

De bronnen van Tertullianus' Adversus Marcionem

<https://hdl.handle.net/1874/364184>

**DE BRONNEN VAN
TERTULLIANUS' ADVERSUS MARCIONEM**

G. QUISPEL

cht

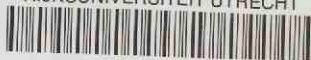

A-900-196-1958

DE BRONNEN
VAN TERTULLIANUS' ADVERSUS MARCIONEM.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1409 0611

DE BRONNEN VAN TERTULLIANUS' ADVERSUS MARCIONEM

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR
MAGNIFICUS L. VAN VUUREN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJS-
BEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN
SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE
BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP
MAANDAG 12 APRIL 1943, DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

GILLES QUIPEL,
GEBOREN TE ROTTERDAM

BURGERSDIJK & NIERMANS — TEMPLUM SALOMONIS
1943

Promotor: Prof. Dr H. WAGENVOORT

AAN HENNY S. RIEM VIS †

INHOUD

	Blz.
HOOFDSTUK I	
De uitgave van „adv. Marcionem”	1
HOOFDSTUK II	
Irenaeus als bron van het eerste boek „adv. Marcionem”	22
HOOFDSTUK III	
Theophilus' „adv. Marcionem” de bron van het tweede boek „adv. Marcionem”	34
HOOFDSTUK IV	
Justinus en Irenaeus als bronnen van het derde boek „adv. Marcionem”	56
HOOFDSTUK V	
De „Antithesen” van Marcion en von Harnacks reconstructie daarvan	80
HOOFDSTUK VI	
De Grieksche brieven van Paulus in Marcionitische bewerking de bron van het vijfde boek	104
GERAADPLEEGDE TEKSTEN	143
INDEX FONTIUM	145
INDEX SCRIPTURARUM SACRARUM	147

HOOFDSTUK I

DE UITGAVE VAN „ADV. MARCIONEM”

§ 1. Inleiding

Er zijn ons uit de Oudheid uitlatingen bewaard, die toonen, dat een schrijver langen tijd aan een geschrift vijlde, alvorens het uit te geven.

Zoo schrijft Plinius de Jongere aan zijn vriend Celer, als hij van dezen vernomen heeft, dat sommigen het laakten, dat hij zijn redevoeringen, nadat hij ze eenmaal had uitgesproken, nog weer eens op letterkundige bijeenkomsten voordroeg: „Ik wensch niet geprezen te worden, wanneer ik mijn redevoeringen voordraag, maar wanneer deze gelezen worden. Derhalve laat ik niets, dat tot verbetering van den stijl zou kunnen leiden, achterwege. En wel neem ik in de eerste plaats zelf nauwkeurig door, wat ik geschreven heb; daarna geef ik mijn werk aan anderen in handen om er opmerkingen over te maken en, als ik aarzel, overleg ik hun opmerkingen weer met iemand of zelfs met nog een tweede; tenslotte draag ik het voor in ruimer kring en, dat moogt ge van mij aannemen, dan begin ik eerst recht te verbeteren”¹⁾. Hij eindigt met de woorden: „Nooit kan mijn zorgvuldigheid groot genoeg zijn. Ik bedenk alleen maar, hoe een gewichtige stap het is, iets aan de openbaarheid prijs te geven en dan kan ik niet gelooven, dat men moet nalaten, vaak en met velen werk door te nemen, waarvan men wenscht, dat het bij allen en voor altijd een goede ontvangst zal krijgen”²⁾. Er waren schrijvers, die zeer lang aan hun werk vijlden: Cinna gaf zijn gedicht Zmyrna pas negen jaar, nadat hij er een begin mede gemaakt had, uit³⁾.

Het is dan ook een uitzondering, dat een geschrift driemaal wordt uitgegeven, zooals „adversus Marcionem”. Nog merk-

¹⁾ Plinius, Epist. VII, 17, 7, ed. Müller.

²⁾ Plin. Ep. VII, 17, 15.

³⁾ Catullus 95.

waardiger is echter, dat aan Tertullianus waarschijnlijk reeds eenmaal eerder in zijn leven iets dergelijks is overkomen. Bij den aanvang van zijn loopbaan als schrijver heeft hij „ad Nationes” geschreven. De stof, die hij in dit geschrift behandeld had, heeft hij voor een gedeelte weer gebruikt in zijn boek „Apologeticum”. De onderzoekingen van Thörnell, die de instemming van velen hebben gevonden, maken het echter waarschijnlijk, dat de Codex Fuldensis ten deele de lezingen van een eerste uitgave heeft bewaard, die later door een tweede uitgave, behouden in de Vulgata, is opgevolgd ¹⁾. Het ontstaan van het „Apologeticum” is met het lot van de boeken „adversus Marcionem” te vergelijken; voor ons onderwerp is het van belang vast te stellen, dat de drie uitgaven in aard van elkaar verschillen. De „Fuldensis” is een bewerking van „ad Nationes”, die ook de stof van het werk omzet (in de Oudheid zeide men: διασκευή) ²⁾. De Vulgata was een stilistische herziening van de Fuldensis (oudtijds διόρθωσις genoemd) ³⁾. Maar de geschiedenis van de twee werken is niet volkomen dezelfde, gelijk in het onderstaande zal blijken. De volgende onderzoeking wil nu, voor de eerste maal, een poging doen, de verhouding der verschillende uitgaven tot elkaar nader te bepalen. Daarbij worden niet alleen de uitlatingen van Tertullianus in beschouwing genomen, maar tevens wordt rekening gehouden met het feit, dat ieder der vijf boeken één bron heeft, terwijl later ⁴⁾ de gelijkkluidendheid van gedeelten van „adversus

¹⁾ G. Thörnell, *Studia Tertulliana* IV, Uppsala 1926.

²⁾ Een definitie van διασκευή geeft Galenus (Commentaar op Hippocrates' *περί διαίτης ὄξεων νοσημάτων* I, 4, (XV, pag. 424, 5 Kühn): ἐπιδιασκευάσθαι λέγεται βιβλίον ἐπὶ τῷ προτέρῳ γεγραμμένῳ τὸ δεύτερον γραφέν, ὅταν τὴν ὑπόθεσιν ἔχον τὴν αὐτὴν καὶ τὰς πλείστας τῶν ῥήσεων τὰς αὐτάς, τινὰ μὲν ἀφηρημένα τῶν ἐκ τοῦ προτέρου συγγράμματος ἔχει, τινὰ δὲ προσκείμενα, τινὰ δὲ ὑπηλλαγμένα. Voor een definitie van διόρθωσις uit de Oudheid zie beneden, pag. 7, n. 3.

³⁾ Het verschil tusschen een διασκευή (bewerking) en een διόρθωσις (herziening) blijkt uit de zevende Hypothesis van de „Wolken” van Aristophanes (Starkie, *The Clouds of Aristophanes*, pag. 7):

τοῦτο ταῦτόν ἐστι τῷ προτέρῳ. διεσκευάσται δὲ ἐπὶ μέρους ὡς ἂν δὴ ἀναδιδάξαι μὲν αὐτὸ τοῦ ποιητοῦ προθυμηθέντος, οὐκέτι δὲ τοῦτο δι' ἣν ποτε αἰτίαν ποιήσαντος. καθόλου μὲν οὖν σχεδὸν παρὰ πᾶν μέρος γεγεννημένη διόρθωσις.

⁴⁾ In hoofdstuk IV.

Judaeos" met passages in het derde boek „adversus Marcionem" vanuit dezen gezichtshoek zal worden gezien.

§ 2. De aanhef van het eerste boek

De schrijver zegt over zijn strijdschrift tegen Marcion ¹⁾: *primum opusculum quasi properatum pleniore postea compositione rescideram*. Het eerste geschrift, dat uitgegeven werd, was nog onrijp. Zoo beoordeelt ook Cicero zijn jeugdwerk „de Inventione" op lateren leeftijd als „schetsen van een beginneling" ²⁾. Op hem beroept zich Hieronymus, om zich ervoor te verontschuldigen, dat hij een jeugdwerk, den commentaar op Abdias, dien hij nu „puerilis ingenii" vindt, voor de tweede maal uitgeeft ³⁾. Hieronymus drukt zich wat onjuist uit, naar het schijnt, als hij op deze plaats zegt, dat de eerste uitgave van „adversus Marc." ook een jeugdwerk is. De geschriften van Tertullianus tegen de ketters vallen niet aan het begin van zijn loopbaan als schrijver en we mogen wel aannemen, dat hij zich pas tegen afzonderlijke ketters gericht heeft, nadat hij met de ketterij in het algemeen in „de Praescriptione Haereticorum" had afgerekend. Toen had hij zijn „Apologeticum", een meesterstuk van stijl en beheersching en verdeeling van de stof, reeds geschreven. Toch was de auteur met zijn „vluchtige werkje" niet tevreden. Kon hij het intrekken? Dat was haast onmogelijk. Vgl. Polybius XVI, 20, 7: ὁ δὲ λαβὼν τὴν ἐπιστολήν, καὶ γνοὺς ἀδύνατον οὔσαν τὴν μετάθεσιν διὰ τὸ προεκδεδωκέναι τὰς συντάξεις, ἐλυπήθη μὲν ὡς ἐνὶ μάλιστα, ποιεῖν δ' οὐδὲν εἶχε.

Birt ⁴⁾ wijst er op, dat ook Fronto eens, naar het getuigenis van een zijner brieven, alle moeite deed, een redevoering, die al was uitgegeven, terug te nemen ⁵⁾, maar deze was al in handen van te velen gekomen, dan dat zij nog teruggenomen kon worden. Een geschrift, dat eenmaal openbaar was geworden, kon niet meer achterhaald worden. Maar voor een schrijver in de Oudheid bestond er nog een andere wijze om

¹⁾ I, 1, pag. 290, l. 6 Kr.

²⁾ *Incohata ac rudia*; de Oratore I, 5.

³⁾ Prol. Comm. op Abdias, P. L. Migne 25, pag. 1098.

⁴⁾ Th. Birt, *Das Antike Buchwesen*, 1882, pag. 345.

⁵⁾ *Abolere orationem*.

een uitgave, waar hij niet meer achter stond, ongeldig te maken: hij kon een nieuwe editie laten verschijnen. Als Cicero de twee boeken der „Academica Priora” tot vier boeken „Academica Posteriora” gemaakt heeft, schrijft hij aan Atticus ¹⁾: tu illam iacturam feres aequo animo, quod illa quae habes de Academicis frustra descripta sunt. Hij schreef het werk opnieuw, omdat het een en ander in den opzet hem niet meer beviel ²⁾.

Zoo vervangt Tertullianus zijn eerste, vluchtige geschrift door een „meer volledige bewerking” van de stof. Een tweede uitgave kón alleen een verandering van vorm brengen. Sedulius heeft zijn gedicht „Carmen Paschale” omgezet in proza, het „Opus Paschale” en daarvan heeft hij zelf opgemerkt, dat de werken minder in inhoud en ordening van de stof dan in stijl en genre verschilden (nec impares argumento vel ordine, sed stilo videntur et oratione dissimiles) ³⁾. Op zich zelf is het niet onmogelijk, dat Tertullianus zich alleen door ontevredenheid over stijl en woordkeus zou laten leiden. Want het is wel zeer merkwaardig, dat deze schrijver, als hij onderwerpen behandelt, die een modern mensch droog en theologisch voorkomen, evengoed de stijlfiguren en rhythmische clausulae toepast als in andere werken. Maar zijn woorden wijzen er toch wel op, dat de tweede uitgaaf uitvoeriger op de vraagstukken inging: dat maakt ook waarschijnlijk, dat het eerder de vluchtigheid dan de slordigheid was, die het eerste geschrift overijld maakte.

De auteur verhaalt ons verder over den lijdensweg van zijn boek: Hanc quoque nondum exemplariis suffectam fraude tunc fratris, dehinc apostatae, amisi, qui forte descripserat quaedam mendosissime et exhibuit frequentiae ⁴⁾.

De omschrijving van Iunius „sufficienter exscriptam” laat niet volkomen duidelijk uitkomen, dat er *inderdaad geen afschriften bestonden*, wat de tekst toch duidelijk schijnt te zeggen. Het is het *αὐτόγραφον*, dat aan den broeder in handen is gegeven. Waarom deze het werk nog vóór de uitgave ter lezing kreeg, zegt Tertullianus er niet bij, wellicht, omdat dit aan

¹⁾ Ad Att. XIII, 13, 1.

²⁾ Ad Att. XIII, 16, 1.

³⁾ C. V. X, 1885, pag. 173.

⁴⁾ De volgende uiteenzettingen zijn van belang voor onze these, dat de tweede helft van „adversus Judaeos” door den broeder is geëxcerpeerd uit de tweede uitgave van „adversus Marcionem” (zie hoofdstuk IV).

zijn tijd wel duidelijk was. Uit den brief aan Plinius, die hierboven aangehaald werd, blijkt, dat deze zijn rede vóór de uitgave aan vrienden voorlegde. Dat deed hij steeds, zooals verschillende andere brieven getuigen, om stilistische verbeteringen van den tekst te verkrijgen. Zoo schrijft hij aan zijn vriend Arrianus: „Omdat ik voorzie, dat Uw komst op zich zal laten wachten, zend ik U het boek, dat ik U al in vorige brieven beloofde. Ik verzoek U dit wel naar Uw gewoonte te willen lezen en verbeteren” ¹⁾. Deze werkzaamheid van vrienden heette „emendatio” ²⁾ en vele andere schrijvers hebben op dezelfde wijze gedaan als Plinius: men denke slechts aan de verhouding tusschen Cicero en Atticus ³⁾.

De vriend schreef fragmenten over. Ook dit is meer voorgekomen. Balbus heeft bij Atticus het vijfde boek van Cicero's werk „de Finibus” overgeschreven, nog voor het werk een laatste correctie had ondergaan ⁴⁾.

Bovendien gaf hij deze *fragmenten* (quaedam) uit, ongetwijfeld tegen den wil van Tertullianus. Men kende destijds het recht van een schrijver op zijn geestelijk eigendom niet ⁵⁾: herhaaldelijk vonden edities plaats tegen den wil van den scribent ⁶⁾. Van zijn boekje „de Ratione Dicendi” verklaart de redenaar Antonius, dat het, zonder dat hij het voorzag en wenschte, uit zijn bezit is geraakt en in handen van het publiek is gekomen ⁷⁾. Galenus wilde geen enkel werk uitgeven, maar doordat hij zijn boeken in handen gaf van vrienden, drongen ze langs dien weg toch tot de buitenwereld door ⁸⁾. Nog tal van voorbeelden van uitgave door vrienden tegen den wensch van den

¹⁾ Legas et emendes, I, 2, 1.

²⁾ I, 8, 3.

³⁾ In onzen tijd heeft Slauerhof zijn gedichten door zijn vriend du Perron laten emendeeren, waardoor de *drie* uitgaven van zijn werk aanzienlijk van elkaar afwijken.

⁴⁾ Ad Attic. XIII, 21, 4.

⁵⁾ Cf. P. W. II, 2608, s. v. Autorrecht, Dziatzko.

⁶⁾ In verband met de behandeling van de verhouding tusschen „adversus Judacos” en „adversus Marcionem”, boek III, in hoofdstuk IV van dit geschrift, is het goed, er op te wijzen, dat de aangehaalde parallellen waarschijnlijk maken, dat de vriend deze fragmenten uitgaf *onder den naam van Tertullianus*.

⁷⁾ Cicero, De Oratore I, 94.

⁸⁾ Geciteerd bij Birt, o. c., pag. 346.

schrijver zijn in de Oudheid aan te wijzen¹⁾. Dit geschiedde vaak uit een overmaat van goeden wil: al te ijverige vrienden gaven de boeken I—XII van Augustinus' „de Trinitate” uit, voordat deze klaar waren: er waren nog dingen, die verbeterd moesten worden. Later corrigeerde Augustinus de fouten en maakte er XV boeken van²⁾.

Deze uitgaven waren veelal slecht: telkens hooren we jammerklachten over de vele fouten in werken, die niet van hun schrijvers de laatste verzorging hadden ontvangen, doordat ze zonder hun goedkeuring waren gepubliceerd³⁾. De klacht van Tertullianus over de vele fouten, die de tweede uitgaaf bevatte, staat volstrekt niet op zich zelf. *Zelfs ging men zoover, dat men het grondplan van een werk volledig verliet*⁴⁾. Dat zegt Diodorus⁵⁾: „dit (n.l. het plan van zijn Bibliotheca) hebben wij vooraf nauwkeurig vastgesteld, daar wij den lezer het geheel van ons werk voor oogen wilden stellen en hen, die er een gewoonte van maken den inhoud der boeken om te zetten (*διασκευάζειν*), wilden afschrikken te knoeien aan het werk van anderen”. Zoo heeft ook de broeder het plan van T.'s geschrift gewijzigd: immers hij gaf *fragmenten* van een tweede editie van „adversus Marcionem” uit.

Waarin bestond nu diens „bedrog”? Men zou kunnen denken, dat de broeder fragmenten het licht deed zien tegen den wil van Tertullianus, maar hem het *αὐτόγραφον* terug gaf. Daardoor wordt ook de volgende zin duidelijk: *Emendationis necessitas facta est*. Het was noodzakelijk geworden, de vele stilistische onvolkomenheden van de tweede uitgaaf te wraken door de herziening door den auteur zelven van het handschrift, waarop deze ongeautoriseerde uitgaaf berustte. Als Hieronymus

1) Verzameld in P. W. III, 978, art. Buchhandel, Dziatzko.

2) Augustinus, Epist. 174, C. V. XLIV, 1904, pag. 650 sqq.; vooral pag. 650, l. 17: *praereptos mihi esse sive subreptos, antequam eos absolverem et retractatos, ut mea dispositio fuerat, expolirem*.

3) P. W., III, 968, waaraan toe te voegen: Ausonius' brief aan Symmachus, Ep. 7, 29, pag. 178 Schenkl: *Sat est unius erroris, quod aliquid meorum me paenitente vulgatum est, quod bona fortuna in manus amicorum incidit*.

4) Ook dit is van belang voor „adversus Judaeos”.

5) I, 5, l. 18.

zich er toe zet, de ongewilde uitgaaf van zijn commentaar op Abdias door een geautoriseerde te achterhalen, zegt hij „per vetera vestigia rursum ingrediar, emendans, si fieri potest, curvos apices litterarum”¹⁾. Toen Augustinus „de Trinitate”, waaraan het zelfde was overkomen, ten tweeden male uitgaf, maakte hij, gelijk gezegd, eveneens een **διόρθωσις**.

Maar deze verklaring heeft bezwaren. Tertullianus zegt duidelijk, dat hij „de vollediger bewerking is kwijtgeraakt”. Hij moet, zegt hij aan den aanvang van het derde boek, het werk, dat hij is kwijtgeraakt, opnieuw samenstellen²⁾; dezelfde uitdrukking wordt gebezigd in den aanhef van het tweede boek.

Men hoede er zich ook voor, de „emendatio” te laten slaan op de uitgave van den vriend, die wel „mendosissime” bewerkt was, maar, omdat zij slechts uit fragmenten bestond, meer dan correctie, namelijk aanvulling behoefde. „Innovationis eius occasio aliquid adicere persuasit” volgt dan. Dit zou moeten beteekenen, dat de gebeurlijkheid van die vernieuwing, namelijk de „emendatio”, waarover in den vorigen zin sprake was, Tertullianus er toe gebracht heeft, het een en ander toe te voegen. Deze verklaring lijkt mij minder waarschijnlijk. Een „innovatio” van een geschrift is toch wat anders dan een „emendatio”³⁾. Het lijkt aannemelijk, dat de schrijver hier met „innovatio” het zelfde bedoelt als met „reformatio” in den aanhef van boek II en boek III.

Deze moeilijkheden schijnen te verdwijnen, wanneer men de interpunctie van Kroymann aanvaardt⁴⁾; hij leest: *Emendationis necessitas facta est innovationis*, wat in het Grieksch vertaald luidt: **οὐκέτι χρή διορθοῦν ἀλλὰ διασκευάζειν**. Dit zou men aldus kunnen omschrijven: „mijn „vollediger bewerking” van de „vluchtige” eerste uitgave was gereed en moest

¹⁾ Patr. Lat. Migne 25, pag. 1098.

Hil. Emonds: Zweite Auflage im Altertum, Leipzig 1941, pag. 346.

²⁾ Operis, quod *amissum reformare* perseveramus; dezelfde uitdrukking wordt gebezigd in den aanhef van het tweede boek (*ocasio reformandi opusculi huius, cui quid acciderit primo libellulo praefati sumus etc.*).

³⁾ Men vergelijke de hierboven aangehaalde definitie van Galenus van **διασκευή** met Varro frgm. 109: *emendatio est . . . recorrectio errorum, qui per scripturam dictionemve fiunt*. Hier is sprake van een **διασκευή**, wat iets anders is dan een **διόρθωσις**.

⁴⁾ Ook Thes. Linguae Lat. III, 456.

alleen nog maar gecorrigeerd worden. Thans echter zie ik mij genoodzaakt, (omdat ik het **αὐτόγραφον** kwijt ben) het werk opnieuw te schrijven". Het bedrog van den „frater" bestond naar onze opvatting dus daarin, dat hij 1) een ongecorrigeerd werk fragmentarisch publiceerde en 2) aan T. het **αὐτόγραφον** niet teruggaf.

De merkwaardige aanhef van het eerste boek „adversus Marcionem", waarin hij de verantwoordelijkheid voor een werk, dat hem ontfutseld is, afwijst, kan men toelichten met een opmerking van Diodorus Siculus¹⁾: „... omdat sommige boeken *vóór hun correctie* en voordat aan hen de laatste hand was gelegd, gestolen werden en voortijdig uitgegeven, hoewel het geschrift nog niet was, zooals wij het wenschten. Wij wijzen de verantwoordelijkheid voor deze boeken af . . . ." etc.

Vatten wij onze meening, die wij gaarne voor beter geven, samen: de tweede uitgaaf was een **διασκευή** van de eerste; voor de laatste **διόρθωσις** gaf Tertullianus dit geschrift aan een broeder in handen, misschien voor het maken van stilistische of andere opmerkingen. Deze gaf het werk fragmentarisch uit. De derde uitgaaf was een **διασκευή** van de voorgaande edities.

§ 3. De vorm van de tweede uitgave

Eius occasio aliquid adicere persuasit. De voorrede van het tweede boek neemt deze woorden van het prooemium van boek I weer op in eenigszins gewijzigden vorm: Occasio reformandi opusculi huius etc. Met de „innovatio" (waarop „eius" immers terugwijst) is dus een „reformatio" van het werk bedoeld. *Daartegenover worden nu hier de toevoegingen gesteld.* Het een is, als wij juist zien, het gieten van de oude stof in een nieuwen vorm, het tweede duidt op een vermeerdering van den inhoud. Een vermoeden dringt zich dan op: de drie eerste boeken zijn volgens Tertullianus „hervormd", dus zijn de „toevoegingen" te zoeken in de laatste twee boeken. Het een en ander wordt ons medegedeeld, waaruit wij kunnen opmaken, dat de vorm nog al veranderd is.

In hun tegenwoordige gedaante zijn de drie eerste boeken van ons werk ongeveer even groot, volgens onze telling 1200, 1218 en 1259 regels in de editie van Kroymann. Dat wijst op

¹⁾ Diod. Sic.: Exc. Vat. 131 (= Dindorf ed. V, pag. 186).

een zorgvuldige dispositie, die opzettelijk is ¹⁾. Ieder boek werd dus in een afzonderlijke rol vervat, kreeg een eigen titel en had een omvang, ongeveer gelijk aan dien der overige boeken. Ons wordt medegedeeld, dat eerst in de derde uitgaaf het eerste en het tweede boek ieder op één rol werden geschreven en van een afzonderlijken titel voorzien en dat dit bij de tweede editie niet het geval was: *Occasio reformandi opusculi huius, cui quid acciderit primo libellulo praefati sumus, hoc quoque contulit nobis, uti duobus deis adversus Marcionem retractandis suum cuique titulum et volumen distingueremus pro materiae divisione etc.* ²⁾. (Het schijnt niet te gewaagd, wanneer wij aannemen op grond van het einde van het eerste boek ³⁾: *Satis haec de deo Marcionis etc.*, dat *de titel* van de eerste boekrol luidde „de Deo Marcionis”). De bestrijding van Marcions God en de theodicee van Jahwe vormden in de *tweede* uitgave één boek.

In den aanhef van het derde boek wordt niet gesproken over groote veranderingen tengevolge van de „reformatio”. Ons wordt verzekerd: *Secundum vestigia pristini operis, quod amissum reformare perseveramus, iam hinc ordo de Christo etc.* Dit wil toch zeggen, dat ook in de tweede uitgave deze verhandeling volgde op het boek over Marcions God en Jahwe. Maar misschien beteekent het meer.

Lucretius sluit zich dicht aan bij Epicurus; zelf zegt hij: (III, 3)
 te sequor, o Graiae gentis decus, inque tuis nunc
 ficta pedum pono pressis vestigia signis.

De dichter bedoelt met het beeld van het zetten der treden in het spoor van den meester, dat hij het pad, dat door Epicurus is aangewezen, nauwkeurig volgt.

Nog concreter is het beeld bij Hieronymus ⁴⁾: *per vetera vestigia rursum ingrediar, emendans, si fieri potest, curvos apices litterarum.*

Hier is de navolging zoo onmiddellijk, dat de tweede uitgave weinig meer is dan een correctie.

---

¹⁾ M. I, 19, pag. 314 l. 3 Kr.: *dabitur et in Christum liber de omni statu eius — distinguendum enim materias oportet, quo plenius et ordinatius retractentur —.*

²⁾ II, 1, pag. 333, l. 4 Kr.

³⁾ Caput 29, pag. 332, l. 25 Kr.

⁴⁾ P. L. M. 25, pag. 1098.

Het schijnt mogelijk, het begin van het derde boek zeer letterlijk op te vatten en te vertalen: „In nauwe aansluiting aan ons vroegere werk, dat wij na zijn verlies voortgaan in nieuwen vorm te gieten, zal er in dit boek gehandeld worden over Christus.” (Moeilijk is het, ja onmogelijk, vast te stellen, of de schrijver hier bedoelt, dat hij zijn „commentarioli” (klad) volgt, of dat hij meer in het algemeen op de groote lijnen, de ordening van de stof en dergelijke duidt).

Vermoeden laat zich, dat de verhandeling „de Christo” in de tweede editie ongeveer zal beantwoord hebben aan het huidige derde boek, op de volgende gronden. Tertullianus zegt, dat de verhandeling over den God van Marcion en Jahwe, thans verdeeld over boek I en II, één rol vormde ¹⁾. Wanneer men nu voor deze verhandeling den gemiddelden omvang van een boekrol in de Oudheid aanneemt, krijgt men een werk van ongeveer 1900 regels, dat is de omvang van elk der drie eerste „libri adv. Marc.” ²⁾. Het is zeker, dat ook aan Christus een gedeelte van de tweede uitgaaf besteed was. In de Oudheid gaf men aan ieder onderwerp gemeenlijk een rol en dat heeft Tertullianus in de derde uitgave zorgvuldig gedaan ³⁾. Dus zal ook in de tweede uitgave de verhandeling over Christus op een afzonderlijke rol geschreven zijn geweest (dat doen ook de woorden van Tertullianus ons sterk vermoeden) ⁴⁾ en, naar wij mogen aannemen, volgens de kunst van dispositie, die wij bij de auteurs in het algemeen en bij de eerste drie boeken tegen Marcion in het bijzonder waarnemen, wel zoo ongeveer de grootte hebben gehad van het eerste boek, 1700 regels. Dat is juist zoo groot als het tegenwoordige IIIe boek.

Men kan dus met eenigen grond onderstellen, dat de tweede editie bestond uit twee rollen, een over God en een over Christus. De woorden van Tertullianus in het IIIe boek, dat hij zich nauw aansluit bij zijn vroegere werk, gevoegd bij onze veronder-

---

¹⁾ In het tegenwoordige boek III, van de derde uitgave, is evenzoo de eerste helft (c. 1—12) een bestrijding van de Christologie van Marcion, de tweede helft (c. 13—24) een verdediging der eigen Christologie. Dat maakt waarschijnlijk, dat deze opzet uit de tweede uitgave komt (en bovendien kunnen we het grondplan ook van deze editie thans reconstrueeren).

²⁾ Volgens de berekening van Birt, o. c. pag. 310.

³⁾ Birt, o. c. pag. 133 sqq.

⁴⁾ III, 1.

stelling over de vermoedelijke grootte van de rol „de Christo”, maken het mogelijk, dat het derde boek „adversus Marcionem” bij zijn derde uitgave niet al te zeer van de tweede editie afweek.

Wanneer men dit aanvaardt, mag men nog iets anders aannemen. Het is een feit, (waarop wij later terugkomen) dat het derde boek zeer veel heeft overgenomen uit den „Dialogus cum Tryphone” van Justinus, zóóveel, dat het boek 1°. zeer veel van zijn omvang zou verliezen en ook 2°. geheel van aard zou veranderen, wanneer het de talrijke passages, aan Justinus ontleend, zou missen. Het eerste is niet in overeenstemming met onze berekening van zijn omvang in de tweede editie, het tweede, en dat zegt veel meer, is in strijd met de woorden „secundum vestigia pristini operis.” Dus zal ook in het vroegere werk Justinus als bron zijn gebruikt. Wanneer nu juist is, dat in de tweede uitgave het eerste en het tweede boek ongeveer gelijk in omvang waren, kan inderdaad het eerste boek niet veel meer dan 1700 regels (nog altijd volgens de wijze van tellen van Birt) hebben omvat, want het lijkt onmogelijk, dat de verhandeling over Christus toen (als tweede boek) uitgebreider was dan zij thans is. Dus hebben het tegenwoordige eerste en tweede boek, die uit het eerste boek van de tweede uitgave zijn ontstaan en die nu ieder ongeveer even groot zijn als het tegenwoordige derde, dat in omvang overeenstemt met het tweede boek van de tweede uitgave, een aanmerkelijke uitbreiding ondergaan. Met zekerheid kan men in die boeken niets aanwijzen, dat aanvulling en latere uitgave doet vermoeden, maar wel mag er op gewezen worden, dat in boek II een bron gebruikt is in vrij ruime mate, waarvan wij hopen aan te toonen, dat het Theophilus van Antiochië's „adversus Marcionem” was, terwijl het eerste boek kennis verraadt van „adversus Haereses” van Irenaeus van Lyon. Ieder der eerste drie boeken heeft dus een afzonderlijke bron en het zou mogelijk kunnen zijn, dat deze drie bronnen niet in de tweede uitgave gebruikt zijn, maar dat het eerste boek hier en daar op Irenaeus steunde ¹⁾

---

¹⁾ In welhaast *alle* anti-haeretische geschriften van T. is Irenaeus gebruikt. Daarom is het per se waarschijnlijk, dat ook voor de eerste en tweede uitgave van „adv. Marcionem” uit hem geput werd, afgezien van het feit, dat Irenaeus de bron is van het tegenwoordige éérste boek.

en het tweede boek Justinus als bron volgde: de stof van het tegenwoordige tweede boek, die in de derde editie volgens onze berekening uitgebreid moet zijn, kan aangevuld zijn uit Theophilus, die dan door Tertullianus in de tweede uitgave nog niet, of nog niet in die mate als in de derde uitgave, zal zijn gebruikt.

§ 4. De vorm van de eerste uitgave

Hoe onzeker de gegevens ook zijn, met eenige waarschijnlijkheid kan men zeggen, dat de tweede uitgaaf bestond uit twee boeken: het eerste over God, het tweede over Christus, dit gebaseerd op Justinus. Het is echter niet voor niets, dat Tertullianus bij het begin van boek III uitdrukkelijk vermeldt, dat het de *tweede uitgaaf* is, die hij op den voet volgt. Dat houdt, naar het mij voorkomt, in, dat hij *niet de eerste uitgave volgt*. En dat ware voor hem toch zooveel gemakkelijker geweest, omdat hiervan nog afschriften in omloop waren. Het lijkt, alsof de *eerste uitgaaf geen afzonderlijke rol over Christus bevatte*. Ware dit wel het geval geweest, dan zou hij in den aanhef van het derde boek niet gezegd hebben: „secundum vestigia pristini operis, quod amissum reformare perseveramus,” maar ook over de eerste editie gesproken hebben. Dit eerste werk was, naar hij zelf zegt, een „opusculum”¹⁾, dat „properatum” (vluchtig) was. Op zich zelf is het gebruik van het woord „opusculum” nog geen aanduiding voor een geringen omvang van het geschrift²⁾, maar in de praefatie van het eerste boek, waar het in tegenstelling tot de „plenior compositio” van het verloren tweede werk wordt gebruikt, schijnt het een werk van bescheiden formaat aan te duiden, waarschijnlijk een „monobiblos”. Het zou merkwaardig zijn, wanneer Tertullianus voor deze eerste uitgave niet, gelijk voor welhaast al zijn geschriften tegen de kettters, uit Irenaeus had geput. Als dit wel het geval is, kan men in het gebruik der bronnen drie fasen onderscheiden: 1) De eerste uitgave gebruikte Irenaeus, gelijk het tegenwoordige eerste boek; 2) de tweede uitgave gebruikte Irenaeus en Justinus, gelijk in de tegenwoordige boeken I en III; 3) de

¹⁾ I, 1.

²⁾ De schrijver noemt de vijf boeken tegen Marcion zelfs een „opusculum”, V, 21.

derde uitgave putte uit Irenaeus, Theophilus en Justinus, voor de boeken I, II, III. Deze „Einquellentheorie” is natuurlijk een hypothese, maar poogt het feit, dat ieder boek één bron heeft, te verklaren uit de geschiedenis van het geschrift. Aldus zien wij ook het werk groeien: aanvankelijk een vluchtig geschrift, daarna aangevuld met een verhandeling over de Christologie; vervolgens is de theodicee van Jahwe nader uitgewerkt; later kwam de verdieping in de geschriften van den ketter. Het bewonderenswaardige grondplan van „adversus Marcionem” zou dan pas langzamerhand gerijpt zijn.

Veel blijft onduidelijk; de gegevens, die Tertullianus ons verstrekt, zijn niet voldoende, om aan bovenstaande uiteenzettingen meer dan een zekere mate van waarschijnlijkheid te geven. Maar onze veronderstellingen doen recht aan de mededeeling van den auteur, dat er „verbijsterende verschillen tusschen de verschillende uitgaven te bespeuren waren”¹⁾.

§ 5. Geen sporen van de tweede uitgave in het eerste boek

Het is begrijpelijk, dat men ook sporen van de vroegere edities in den ons bewaarden tekst heeft trachten te ontdekken. Kroymann zegt daaromtrent in een voetnoot²⁾: „door de vreemde lotgevallen van dit werk, die Tertullianus hier³⁾ verhaalt, is het, naar ik meen, gekomen, dat meer dan eens stukken uit de tweede uitgave, door een onbekende vergeleken met onzen tekst, in deze derde uitgave zijn geraakt. Want hier en daar vindt men (wat vroegeren uitgevers blijkbaar volledig ontgaan is) passages, waarin dezelfde argumenten korter en uitvoeriger geformuleerd naast elkaar staan”.

Deze opvatting schijnt mij onjuist. Nadat een scherpe interpretatie van Bill⁴⁾, die niet behoeft te worden herhaald, heeft aangetoond, dat de zgn. invoegsels uit de tweede uitgave goed in het verband van onzen tegenwoordigen tekst passen, kan

¹⁾ I, 1: ne quem varietas eius in disperso reperta confundat.

²⁾ Pag. 290.

³⁾ In de voorrede op boek I.

⁴⁾ A. Bill: Zur Erklärung und Textkritik des 1. Buches Tertullians „Adversus Marcionem”, T. u. U. 38, 2, 1911.

Hierbij sluiten zich aan: A. v. Harnack, Marcion, 2e dr. 1924, pag. 329; H. Emonds: Zweite Auflage im Altertum, Leipzig 1941, pag. 262.

nog langs een omweg de zwakte van Kroymann's these worden aangetoond.

Uit zijn definitie van God als „summum magnum” besluit Tertullianus tot de eenigheid Gods ¹⁾. Daartegen voert een denkbeeldige tegenstander aan, dat er twee „summa magna” kunnen bestaan, zooals er op aarde verschillende koninkrijken bestaan, die op hun gebied „summa magna” ²⁾ zijn. De voorstelling, dat Jahwe een onderkoning zou zijn onder den opperkoning, die hier door een „quilibet” wordt ingevoerd voor de dialectische spanning van het betoog, leefde in den tijd van Tertullianus in de ketterij: fragment 40 van Heracleon, den leerling van Valentinus, spreekt over Jahwe als een *μικρός τις βασιλεύς, ὑπὸ καθολικοῦ βασιλέως τεταγμένος ἐπὶ μικρᾶς βασιλείας* ³⁾.

Tertullianus antwoordt daarop ⁴⁾: „Gij, die het koningschap aanvoert als voorbeeld van een „summum magnum”, zie toe, of gij dat voorbeeld wel kunt aanvoeren. Want ook al is een koning in zijn waardigheid de hoogste grootheid, ja haast God, toch staat hij lager dan God. Want als hij met God vergeleken wordt, zal hij de hoogste grootheid verliezen, die op God overgaat. Hoe kunt gij dan zoo iets als voorbeeld nemen om God mede te vergelijken, dat, als het ter vergelijking gebruikt wordt, zijn waarde als vergelijkingsobject verliest?”

Hierna volgt een zinsnede, die Kroymann tot de „tweede uitgave” acht te behooren ⁵⁾: „En wat er van te denken, dat ook onder koningen de hoogste grootheid niet veelvoudig kan zijn, maar eenig en enkelvoudig, toekomstig natuurlijk aan dien, die als koning der koningen wegens de overheerschende plaats van zijn grootheid en de onderschikking van de overige machtsverhoudingen voor het hoogtepunt van macht wordt aangezien.”

Hier is sprake van een „*onderschikkend koningschap*”: zoo ongeveer zag ook Heracleon de verhouding tusschen den onderkoning en den opperkoning.

Aristoteles gebruikte al de verhouding tusschen Agamemnon

¹⁾ I, 3.

²⁾ I, 4.

³⁾ Origenes in Joan. Tom. XIII, 59 (Opp. IV, 274).

⁴⁾ Pag. 295, l. 8 Kr.

⁵⁾ Pag. 295, l. 14.

en de βασιλῆες als beeld, om zijn opvatting over de machtsverdeling onder de Goden toe te lichten ¹⁾.

Na deze zinsnede uit de „tweede uitgave” volgt de „derde uitgave” ²⁾: „Sed etiam [alterius formae] reges, qui singulares in unione imperii praesunt si(militer) minutalibus, ut ita dixerim, regnis, (si) undique conferantur in examinationem, qua constet, quis eorum praecellat in substantiis et viribus regni, in unum necesse est summitas magnitudinis eliquetur, omnibus gradatim per comparationis exitum de magnitudinis summa expressis et exclusis.” Kroymann merkt in het apparaat op: „„alterius formae” heb ik tusschen vierkante haken gezet, omdat het van iederen zin gespeend is: het lijkt ingevoegd met de bedoeling, dat het voorgaande ³⁾ althans eenigszins van het volgende zou schijnen te verschillen. Overigens schijnt mij de tweede recensie ⁴⁾ later, want fijner.” De vertaling luidt: „maar ook als koningen, die ieder voor zich heerschen over even kleine dwergstaatjes (men vergeve mij het woord) binnen de eenheid des rijks, eens onderling vergeleken worden, waardoor komt vast te staan, wie hunner uitmunt in wezenlijke macht, dan moet aan één van hen de hoogste grootheid toevallen, daar al de overigen allengs door het verloop der vergelijking van de hoogste grootheid worden uitgesloten.” De bedoeling van dezen zin is een geheel andere dan die van den vorigen: hier is het koningschap „nevenschikkend”, iedere koning heerscht over een deel van het rijk. Dat was tenminste de opvatting van den dichter Prudentius. Deze heeft voor zijn gedicht tegen Marcion, de „Hamartigenia” ⁵⁾, ons werk als bron gebruikt, zooals op vele plaatsen duidelijk blijkt, en bestrijdt, steunend op bovengenoemde plaats, het tweegodendom van Marcion aldus:

10 non idcirco duos retinent caelestia reges,
quod duo sunt opera humanas agitantia curas.

¹⁾ Met. 1076 a 4.

²⁾ Regel 18.

³⁾ De zin regel 14—18 hierboven vertaald.

⁴⁾ Vanaf regel 18.

⁵⁾ Het werk van Roetter: de Hamartigeniae, carminis Prudentiani, auctoribus Christianis, diss. Berlijn 1922, dat over deze aangelegenheid handelt, kon ik niet raadplegen.

De Leidsche dissertatie van J. Stam: Prudentius' Hamartigenia (1940) laat de afhankelijkheid van Prudentius van „adversus Marcionem” niet genoeg uitkomen (zie voor dit geval pag. 139 van zijn werk).

Evenals door Tertullianus worden hier door den dichter de twee goden, die Marcion leert, met twee koningen vergeleken. Dit wordt als volgt uitgewerkt:

17 quae tandem natura potest consistere duplex
 aut *regnare* diu, quam fons divisus ab arce
 separat alternaque apicum dicione recidit?
 aut unus deus est, rerum cui *summa potestas*
 aut quae iam duo sunt minuuntur dispare summo.

Ofschoon het beeld van het koningschap niet geheel is volgehouden, is de bedoeling duidelijk: één moet „rex regum” zijn en de oppermacht bezitten, zooals de koning in de eerste zinsnede bij Tertullianus. Daarnaast vraagt Prudentius zich af, of de beide goden zich niet ieder tot zijn gebied kunnen beperken:

22 porro nihil *summum* nisi plenis viribus unum,
 distantes quoniam, proprium dum quisque *revulso*
 vindicat *imperio*, nec summa nec omnia possunt.
 ius varium non est plenum, quia non habet alter,
 quidquid dispar habet: cumulum discretio carpit.

De dichter beschrijft in deze verzen het „nevenschikkend koningschap”. Reeds als parallel zou deze „locus” waarschijnlijk maken, dat in „adv. Marcionem” I, 4 geen doubletten te vinden zijn, dat integendeel Tertullianus twee verschillende gedachten weergeeft. Maar Prudentius heeft blijkbaar de twee zinnen, die uit verschillende edities heeten te komen, in zijn handschrift van ons werk gelezen. Tenzij men wil aannemen, dat de tekst reeds vóór Prudentius’ tijd geïnterpoleerd was, moet men concludeeren, dat op deze plaats althans van „doubletten” geen sprake is.

§ 6. De toevoeging van boek IV en V in de derde uitgave

De *διασκευή* van het werk is nu wel voldoende belicht. Resten nog de toevoegingen, die van de „innovatio” wel te onderscheiden zijn. Als merkwaardige parallel voor de geschiedenis van ons werk mag ik dan wijzen op de lotgevallen van een modernen roman, „The Picture of Dorian Gray”, door Oscar Wilde. Dit boek werd het eerst gepubliceerd in „Lippincott’s Monthly Magazine” in Juli 1890. Daarop verschenen in Amerika en op het vasteland van Europa uitgaven zonder goedkeuring van den schrijver: „pirated editions”. Daarvan wordt ons medegedeeld: „certain passages have been mutilated,

and faulty spellings and misprints are numerous". Bovendien bevatten vele van deze gestolen uitgaven niet de *zeven toegevoegde hoofdstukken*, die Wilde voor de eerste maal in de Londensche uitgave van 1891 in het licht gaf ¹⁾.

Is het nu mogelijk, de toevoegingen aan de tweede uitgave der „*libri adversus Marcionem*” nader te bepalen? Er bestaan eenige aanwijzingen, dat de boeken IV en V later werden toegevoegd.

Deze zijn veel later geschreven dan de eerste drie ²⁾: in het vijfde boek wordt verwezen naar een ander geschrift van Tertullianus, „*de Resurrectione Carnis*” ³⁾; dit is naar zijn eigen getuigenis later geschreven dan „*de Carne Christi*” ⁴⁾, waarin we ⁵⁾ een uitvoerig citaat uit het vierde boek *adv. Marc.* ⁶⁾ aantreffen. Men zou haast zeggen, dat de auteur het schrijven van deze bijbelcommentaren als een plicht gevoelde, dien hij moest vervullen, ofschoon zijn belangstelling door andere onderwerpen meer geprikkeld werd: hoe zou hij er anders toe gekomen zijn, tusschen twee rollen commentaren op den Bijbel van Marcion, die alleen gezamenlijk waarde hadden, twee zulke omvangrijke monographieën te schrijven?

Deze indruk wordt versterkt, wanneer wij zien, dat ook het vierde boek niet onmiddellijk na het derde verschenen is: immers dit zinspeelt op het verloren werk „*de Ecstasi*” ⁷⁾, dat nog in de pen was tijdens het schrijven van „*de Anima*” ⁸⁾, dat zelf weer in *caput* 21 ⁹⁾ naar het tweede boek, *caput* 6—8, van „*adv. Marcionem*” verwijst.

¹⁾ Men zie hieromtrent de Bibliographical Note, afgedrukt aan het eind van genoemd werk.

²⁾ Op deze ingewikkelde kwestie wordt slechts zoover ingegaan, als door het onderhavige onderwerp vereischt wordt.

³⁾ V, 10, pag. 605, l. 12 Kr.: *revertamur nunc ad resurrectionem, cui et alias quidem proprio volumine satisfacimus.*

⁴⁾ *De Carnis Resurrectione cap. 2, pag. 26, l. 23 Kr.*

⁵⁾ *Caput 7, pag. 439 Oehler.*

⁶⁾ IV, 19.

⁷⁾ Cf. IV, 22, pag. 492, l. 27 Kr.: *utrumne simplici errore an ratione, qua defendimus in causa novae prophetiae gratiae exstasin, id est amentiam, convenire? met de opmerking van Oehler, pag. 215: Hoc videtur fecisse libris De Ecstasi. Defendimus, h. e. asseruimus.* Dit is een weerlegging van Emonds opvatting (o. c., pag. 264), dat boek IV snel op boek III gevolgd is.

⁸⁾ *Caput 47.*

⁹⁾ *Pag. 335, l. 3 Reiff.*

Deze werken behooren tot de omvangrijkste van onzen Septimius: „de Ecstasi” was geschreven in zeven boeken ¹⁾, „de Anima” is één van de grootste boeken van Tertullianus ²⁾, „de Carnis Resurrectione” is ongeveer van dezelfde afmeting ³⁾. Daarentegen hebben wij geen enkele aanwijzing, dat de eerste drie boeken langen tijd na elkaar zijn uitgegeven ⁴⁾: integendeel, de bewuste verdeling van de stof in drie welhaast gelijke rollen maakt waarschijnlijk, dat zij als een eenheid zijn opgevat, en gezamenlijk zijn uitgegeven: dit moet in het jaar 207 geweest zijn ⁵⁾. Er zijn dus jaren voorbijgegaan, vóór het geheele werk was voltooid. Het vergde blijkbaar veel arbeid. Dan zal de commentaar op Marcions Evangelie en Apostolus zeker niet in de eerste uitgave hebben gestaan, die vluchtig was. Wel in de tweede, die een vollediger bewerking van de eerste was? Dan zou ook dit gedeelte van het werk in de derde uitgave omgewerkt zijn, de „reformatio” zou zich ook tot het vierde en vijfde boek uitstrekken. *Tertullianus spreekt daarover met geen woord*, terwijl hij bij de eerste drie boeken uitdrukkelijk vermeldt, dat zij onder de διασκευή van de tweede editie vallen. Waarom zou hij, die zoo vaak vermeldt, dat hij onderwerpen aansnijdt, die vroeger al behandeld zijn ⁶⁾, dat thans niet doen?

Het vierde boek, dat alleen al grooter is dan eenig ander werk van Tertullianus ⁷⁾, bevat een commentaar op het evangelie van Lucas. Dit geschrift is, voor de Oudheid, buitengewoon lang; Birt kan slechts twee andere rollen noemen van denzelfden omvang, Polybius V en Charisius I ⁸⁾. De aard van het onderwerp bracht deze buitengewone afmeting natuurlijk met zich mede: maar is het te denken, dat een man als Tertullianus zoo'n omvangrijken arbeid twee maal zou doen, hij „semper aeger caloribus impatientiae”, naar hij van zich zelf

1) Hieronymus, de Viris Illustribus 53.

2) 97 pagina's in het Weensche corpus.

3) 101 pag.; daarbij komt nog „de Paradiso”, (M. I, 15 en V, 12).

4) Emonds, o. c., pag. 264, gelooft dit en baseert zich op M. I, 29, pag. 332 l. 27 Kr.: sed et totius opusculi series in hoc utique succedet, maar „succedet” is een conjectuur van Kroymann (M. R. succedit).

5) M. I, 15.

6) Bijv. III, 1, pag. 377, l. 18 Kr.: quod etiam primo libellulo intexui.

7) 146 pag. in het Weensche corpus.

8) O. c., pag. 313.

getuigt ¹⁾, zonder een spijtige verzuchting te slaken? Leent bovendien een commentaar op Evangelie en Paulus zich wel voor een *διασκευή*? Zoo ja, dan is het moeilijk te verklaren, dat deze bewerking zoo lange jaren op zich liet wachten en dat zij in gedeelten verscheen.

Al deze bezwaren bewijzen nog niet, dat de tweede uitgave geen twee boeken over Marcions Bijbel bevatte, maar de waarschijnlijkheid spreekt daar wel voor.

Onze veronderstelling, dat boek IV en V slechts eenmaal geschreven zijn, laat ook de woorden: „aliquid adicere persuasit” ²⁾ tot hun recht komen, vooral wanneer wij weer met een andere tweede uitgave in de Oudheid vergelijken. De boeken I—XII van Augustinus’ „de Trinitate” werden, zooals gezegd, door al te ijverige vrienden uitgegeven, voordat ze geheel af waren; er waren nog verschillende dingen, die verbeterd moesten worden. Augustinus corrigeerde later de fouten *en maakte er XV boeken van* ³⁾.

Ook hier schijnt het bronnenonderzoek ten onzen gunste te spreken. In het exordium van het vierde boek zegt Tertullianus, dat hij in dit boek het Evangelie van Marcion en diens werk de „Antithesen”, dat blijkbaar nauw met Marcions Bijbel verbonden was ⁴⁾, als bron zal gebruiken, „sed et istas proprio congressu comminus, id est per singulas iniectioes Pontici cecidisssem, si non multo oportunius in ipso et cum ipso evangelio, cui procurant, retunderentur”. Dit schijnt toch te beteekenen, dat Evangelie en „Antithesen” niet in de eerste plaats de bron zijn van de voorgaande boeken. Voor deze laatste boeken werd, evenals voor elk der voorgaande boeken, een afzonderlijke bron gebruikt en dat kan een verklaring zijn voor het feit, dat de boeken zoo laat na de drie andere verschenen: de stof kan nieuw geweest zijn en diepgaande bestudeering geëischt hebben. Dit geldt vooral voor de parallelen in het Oude Testament, die Tertullianus voor de uitlatingen en gebeurtenissen in het

¹⁾ De Pat. I, 1, pag. 1, l. 19 Kr.

²⁾ I, 1.

³⁾ Het is mogelijk, dat Tertullianus op dezelfde wijze aan zijn zes boeken „de Ecstasi” een zevende heeft toegevoegd. Hieronymus, de Vir. Illustr. 53 schrijft althans: de ecstasi libros sex et septimum, quem adversus Apollonium composuit.

⁴⁾ Cap. 1, pag. 422, l. 25 Kr.: dotem quandam commentatus est illi.

Evangelie moest opsporen: een bewonderenswaardig, maar ook t i j d r o o v e n d werk. Wie het vierde boek doorgeworsteld heeft, beseft: zoo'n omvangrijk boek schrijft men niet tweemaal. En toch kon het niet korter.

Nu heeft men opgemerkt, dat het niet wel denkbaar is, dat Tertullianus een bestrijding der Marcionitische ketterij zou hebben geschreven, zonder op den Marcionitischen Bijbel in te gaan ¹⁾. Dit argument kan mij niet overtuigen. Irenaeus, die in zijn latere boeken meer en meer Marcion gaat bestrijden, heeft toch zijn Bijbel buiten beschouwing gelaten. Men bedenke wel, dat dit werk niet gering was; de omvang van het vierde boek bewijst dit.

De gronden, die er toe leiden, aan te nemen, dat boek IV en V slechts eenmaal geschreven zijn, zijn niet beslissend, maar toch wel zoo sterk, dat zij het „onus probandi” op diegenen laden, die het tegenovergestelde veronderstellen.

Corssen ²⁾ heeft in het IVe boek overblijfsels van een vorige uitgave willen onderscheiden. Hij had echter eerst moeten aantonen, dat er een vroegere uitgave bestaan heeft.

§ 7. Slotsom

Wanneer wij ons dan een voorstelling willen maken van de wordingsgeschiedenis van de „libri adversus Marcionem” en daarbij de schaarsche mededeelingen van Tertullianus combineren met de conclusies van ons bronnenonderzoek, waarop wij vooruitgrijpen, komen wij tot een beeld, dat, hoe hypothetisch ook, de gegevens geen geweld aandoet en dat zich als volgt laat beschrijven:

Toen Tertullianus het werk „de Praescriptione Haereticorum” schreef, waarin hij ³⁾ beloofde, dat afzonderlijke verweerschriften tegen bepaalde ketteren, waartoe natuurlijk ook de in hoofdstuk 30 bestreden Marcion behoorde, zouden volgen, kende hij zeker de bestrijding der ketteren van Irenaeus ⁴⁾. In de monographie tegen Valentinus heeft hij den bisschop van

¹⁾ Schanz, 2e dr., pag. 327, § 696.

²⁾ P. Corssen, Mnemosyne LII, 238 ad adv. M. IV, 34, pag. 534, l. 8 Kr.

³⁾ Caput 44.

⁴⁾ Cf. bijv. de opmerking over de „Homeroctones”, caput 39 met Irenaeus I, 20.

Lyon welhaast overgeschreven. Dus zal ook voor het eerste werk tegen Marcion, dat wij ons als een „monobiblos” voorstellen ¹⁾, zooals de strijdschriften „adversus Valentinianos” en „adversus Hermogenem”, wel Irenaeus gebruikt zijn, gelijk voor het tegenwoordige eerste boek.

Zoomin als onze auteur nu in het werk „adversus Hermogenem” alles gezegd had, wat hij op het hart had, integendeel zijn aanvallen op dezen ketter in het verloren geschrift „de Censu Animae” voortzette, evenzoo weinig liet hij het bij zijn vluchtig werk tegen Marcion. Bij zijn bewerking van de tweede uitgave wijdde hij een afzonderlijk boek aan Christus, waarvoor hij putte uit den „Dialogus cum Tryphone” van Justinus, een geschrift tegen de Joden, dat de bron is van ons derde boek. Na het verlies van het *αὐτόγραφον* verdeelde hij de stof over drie boeken, waarvan het tweede, dat in de vroegere uitgave niet als afzonderlijke rol voorkwam, veel aan Theophilus van Antiochië's „adversus Marcionem” ontleende. Deze drie boeken werden in 207 uitgegeven. Pas veel later volgden, het een na het ander, boek IV en V: eerst deze werken gaan diep in op Marcions geschriften. Met andere woorden: *met iedere nieuwe uitgaaf kwam er een boek en een bron bij; ook de toegevoegde boeken putten uit een afzonderlijke bron.*

---

³⁾ Dat is ook de opvatting van Emonds, o. c., pag. 260.

HOOFDSTUK II

IRENAEUS ALS BRON VAN HET EERSTE BOEK „ADV. MARCIONEM”

Er bestaan, voor zoover mij bekend, geen onderzoekingen, die zich bezighouden met de vraag, in hoeverre Tertullianus in „adversus Marcionem” geput heeft uit „adversus Haereses” van Irenaeus van Lyon. Algemeen wordt wel erkend, dat Tertullianus dit werk heeft gebruikt, o. a. in „adversus Praxean”, „adversus Valentinianos” en „de Anima”. Het onderzoek echter naar de afhankelijkheid van Tertullianus van Irenaeus, dat in dit hoofdstuk wordt ingesteld, en naar de bronnen van ons werk in het algemeen, is de voorwaarde voor verdere studies.

Te onderzoeken, in hoeverre de rechtzinnige godgeleerdheid in de persoon van Tertullianus van haar tegenstelling tot Marcion heeft geprofiteerd om tot diepzinniger formuleering van haar geloofsschat te komen ¹⁾ en in hoeverre Tertullianus in dit werk oorspronkelijke gedachten heeft ontvouwd ²⁾, wordt eerst na de vaststelling der bron mogelijk. Echter mag niet verzwegen worden, dat ieder onderzoek naar bronnen, ook het onderhavige, gemakkelijk op een dwaalspoor komt. Gedachten, die men bij beide schrijvers vindt, kunnen clichés zijn, die in de geheele Christenheid in omloop waren. Ook kunnen zij spontaan dezelfde tegenwerping hebben bedacht. Daarom willen wij eerst eenige gevallen opsommen, wier overeenstemming zoo sterk is, dat wij aan de afhankelijkheid van Tertullianus niet durven twijfelen.

I, 15. Als er twee goden zijn, die ieder een wereld geschapen

---

¹⁾ Deze vraag stelt v. Harnack aan de orde (Marcion, 2e dr. Leipzig 1924, pag. 331*).

²⁾ Dit onderzocht E. Bosshardt, *Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans son traité contre Marcion*, thèse Fribourg 1921, zonder het vraagstuk der bronnen te bespreken, wat zijn werk wel in waarde doet verminderen.

hebben, zegt Tertullianus, dan moet Marcions God zijn wereld in de ruimte gemaakt hebben:

I, 15, pag. 309, l. 25 Kr.:

ergo et deus ipse in loco erat et mundum in loco faciebat, et erit iam locus ille maior et deo et mundo. nihil enim non maius est id quod capit eo quod capitur . . .

pag. 310, 3: *erit enim et locus deus, non tantum qua deo maior, sed et . . .*¹⁾.

Irenaeus II, 1, 2, pag. 279 St.:
et Marcionis bonus deus in aliquo conditus et inclusus et a foris circumdatus ab altera principalitate, quam necesse est maiorem esse; quoniam id quod continet, eo quod continetur maius est; quod autem maius est, id et firmitus est et magis Dominus; et quod maius est et firmitus et magis Dominus, hoc erit Deus.

I, 23. Tertullianus weidt uit over de stelling, dat, als de mensch volkomen vreemd is aan Marcions God, diens verlossing geen goedheid, maar roof is:

I, 23, pag. 320, l. 27 Kr.:
nego rationalem bonitatem dei Marcionis iam hoc primo, quod in salutem processerit hominis alieni.

Iren. IV, 33, 2, pag. 666 St.:
Vel quemadmodum bonus erit (deus Marcionis), qui alienos homines abstrahit ab eo qui fecit, et ad suum advocat regnum²⁾?

Onmiddellijk daarna volgt de uiteenzetting, dat die goedheid ook niet volmaakt is, omdat niet allen gered worden:

I, 24, pag. 323, l. 4 Kr.:
(bonitas) nec iam imperfecta, immo et defecta, exigua et exhausta, quae, minor numero materiarum suarum, non in omnibus exhibetur.

Iren. IV, 33, 2, pag. 666 St.:
et quare bonitas eius deficit, non omnes salvans?

¹⁾ In I, 11 loochent T. het bestaan van Marcions God op grond van gebrek aan ruimte: pag. 304, 6 Kr.: *denique si universitas creatoris est, iam nec locum video dei alterius.* Dit beantwoordt aan Iren. II, 1, 1, pag. 278 St.: *et ostendere, quoniam neque super eum, neque post eum est aliquid, . . . quum sit . . . solus continens omnia et omnibus, ut sint, ipse praestans.*

²⁾ Dezelfde gedachte V, 2, 1 (pag. 716 St.).

Van de twee opeenvolgende zinnnetjes bij Irenaeus heeft Tertullianus twee opeenvolgende capita gemaakt.

I, 27. De Marcionieten vreezen hun God niet, waarop Tertullianus antwoordt:

I, 27, pag. 328, l. 20 Kr.:
stulte, quem **dominum** appellas negas timendum, cum hoc nomen **potestatis** sit, etiam timendae? . . . plane nec *pater* tuus est, in quem competat et amor *propter pietatem* et timor *propter potestatem*, nec. . . .

Iren. V, 17, 1, pag. 762 St.:
Ἔστι δὲ οὗτος ὁ δημιουργός,
ὁ κατὰ μὲν τὴν ἀγάπην
Πατὴρ, κατὰ δὲ τὴν
δύναμιν κύριος, . . .

Op grond van deze plaatsen, die mijns inziens een woordelijke afhankelijkheid van „adv. Haereses” aannemelijk maken, neem ik voorloopig aan, dat Tertullianus niet slechts gedachten van Irenaeus weergeeft, maar ook uit „adv. Haereses”, niet uit een ander geschrift van den bisschop van Lyon put ¹⁾.

Gelijkheid van gedachten en overeenstemming in formulering van andere passages versterken deze stelling nog:

I, 4. De gnostici vergeleken Jahwe met een koning. T. antwoordt daarop, dat één koning steeds de grootste zal zijn en dat God met niets te vergelijken is. Omdat Christus Jeruzalem de stad van den grooten koning noemt ²⁾, besluit Irenaeus, dat Jahwe de eenige God moet zijn.

Tert. I, 4, pag. 295, l. 4 Kr.:
de deo agitur, cuius hoc principaliter proprium est, nullius exempli *capere comparationem*.

Iren. IV, 2, 5, pag. 564 St.:
Et praeter hunc alius non est Deus; ceterum a Domino neque Deus neque magnus rex diceretur: huiusmodi enim nec *comparationem* nec ullam *recipit* superlationem.

Het geheele betoog is verwant, maar bij Tertullianus is alles veel duidelijker uitgewerkt. Irenaeus richt zijn betoog tegen de aanhangers van Valentinus, niet tegen Marcion.

¹⁾ Op het einde van dit hoofdstuk en op het einde van hoofdstuk III wordt op dit vraagstuk nader ingegaan.

²⁾ Matth. 5, 35.

I, 5. Marcion gelooft in twee Goden; „waarom niet meer?“ vraagt Tertullianus ¹⁾). Wie het monotheïsme opgeeft, komt tot veelgodendom, zegt Irenaeus ²⁾).

I, 9 ³⁾): Tertullianus zegt: de God der Christenen is bekend, Marcions God onbekend. Dus moet de bekende God de vorm zijn voor den onbekenden, wiens bestaan nog bewezen moet worden. Irenaeus zegt ⁴⁾): het is zeer onverstandig, te zoeken naar een God, die niet bestaat en door niemand is aangekondigd met voorbijgaan van den waren God, wiens bestaan door ieder betuigd wordt.

I. 24.

quod ergo quaeritur, quamdiu ignoratur, in incerto est, quamdiu quaeritur . . .

I. 27. si ita est, ecquid tibi videtur iusta ratione defendi, ut ad *normam et formam et regulam certorum probentur incerta?*

Omnis autem quaestio non per aliud, quod quaeritur, habebit resolutionem, nec ambiguitas per aliam ambiguitatem solvetur apud eos, qui sensum habent, aut aenigmata per aliud maius aenigma; sed *ea, quae sunt talia, ex manifestis et consonantibus et claris accipiunt absolutiones.*

Om moeilijke bijbelplaatsen op te lossen, wordt een onzekere God verzonnen, zegt Irenaeus.

Tert. I, 9, pag. 302, l. 1 Kr.: ceterum si ad hanc causam, et ipsam adhuc incertam, etiam *argumenta de incertis adhibeantur, series implicabitur quaestionum . . .*

Iren. II, 10, 2, pag. 303 St.: Hi autem quaerentes *exsolvere Scripturas et parabolae*, alteram maiorem et impiam quaestionem introduceunt, si quidem super mundi fabricatorem Deum alius sit deus; non exsolventes quaestiones, (unde enim?) sed minori quaestioni magnam quaestionem adnectentes et **nodum insolubilem inserentes.**

¹⁾ Pag. 296, l. 11 Kr.

²⁾ IV, 9, 3, pag. 586 St.

³⁾ Pag. 301, l. 17.

⁴⁾ II, 10, 1, pag. 302 St.

De opmerking over het bekende als norm van het onbekende en de verwikkeling der vraagstukken, gemaakt in verband met de tegenstelling van den bekenden en den onbekenden God bij beide auteurs in verwante termen, wijst op ontleening van Tertullianus. Hoeveel scherper en duidelijker heeft de laatste het echter gezegd. Opmerkelijk is, dat Irenaeus zich hier niet tegen Marcion, maar tegen Valentinus richt, zooals X, 3 (ex lacrimis Achamoth etc.) leert.

I, 14. De Marcionieten verwerpen de wereld volkomen, ook de stof. Christus heeft echter het water niet versmaad om te doopen, noch het brood des avondmaals.

I, 14, pag. 308, l. 19 Kr.:
sed ille quidem (Christus) us-
que nunc nec aquam repro-
bavit creatoris . . . nec mel-
lis et lactis societatem, qua
suos infantat, nec panem,
quo ipsum corpus suum re-
praesentat . . .¹⁾.

Iren. IV, 33, 2, pag. 666 St.:
Quomodo autem iuste Domi-
nus, si alterius Patris exsistit,
huius conditionis, quae est
secundum nos, accipiens pa-
nem, suum corpus esse confite-
batur, et temperamentum ca-
licis suum sanguinem confir-
mavit? ²⁾.

I, 22. Irenaeus betoogt, dat de beschuldiging der kettters tegen Jahwe gericht moet worden tegen hun onbekenden God. De val is in het Pleroma geschied. God heeft dit *toegestaan* en goedgekeurd, anders *kon* hij het niet verhinderen. Als hij het niet goedkeurde, maar toch toeliet, dan kon hij het verhinderen (dan is hij een verleider) of kon dat niet (dan is hij zwak). „En hoewel hij in den beginne toestond, dat de zonde ontstond en toenam, poogt hij later, haar te niet te doen, als reeds velen op verschrikkelijke wijze zijn omgekomen” ³⁾. Dit is tegen gnostici, die in een pleroma gelooven, gericht.

Tertullianus gaat iets anders te werk ⁴⁾: de onbekende God had van den beginne af zich moeten openbaren. Het is niet denkbaar, dat Hij dit niet *kon*, evenmin dat Hij dit niet *wilde*, als zijn goedheid echt was. Toch wilde hij blijkbaar niet, *hij liet het onrecht toe* ⁵⁾:

¹⁾ Cf. I, 23, pag. 322, l. 21 Kr.

²⁾ Dezelfde gedachte, V, 2, 2.

³⁾ II, 5, 3, pag. 290 St.

⁴⁾ I, 22, pag. 319 Kr.

⁵⁾ Iniuriam sinere, pag. 320, l. 2 Kr.

Tert. I, 22, pag. 320, l. 2 Kr.:
totum denique creatoris elo-
gium in illum rescribetur, qui
saevitias eius bonitatis suae
mora iuivit.

Iren. II, 5, 3, pag. 290 St.:
Quam enim *incusationem* fa-
ciunt de *Demiurgo* . . . recur-
ret in **Patrem** . . .

Allen vinden nu door den val den dood:

l. 7: *pereunt iam omnes*, qui
paradisi nullum caespitem
norunt.

§ 3, pag. 291 St.:
Quando iam *multi* male *pe-*
rierunt propter labem.

Wanneer men de twee hoofdstukken in zijn geheel vergelijkt, versterkt zich de indruk, dat Tertullianus aan Irenaeus ontleent.

I, 25. De God der kettters, ook van Marcion¹⁾, is volgens Irenaeus niet anders dan de God van Epicurus.

Ir. III, cap. 24, 2, pag. 554 St.:

Epicuri videlicet inuenientes Deum, neque sibi, neque aliis aliquid praestantem, id est nullius providentiam habentem.

Het is duidelijk, dat Irenaeus hier zinspeelt op de eerste *κυρία δόξα* van Epicurus:²⁾

τὸ μακάριον καὶ ἀφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλῳ παρέχει.

Hoe onwaarschijnlijk het op het eerste gezicht ook lijkt, het verwijt, dat hier tot de kettters in het algemeen gericht wordt, dat zij van Epicurus geleerd hebben, is gerechtvaardigd. In een geschrift, dat aan Simon Magus wordt toegeschreven, wordt de Godheid *τὸ μακάριον καὶ ἀφθαρτον* genoemd met een duidelijke toespeling op den regel, die boven vermeld werd; dit werk, de „Apophasis” zegt: *ἔστιν οὖν κατὰ τὸν Σίμωνα τὸ μακάριον καὶ ἀφθαρτον ἐκεῖνο ἐν παντὶ κεκρυμμένον δυνάμει, οὐκ ἐνεργεία κτλ.*³⁾ Alleen bovenstaande aanhaling bewijst al, dat de „Apophasis” gedrenkt is in wijsbegeerte. Irenaeus

1) Dat ook Marcions God door Irenaeus als een God van Epicurus wordt opgevat, toont het slot van een gedachtengang, die zich sterk tegen Marcion richt:

Iren. V, 26, 2, pag. 790 St.: Quapropter et alterum quendam excogitant Patrem, neque curantem, neque providentem eorum, quae sunt erga nos, aut etiam consentientem omnibus peccatis.

2) Usener, *Epicurea* 71.

3) Hippolytus, VI, 17, pag. 142 Wendland.

vermeldt: Alii autem rursus portentosa loquuntur, esse quoddam primum lumen in virtute Bythi, beatum et incorruptibile et interminatum ¹⁾. Ook in de zedeleer der Gnosis zijn invloeden van Epicurus aan te wijzen. Zoo vertoont de zedeleer van Isidorus, den zoon van Basilides, de bekende onderscheiding, door Epicurus gemaakt, van natuurlijke én noodzakelijke tegenover natuurlijke en niet noodzakelijke handelingen: φυσικὸν δὲ τὸ τῶν ἀφροδισίων, οὐκ ἀναγκαῖον δέ ²⁾.

Tertullianus stelt evenzeer den God van Marcion met dien van Epicurus gelijk. Op zichzelf bewijst dat nog geen afhankelijkheid: ook in zijn geschrift tegen Valentinus ³⁾ had hij den God van Valentinus schimpend met dien van Epicurus geïdentificeerd. Daar is de identificatie door hemzelf toegevoegd, want hij volgt daar op den voet den tekst van Irenaeus I, 1, waar van den Griekschen wijsgeer niet gerept wordt. Hier, adv. Marc. I, 25 ligt het geval iets anders:

I, 25 ⁴⁾: si aliquem de Epicuri schola deum adfectavit Christi nomine titolare, ut quod beatum et incorruptibile sit neque sibi neque alii molestias praestet . . . .

Omdat dezelfde gelijkstelling hier gemaakt wordt én dezelfde leerregel van den wijsgeer wordt aangehaald, neig ik er toe over, afhankelijkheid van Tertullianus aan te nemen.

I, 24. Dat volgens Marcion het vleesch niet opstaat, getuigt, naar Tertullianus' opvatting, van de *imperfecta bonitas* van zijn God ⁵⁾. In hetzelfde verband merkt Irenaeus op ⁶⁾: Si quidem quum non possit (praestare vitam corpori), iam non potens est neque *perfectus* super Demiurgum . . . . Si autem quum possit praestare, non praestat; iam non *bonus* ostenditur, sed invidus et malignus Pater.

Het is mogelijk, dat hier ontleend is. In ieder geval is dit een goede gelegenheid om de behandeling van hetzelfde vraagstuk bij de twee schrijvers te vergelijken. In zijn behandeling van

¹⁾ Iren. I, 30, 1, pag. 263 St.; prof. H. Wagenvoort wijst mij op de verbinding ὁ μακάριος καὶ ἀφθαρτος θεός in Clem. Alex. Strom. V, p. 423 B.

²⁾ Clemens Alex., Strom. III, 1, 1—3.

³⁾ Advers. Valent. 7, pag. 184, l. 11 Kr.

⁴⁾ Pag. 325, l. 14 Kr.

⁵⁾ Pag. 323, l. 19 sqq. Kr.

⁶⁾ V, 4, 1, pag. 726 St.

de eigenschappen Gods naar Stoisch voorbeeld komt T. ook over de volmaaktheid van de goedheid van Marcions God te spreken. Deze wordt ontkend, omdat 1) niet allen gered worden, 2) niet de geheele mensch gered wordt, 3) de verlostes niet terstond het leed der wereld verlaat. De geheele mensch moet gered worden, omdat 1) niet het vleesch, maar de ziel in de eerste plaats schuldig is, 2) Christus het vleesch of een beeld daarvan heeft aangenomen, 3) de mensch in de eerste plaats een stoffelijk wezen is. Voor dit goed overdachte betoog heeft hij het een en ander, gelijk wij zagen, aan Irenaeus ontleend: de uitwerking der gedachte en de indeeling der stof, zoo oneindig veel beter dan bij Irenaeus, is geheel en al zijn eigendom. In wezen zijn zijn opvattingen over de opstanding des vleesches anders dan die van Irenaeus ¹⁾).

¹⁾ Cf. V, 1 sqq.

Ik twijfel over de volgende gevallen:

- 1) Tert. I, 7 wordt betoogd door kettters, dat Goden maar bij wijze van spreken bestaan, waarbij een beroep op de spreuk: *deus deorum stetit in ecclesia deorum* (Ps. 81, 1), terwijl de Septuaginta luidt *ἐν συναγωγῇ*. Men zou deze lezing als een „midrasch” kunnen beschouwen, die steunt op Iren. III, 6, 1, pag. 443 St., waar deze plaats vermeld wordt: „in synagoga”, wat verklaard wordt met „ecclesia”, (ware het niet, dat ook adv. Hermogenem 5, pag. 132, l. 8 Kr. de lezing „ecclesia” vermeld stond). Dat Jahwe slechts bij wijze van spreken God is, verklaart ook een ketter bij Irenaeus IV, 1, 1, pag. 561 St.: *Demiurgum vero naturaliter neque Deum neque Patrem esse, sed verbo tenus dici . . .*
- 2) Tert. I, 20 wordt de voorkeur der kettters voor Paulus weerlegd o. a. met een beroep op I Cor. 15, 11: *sive ego sive illi, sic praedicamus*. Dit geschiedt ook Iren. III, 13, 1, pag. 495 St.
- 3) Tot op Marcion is de apostolische traditie onveranderd, volgens beiden.
  - a) De apostelen hebben het geloof in den Schepper geleerd: Tert. I, 21, pag. 317, l. 22 Kr.; Iren. III, 1, 2, pag. 424 St.
  - b) De apostolische traditie is bij de kerken der apostelen: Tert. I, 21, pag. 318, l. 2 Kr.; Iren. III, 3, 2, pag. 428 St.
  - c) De apost. traditie is niet bij de kettters: Tert. I, 21, pag. 318, l. 5 Kr.; Iren. III, 3, 1, pag. 427 St.
  - d) Vóór Marcion bestond het geloof in den schepper: Tert. I, 21, pag. 318, l. 9 Kr.; Iren. III, 4, 3, pag. 439 St.
 Het is echter de vraag, of deze ontleening niet indirect is, over het geschrift „de Praescriptione” (cf. caput 32).
- 4) Over de onmogelijkheid, dat bonitas en iustitia gescheiden worden, spreken Tert. I, 26, Iren. III, 25; V, 27, 1.
- 5) Tert. zegt (I, 24), dat het vleesch de eigenlijke mensch is, de ziel pas later aan den mensch gegeven. Dit doet denken aan Iren. V, 9, 2,

Het is mogelijk, dat niet in al de opgesomde gevallen ontleening heeft plaats gehad. Anderzijds is het waarschijnlijk, dat wij verschillende plaatsen niet hebben opgemerkt, die wel degelijk met elkaar in verband moeten gebracht worden.

Er blijven echter nog twee vragen te bespreken: 1) is het niet mogelijk, dat Tertullianus en Irenaeus beiden een zelfde bron gebruikten? 2) kan Tertullianus niet aan een ander geschrift van Irenaeus ontleenen?

1) Het is zeker, dat Justinus een werk tegen Marcion heeft geschreven: Irenaeus haalt een zinsnede daaruit aan ¹⁾ en heeft er dus aan ontleend. Daarnaast vermeldt Justinus ons zelf het bestaan van een verhandeling tegen alle ketterijen ²⁾; Tertullianus is van het bestaan van het laatste geschrift op de hoogte geweest ³⁾. Dat hij het gelezen heeft en als bron gebruikt, is een tweede. Von Harnack geloof, dat Justinus' geschrift tegen Marcion de gemeenschappelijke bron is van Irenaeus en Tertullianus in „adv. Marcionem”, waardoor hun overeenkomst te verklaren is, maar hij geeft *geen enkel argument* om zijn stelling te verdedigen ⁴⁾. Er zijn gronden tegen deze opvatting aan te voeren. Een argument, dat Irenaeus tegen gnostici, die in een pleroma gelooven, gebruikt ⁵⁾, heeft Tertullianus om moeten vormen, om het tegen Marcion te kunnen gebruiken ⁶⁾. Deze passages hebben toch zeker niet in het geschrift van Justinus tegen Marcion gestaan.

Voor zijn derde boek tegen Marcion heeft onze Septimius het gesprek met Trypho van Justinus, dat tegen de Joden gericht was en niets met Marcion te maken had, gebruikt;

pag. 738 St.: (homo) vivens quidem propter participationem Spiritus, homo autem propter substantiam carnis.

6) Iren. V, 27, 1, pag. 790 St.
Si enim non iudicat Pater; aut non pertinet ad eum, aut consentit his quae fiunt omnibus.

Tert. I, 26, pag. 327, l. 11 Kr.
Sed non ulciscitur; ergo nec offenditur. si non offenditur, ergo nec laeditur voluntas eius, eum fit quod noluit fieri; et fit iam delictum secundum voluntatem eius.

Overneming lijkt niet onwaarschijnlijk.

¹⁾ IV, 6, 2.

²⁾ Apologie 26.

³⁾ Adv. Valentin. 5.

⁴⁾ Zur Quellenkritik des Gnostizismus, Leipzig 1873, pag. 66.

⁵⁾ II, 5, 3.

⁶⁾ I, 22, zoo ook Iren. II, 1, 1 & T. I, 11; Iren. II, 10 & Tert. I, 9.

waarom zou hij dit geschrift geheel omgewerkt hebben, als hij van denzelfden schrijver een verhandeling tegen Marcion tot zijn beschikking had?

Wat Justinus over Marcion dacht, is ons slechts zeer ten deele bekend uit uitlatingen in zijn Apologie ¹⁾ en Dialogus ²⁾. Het laat zich aldus samenvatten:

- a) de God, dien Marcion predikt, is grooter dan Jahwe en heeft de grootere dingen geschapen ³⁾.
- b) de kettters noemen zich Christenen met een verzamelnaam, zooals ondanks alle verschil in leer de aanhangers der wijsgeerige scholen zich wijsgeeren noemen ⁴⁾.
- c) Ook verkondigt Marcion een anderen Christus naast den Christus der Schriften ⁵⁾.
- d) Justinus zou zelfs den Heer niet geloofd hebben, als die een anderen God naast Jahwe verkondigd had ⁶⁾.
- e) Vóór de komst des Heeren heeft de duivel God nooit durven lasteren, omdat hij van zijn verdoemenis nog niet wist: nadat het hem uit de woorden van Christus gebleken is, dat het eeuwig vuur hem wacht, lastert hij den Heer en legt de zonde van zijn eigen afval aan zijn Schepper ten laste ⁷⁾.

Geen dezer gedachten, waarvan vooral de laatste zeer kenmerkend is, wordt in het eerste boek tegen Marcion aange troffen ⁸⁾.

2) Thans dient de vraag onderzocht te worden, of voor het eerste boek „adversus Marcionem” niet een ander geschrift van Irenaeus is gebruikt. Deze heeft namelijk beloofd, ook een afzonderlijk geschrift aan Marcion te zullen wijden ⁹⁾,

¹⁾ I, 26; I, 58.

²⁾ 35.

³⁾ Apol. I, 26.

⁴⁾ Apol. I, 26.

⁵⁾ Apol. I, 58.

⁶⁾ Iren. IV, 6, 2.

⁷⁾ Hoogstwaarschijnlijk citaat uit werk tegen Marcion, Iren. V, 26,2.

⁸⁾ Nog in zijn ouderdom heeft Von Harnack aan het oordeel zijner jeugd vastgehouden, dat Tertullianus Justinus gebruikte (Marcion, pag. 329*).

Het onderzoek naar de bron van het „Carmen adversus Marcionitas” van Marta Müller (diss. Würzburg 1936), dat voor ons werk en het Carmen een gemeenschappelijke bron, Justinus' geschrift tegen Marcion, aanneemt (pag. 96 en 100 sqq.), laat ik maar het best onbesproken.

⁹⁾ Iren. I, 27, 3; III, 12, 12.

waarin hij hem uit zijn eigen geschriften en uit zijn Bijbel zou weerleggen. Het is niet waarschijnlijk, dat dit werk, waarvan de gedachte overeenkomt met het IVe en Ve boek van Tertullianus, geschreven is; wij hooren er niets van in lateren tijd en, gelijk Stieren opmerkt, waarom zou Tertullianus zoo'n uitvoerig werk hebben verricht, als het door een ander al gedaan was ¹⁾? Bovendien is het vierde boek van den bisschop in hoofdzaak en een gedeelte van het vijfde, een bestrijding van Marcion, waarin de schepping ²⁾, de zondeval ³⁾, het Christus-getuigenis van het Oude Testament ⁴⁾ en de moeilijkheden van het Oude Testament voor het Christelijk bewustzijn ⁵⁾ zijn besproken. Zou Irenaeus nog een tweede bestrijding geschreven hebben? De woordelijke afhankelijkheid van „adv. Haereses”, die bij Tertullianus is aan te wijzen, en het gebruik van argumenten door dezen, die in zijn bron tegen de Valentinianen gericht zijn, maken het waarschijnlijk, dat deze de „adv. Haereses”, geen ander geschrift heeft geraadpleegd ⁶⁾.

¹⁾ St., Iren. I, pag. 489, noot 9.

Dit argument geldt wel degelijk, wanneer men den omvang van het IVe boek tegen Marcion van T. in het oog houdt.

²⁾ IV, 20.

³⁾ IV, 37—41.

⁴⁾ IV, 33, 10 sq.

⁵⁾ IV, 27—32.

⁶⁾ Wij geven hier een kort overzicht van de voornaamste passages in Irenaeus, waarin deze zich met Marcion bezig houdt:

I, 27, 1: overzicht van de leer; II, 1, 2: God moet alles omvatten; I, 1, 4: scheiding van Goden veronderstelt steeds weer tusschenruimte, die God moet zijn; II, 5, 3: de schuld aan den val draagt niet Jahwe, maar de onbekende God; II, 30, 9: een anti-marcionitische leer van den Demiurg (?); III, 3: de apostolische traditie weerlegt de kettters; III, 7, 1: de tekst: „in quibus Deus saeculi huius excaecavit mentes infidelium” (II Cor. 4, 5) is als hyperbaton bedoeld; III, 8, 1: uitleg van „Mammon”, (Matth. 6, 24); 8, 2: van „fortis” die gebonden moet worden (Matth. 12, 29); III, 11, 12: (Christus) in aliena venit; III, 11, 7: M. gebruikt Lucas; III, 11, 9: M. verminkt evangelie om oeconomic (des heils) te verwerpen; III, 12, 13: God v. Marcion goed, Jahwe slecht volgens M.; III, 13, 1: Paulus niet enige apostel; III, 18, 7—20, 4: de weerlegging van het docetisme is misschien anti-Marc.; III, 23, 6: God benijdde Adam den boom des levens niet; III, 24, 2: M.'s God is de God v. Epicurus; III, 25: Goed en rechtvaardig moet in God samengaan; IV, 2, 7: Wet bewerkte ongelooft der Joden en Chr. volgens M.; IV, 3: Demiurg vergaat met wereld (?); IV, 4, 1: als Jeruzalem stad van grooten koning was, zou het niet verlaten worden (?); IV, 6, 2:

citaat uit Justinus' Syntagma; IV, 8, 1: Marcion ab hereditate expellit Abraham; IV, 13, 1: Bergrede bevat geen tegenstelling tot of ontbinding van de wet; IV, 20: De onbekende God heeft door woord en wijsheid geschapen en door hen vóór komst van Christus met profeten verkeerd; IV, 27—32 (uit „Presbyter”): zonden van David en Salomo door Schrift veroordeeld, zonden van volk Israel tot onze vermaning, verharding van hart van Pharao te vergelijken met verharding der Joden voor Christus, roof der schatten van Egypte en de verhouding van Lot tot zijn dochters typisch (vergel. Tert. adv. Marc. II, 15—25); IV, 33, 2: korte weerlegging van Marcions leer; IV, 33, 10 sq. over profetieën van Christus; IV, 34: Wie zegt, dat profetieën niet op Christus slaan (anders bracht deze niets nieuws), dat bijv. het nieuwe testament, door de profeten verkondigd, slaat op herstel des tempels onder Zorobabel, „Judaëis advocacionem praestat”; de profetieën slaan niet op reges; IV, 37—41: *over den vrijen wil* (cf. Tert. M., II, 5 sq.); V, 2, 1: komst v. Chr. naar *vreemde* wereld gewraakt; V, 22: over sacramenten; V, 4, 1: onmacht of afgunst van God, die vleesch niet redt; V, 9: „vleesch en bloed kunnen het Koninkrijk Gods niet beërven” (I Cor. 15, 50), want zij zijn een erfenis van den Geest; V, 10 sq.: het slaat op de concupiscentiae carnis en de carnales operationes; V, 17: de God v. Marcion geeft geen geboden, kan dus ook niet vergeven; V, 26, 2: Satan lastert God pas na Christus (Justinus).

HOOFDSTUK III

THEOPHILUS' „ADVERSUS MARCIONEM” DE BRON VAN HET TWEDE BOEK „ADV. MARCIONEM”

§ 1. Inleiding

De strekking van het hier volgende betoog is, waarschijnlijk te maken, dat de theodicee van Jahwe, boek II van Tertullianus' werk tegen Marcion, afhankelijk is van het verloren geschrift tegen Marcion van Theophilus van Antiochië. Eusebius ¹⁾ zegt, dat Theophilus drie boeken over de eerste beginselen der leer, gericht tot Autolyceus, schreef, evenals een ander werk tegen de ketterij van Hermogenes en vervolgt dan: „Dat Theophilus met de overige herders der kerken tegen de kettters te velde is getrokken, blijkt uit een heel behoorlijk geschrift, dat hij tegen Marcion schreef, dat met de andere geschriften, die wij genoemd hebben, tot op dezen tijd bewaard is gebleven.”

Helaas, na zooveel eeuwen kunnen wij nog slechts het werk, tot Autolyceus gericht, lezen, het geschrift tegen Marcion is verdwenen. Het spreekt van zelf, dat juist dit verloren geschrift de aandacht van geleerden met verbeelding heeft geboeid; uit de stukken en brokken, die zij in de geschriften van later tijd aan Theophilus meenden te moeten toeschrijven, trachtten zij het oorspronkelijk mozaïek te herstellen. Vooral de verhouding van Theophilus tot Irenaeus is onderzocht, reeds vóór Loofs ²⁾ zijn onderzoek naar de bronnen van Irenaeus in het licht gaf. Daar Loofs deze geschriften niet vermeldt en door gaat voor den ontdekker van de afhankelijkheid van Irenaeus van Theophilus' „adv. Marcionem” ³⁾, mogen deze vroegere onderzoekingen hier zijn vermeld.

¹⁾ H. E. IV, 24; Schwartz pag. 378, l. 22.

²⁾ Fr. Loofs: Theophilus von Antiochien Adversus Marcionem (T. u. U. 46, 1930).

³⁾ R. G. G., V, 1133 v. Soden.

De eerste, voor zoover mij bekend, die een mogelijk verband aanwees, was Zahn¹⁾. In een veel later strijdschrift tegen de Marcionieten, den dialoog van Adamantius „de Recta Fide”²⁾, vond hij treffende overeenkomst met Irenaeus bij de verklaring van II Cor. 4, 4, dat als een „hyperbaton” wordt verklaard³⁾. Evenzoo werd een betrekkelijke overeenkomst vastgesteld tusschen den uitleg, dien Irenaeus⁴⁾ en dien, welken Adamantius 821 geeft van Mattheus 6, 24a. Omdat deze overeenstemming niet geheel opgaat, is het waarschijnlijk volgens Zahn, dat beiden een bron volgen, die Theophilus kan zijn. Dit betoog heeft mij niet overtuigd: wanneer Zahn dan opmerkt, dat de bestrijding der „Antithesen” van Marcion bij Tertullianus en in den „Dialogus” zoo verwant is, wordt deze (m. i. juiste) stelling niet nader toegelicht, behalve met Tert. V, 1 & Dial. 828^c over het apostelschap van Paulus; een plaats, die mij niet overtuigt.

Waitz⁵⁾ ging een stap verder. Hij vond in het werk „ad Autolyicum”⁶⁾ een vermelding, dat God den menschen niet uit afgunst verbood, van den boom der kennis te eten, daarentegen in Iren. III, 23, 6 en het „Carmen adversus Marcionitas”, dat vele eeuwen jonger is⁷⁾, dat God den mensch niet het leven misgunde, en kwam tot de slotsom, dat deze passus uit het geschrift tegen Marcion afkomstig was. Hoewel de juistheid van deze opmerking twijfelachtig is, is de werkwijze om uit het behouden werk van Theophilus de gedachten van het verloren geschrift te herstellen, een vooruitgang ten opzichte van Zahn, die dit verwaarloosd had.

Loofs heeft zijn taak, de bronnen van Irenaeus te scheiden en te onderscheiden, op de bekende wijze aangevat. Theophilus maakt in zijn behouden geschrift gewag van de drieëenheid Θεός, λόγος en σοφία. Ook Irenaeus gebruikt herhaaldelijk deze formule, die een zeer bepaalde opvatting van de Drieëenheid weergeeft. Deze passages wijst Loofs nu aan Theophilus toe. Andere stukken in Irenaeus, wier inhoud met die van de afgegrensde stukken verwant is, maar niet de trinitarische formule vertoonen, worden aan de reeds gevonden brokstukken toegevoegd. Waar zich echter een andere opvatting van de Christusfiguur en de Drieëenheid laat vaststellen, kan een andere bron worden aangenomen. Zoo laat zich dan de bron I Q T, zooals Loofs het werk van Theophilus noemt, afscheiden.

¹⁾ Zeitschrift für Kirchengeschichte IX, pag. 230 sqq. anno 1888.

²⁾ Der Dialog des Adamantius ed. W. H. v. d. Sande Bakhuizen (1901).

³⁾ Adam. 832 d., Bakh. pag. 112, l. 5 & Iren. III, 7, 1, pag. 446 Stieren.

⁴⁾ III, 8, 1, pag. 448 St.

⁵⁾ H. Waitz: das pseudotertullianische Gedicht adversus Marcionem, Darmstadt 1901, pag. 67.

⁶⁾ II, 25.

⁷⁾ I, 84.

Het is duidelijk, dat deze methode verwant is met de bronnen-splitsing in het Oude Testament: ook daar dient de naam Jahwe etc. als leidraad, maar worden passages aan de bron toegevoegd op grond van hun verwante voorstellingen, zonder dat het betreffende kenwoord daarin gevonden wordt. Sinds Eerdmans de ontoereikendheid van deze veronderstellingen op het gebied van het Oude Testament heeft aangetoond, is schrijver dezes huiverig voor de methode, zonder haar betrekkelijk recht te miskennen. Diepzinnige godgeleerde beschouwingen in Irenaeus kunnen alleen dan aan Theophilus worden toegeschreven, wanneer 1) uit de overige geschriften tegen Marcion blijkt, dat deze beschouwingen werkelijk tegen *Marcion* gericht zijn en 2) zij bovendien te vergelijken zijn met passages in het behouden werk van Theophilus. Bijvoorbeeld: Irenaeus IV, 38, 1 ¹⁾ wordt in een verhandeling over den vrijen wil gezegd, dat de mensch bij het begin van het wereldgebeuren nog niet rijp was voor de spijs van het volmaakte, omdat hij nog te jong was: *νήπιος γὰρ ἦν*; voor deze opvatting der geschiedenis beroept de schrijver zich dan op het Paulinische woord, dat hij aan de *νήπιοι* in Christus melk, geen vaste spijs tot voedsel had gegeven ²⁾. In hetzelfde verband en in soortgelijke bewoordingen, met een duidelijke toespeling op de uitlating van Paulus, maakt de schrijver van het werk „ad Autolyicum” dezelfde opmerking ³⁾. Nu is de vergelijking van de geschiedenis der menschheid met het opgroeien van een kind en de staving van deze opvatting met een tekst, die waarlijk niet zoo bedoeld is, merkwaardig genoeg om te doen gelooven, dat Irenaeus hier aan Theophilus ontleent. Maar ligt het niet het meest voor de hand, aan te nemen, dat uit de boeken „ad Autolyicum” wordt geput en niet uit „adv. Marcionem”? Irenaeus noch Theophilus noemen Marcion in dit verband als tegenstander, tegen wien de uiteenzettingen gericht zijn. Waarom moeten wij deze gedachte toch aan het werk tegen Marcion toeschrijven? Omdat in den „*Dialogus*” van Adamantius ⁴⁾ hetzelfde betoog tegen de *Marcionieten* wordt gebruikt.

---

¹⁾ Pag. 698 St.

²⁾ I Cor. 3, 2.

³⁾ Theoph. II, 25, Otto pag. 125.

⁴⁾ I, 810a.

§ 2. Een vergelijking van Theophilus' boeken „ad Autolyceum” met Tertullianus' adv. Marc. II

Kleine overeenkomsten tusschen twee schrijvers bewijzen weinig voor onderlinge afhankelijkheid, zeker niet als het twee apologeten zijn, die beide staan in een zelfde overlevering en vaak algemeene opinies weergeven. Pas wanneer een geheele gedachtengang, die zich van de geldende opvatting onderscheidt, bij een later schrijver wordt teruggevonden, kan men, naar mijn meening, van overneming van gedachten door den laatste spreken. Het wil mij voorkomen, dat Tertullianus zijn gedachten over den zondeval en over den λόγος, zooals hij die in het tweede boek tegen Marcion ontwikkelt, aan Theophilus heeft ontleend.

A. DE ZONDEVAL

1) Dat de wereld is geschapen om den mensch, is een opvatting van de apologetiek in het algemeen ¹⁾.

Theoph. II, 10, Otto pag. 78:
 τούτω οὖν προητοίμα-
 σεν τὸν κόσμον.

Tert. II, 4, Kr. pag. 338,
 l. 5:
 quantum boni pararetur illi,
 cui *praeparabatur* hoc totum.

Dat de gedachte dezelfde is, valt niet te ontkennen. Men hoefde echter geen afhankelijkheid aan te nemen, wanneer deze algemeene opvatting niet gekoppeld was aan een zeer persoonlijke: God zou den mensch geschapen hebben om gekend te worden:

Theoph. II, 10 Otto pag. 78:
 ἡθέλησεν ἄνθρωπον ποιῆσαι
 ᾧ γνωσθῆ

Tert. II, 4, Kr. pag. 337,
 l. 13:
 Igitur cum cognoscendo deo
 hominem prospexisset boni-
 tas dei ipsius.

Deze gedachte, dat de mensch het object is der zelfontvouwing Gods, vindt men niet bij Justinus en Irenaeus en kan door Septimius aan den Antiochener ontleend zijn.

¹⁾ Cf. Just. Apol. II, 4, Otto pag. 208 en Dial. 40, Otto pag. 138; cf. ook Iren. V, 29, 1, pag. 797 St.

2) De mensch gaat dan ook boven de wereld uit. Deze diepe gedachte wordt gestaafd met de aanhaling van het Scheppingswoord uit het bijbelsch verhaal ¹⁾. Theophilus heeft gemeend, en een strooming in de hedendaagsche wetenschap kan die meening eenigszins deelen ²⁾, dat God zich voor de schepping van den mensch met de woorden: „Laat *ons* menschen maken” tot andere goddelijke wezens, zijn Woord en zijn Wijsheid richt, die als zijn „handen” worden opgevat ³⁾. Deze samenwerking wordt in tegenstelling gevoeld tot het enkelvoudige: „En God sprak” bij de overige schepping.

Theoph. II, 18 Otto pag. 108:

Ἐν τῷ γὰρ εἰπεῖν τὸν θεὸν ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τὴν ἡμετέραν πρῶτον μηνύει τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Πάντα γὰρ λόγῳ ποιήσας ὁ θεὸς... μόνον ἰδίῳ ⁴⁾ ἔργον χειρῶν ἄξιον ἡγεῖται τὴνποίησιν τοῦ ἀνθρώπου.

Tert. II, 4, Kr. pag. 338, l. 6:

quis denique *dignus* incolere dei opera quam ipsius imago et similitudo? eam quoque bonitas et quidem operantior operata est, non imperiali verbo, sed familiari manu, etiam verbo blandiente prae-misso: *f a c i a m* us hominem ad imaginem et similitudinem nostram.

De uitleg van het bijbelwoord bij Tertullianus komt volledig overeen met de exegese van Theophilus.

3) De mensch kreeg het paradijs als woonplaats, opdat hij, die nog maar een kind was, zou toenemen in volkomenheid, tot God zou worden en zijn eeuwige bestemming zou bereiken.

¹⁾ Gen. 1, 26.

²⁾ B. D. Eerdmans: De Godsdienst van Israel, I, Huis ter Heide 1930, pag. 10.

³⁾ Dat de woorden van Theophilus zoo moeten verklaard worden, bewijst Iren. IV, 20, 1 en Theophilus juist even verder, II, 18. Philo wijst ook op het opvallende meervoud (de Opificio Mundi 72, pag. 24 Cohn) evenals Justinus, Dial. c. Tryph. 62, pag. 218 Otto en Iren. V, 15, 4, pag. 760 St.

⁴⁾ Reeds de oude Konrad Gesner (1546) zag, dat dit gelezen moet worden, niet *ἰδίῳ*: de mensch is geen onsterfelijk wezen volgens Theophilus (II, 27).

Theoph. II, 24, Otto pag. 124:

Μετέθηκεν δὲ αὐτὸν ὁ θεὸς ἐκ τῆς γῆς, ἐξ ἧς ἐγεγόνει εἰς τὸν παράδεισον, διδοὺς αὐτῷ ἀφορμὴν προκοπῆς, ὅπως αὐξάνων καὶ τέλειος γενόμενος, ἔτι δὲ καὶ θεὸς ἀναδειχθεὶς, οὕτως καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβῆ.

Tert. II, 4, Kr. pag. 337, l. 14: etiam hoc praeconio suo addidit (bonitas dei), quod prius domicilium homini commentata est aliquam molem maximam, postmodum et maiorem, ut in magna tamquam in minore proluderet atque proficeret et ita de bono dei, id est de magno, ad optimum quoque eius, id est *ad maius habitaculum*, promoveretur.

De ontwikkeling der menschheid ziet Theophilus als het opgroeien van een kind ¹⁾; het einddoel is de vergoddelijking. Daar de geschiedenis van de menschheid volgens hem in den Bijbel te vinden is, wordt de gedachte der ontwikkeling ook op de Bijbelsche geschiedenis toegepast. Het groote woord is gelaten uitgesproken. Tertullianus ²⁾ ziet de gewijde historie eveneens als een evolutie: de hardheid des volks maakte het noodig, dat God de zonden der vaderen bezocht aan de kinderen. Later, toen de hardheid des volks getemd was, hoefden zij niet meer te zeggen, dat de vaderen zure druiven gegeten hadden en dat den zonen de tanden stomp waren geworden, omdat er persoonlijke verantwoordelijkheid bestond (de heden-daagsche oudtestamentische wetenschap brengt ook steeds weer dit voorbeeld voor de voortschrijdende ontwikkeling van Mozaisme tot Deuteronomisme) ³⁾. Het „oog om oog, tand om tand” is een aanpassing van God aan de ruwheid der Joden, dat later vervangen werd door het profetische „mij is de wrake” ⁴⁾. Nu is het niet noodzakelijk, dat Tertullianus de evolutiegedachte als zoodanig aan Theophilus, of aan Theophilus alleen, ontleent. Onze auteur kan in dit opzicht veel van Irenaeus geleerd hebben ⁵⁾. Wanneer men echter bij Irenaeus leest in

¹⁾ II, 25.

²⁾ II, 15.

³⁾ Eerdmans, o. c. I, pag. 148.

⁴⁾ II, 18.

⁵⁾ Cf. W. Bousset, Kyrios Christos, pag. 438. De evolutiegedachte leefde ook bij de Gnostici: τὰ δὲ πνευματικά . . . ἕως τοῦ νῦν δικαίαις ψυχαῖς παιδευθέντα ἐνθάδε καὶ ἐκτραφέντα, διὰ τὸ νήπια ἐκπεπέμφθαι,

een passage, die zeer veel overeenkomst vertoont met de aangehaalde woorden van Theophilus ¹⁾: τοῦ δὲ ἀνθρώπου ἡρέμα προκόπτοντος, καὶ πρὸς τέλειον ἀνερχομένου, τουτέστι, πλησίον τοῦ ἀγεννήτου γινομένου, valt de overeenstemming tusschen Tertullianus en Theophilus nog meer op. Beiden spreken van Adam, niet van den „mensch”, van den „hemel”, niet van „het volmaakte”. Daarom is het waarschijnlijk, dat de Afrikaan op deze plaats aan den Syrier ontleent. Dat hij daarbij de pointe sterker doet uitkomen, kan op verschillende wijzen verklaard worden. Zoo kan bijv. Tertullianus niet uit het geschrift „ad Autolyicum”, maar een ander werk van Theophilus geput hebben, waarin dezelfde gedachte in eenigszins andere bewoordingen werd weergegeven.

4) De eerste mensch was noch sterfelijk noch onsterfelijk, want anders zou de mensch God zijn of God zou schuldig staan aan den dood des menschen ²⁾.

Het is onmogelijk, in deze woorden niet een stille polemiek tegen de gnostici te vernemen. De uitgever van Theophilus, de Otto, haalt dan ook een woord der Valentinianen aan, dat de demiurg den dood heeft bewerkt. Omdat ook de Marcionieten deze aantijging gebruiken ³⁾, is het even goed mogelijk, dat Theophilus zich tegen Marcion richt. Zoowel de Antiocheen als de Afrikaan weerleggen deze bedenking met het betoog, dat de mensch een vrijen wil heeft ontvangen van God.

Theoph. II, 27, Otto pag. 132:

Ἐλευθέρον γὰρ καὶ αὐτεξούσιον ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον

Tert. II, 5, Kr. pag. 340, l. 12: ⁴⁾.

liberum et sui arbitrii et suae potestatis invenio hominem a deo institutum.

ὑστερον τελειότητος ἀξιωθέντα, νόμφας ἀποδοθήσασθαι τοῖς τοῦ Σωτῆρος ἀγγέλοις δογματίζουσι (Iren. I, 7, 5, pag. 86 St.). Het schijnt onmogelijk, uit te maken wie de gedachte in het algemeen heeft overgenomen, dan wel of zij bij de verschillende schrijvers spontaan is opgekomen.

¹⁾ Iren. IV, 38, 3, pag. 702 St.

²⁾ Theoph. II, 27.

³⁾ Tert. M. II, 5.

⁴⁾ Tert. „de Anima” 21 toont, dat „libertas arbitrii” een vertaling is van αὐτεξούσιον.

De vrijheid van den mensch wordt door de Apologetiek algemeen verkondigd en is een vast bestanddeel van haar leer ¹⁾. Zoo gelooft ook Justinus ²⁾, dat de mensch *αὐτεξούσιος* is ³⁾. Het onderscheid tusschen hem en de schrijvers, die thans behandeld worden, is, dat deze overtuiging niet wordt gesteld tegenover de gnostische aanvallen op het Paradijsverhaal.

5) De dood is dan ook in de wereld gekomen door de ongehoorzaamheid des menschen ⁴⁾.

Theoph. II, 25, pag. 124

Otto:

οὐ γὰρ θάνατον εἶχεν
τὸ ξύλον, ἀλλ' ἡ παρακοή.

Tert. II, 9, Kr. pag. 347,

l. 31:

si mors malum, nec mors
comminatori suo sed con-
temptori faciet invidiam,
ut auctori.

De mensch is zelf schuld aan zijn ondergang.

Theoph. II, 24, Otto pag.

124:

ὅπως μὴ παρακούσας
ἀπολέσῃ εἰ αὐτόν, καθὼς
καὶ ἀπώλεσεν διὰ ἁμαρτίας.

Tert. II, 6, Kr. pag. 341, l. 2:

quod ei evenit non deo, sed
ipsi debet exprobrari.

6) Na den zondeval is God tot den mensch gekomen en heeft tot hem geroepen, om hem tot berouw te brengen.

Theoph. II, 26, Otto pag.

130:

Τὸ δὲ καλέσαι καὶ εἰπεῖν
τὸν θεόν· Ποῦ εἶ Ἀδάμ;
οὐχ ὡς ἀγνοῶν τοῦτο
ἐποίει ὁ θεός, ἀλλὰ μακρό-
θυμος ὦν ἀφορμὴν ἐδί-
δου αὐτῷ μετανοίας καὶ
ἐξομολογήσεως.

Tert. II, 25, Kr. pag. 369,

l. 26:

'Inclamat deus: Adam,
ubi es? scilicet ignorans ubi
esset',
waarop geantwoord wordt ⁵⁾:
interrogat deus *quasi incertus*,
ut . . . daret ei locum sponte
confitendi delictum et hoc
nomine relevandi.

Dit is een verklaring, die sterk afwijkt van de opvattingen

¹⁾ Bousset: Kurios Christos, pag. 404.

²⁾ Dial. 102.

³⁾ Behalve in IV, 37 sqq. zegt Irenaeus dit ook o.a. IV, 4, 3 pag. 569 St.

⁴⁾ Dezelfde gedachte Iren. V, 23, 1, pag. 779 St.

⁵⁾ pag. 370, l. 14.

van Philo ¹). Het is merkwaardig, dat Tertullianus, alvorens bovenstaand antwoord te geven, den uitleg van Philo weergeeft, die met de meening van Theophilus niet te vereenigen is.

Philo: Legum Allegoriae III, 51:

τὸ δὲ „ποῦ εἶ” πολλαχῶς ἔστιν ἀποδοῦναι. ἅπαξ μὲν οὐ τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ τὸ ἀποφαντικόν τὸ ἴσον τῷ „ἐν τόπῳ ὑπάρχεις” βαρυτονουμένου τοῦ „ποῦ εἶ”

Tert. II, 25, Kr. pag. 370, l. 2:

nec enim . . . *interrogatorio* sono legendum est: Adam, ubi es? sed *impresso* et *ineusso* et *imputativo*, Adam, ubi es! . . . id est iam hic non es . .

Philo merkt met nadruk op, dat er verschillende verklaringen bestaan. Bij Tertullianus staan de twee verklaringen botweg naast elkaar. Bij Theophilus' „ad Autolyceum” vinden we alleen den eersten uitleg ²).

7) Na den zondeval wordt Gods gunst geschonken naar gelang van de verdiensten ³): pro meritis cuiusque pensatur. Dat is het werk der rechtvaardigheid, die toen pas deze taak kreeg. De toorn en gestrengheid Gods vallen echter op de boozen. Aldus Tertullianus ⁴). Hoewel geen woordelijke overeenstemming met Theophilus valt aan te wijzen, tenzij men wil aanvoeren

Tert. II, 16, Kr. pag. 357, l. 23:

omnia necesse est adhibeat propter omnia, tot sensus quot et causas: et *iram* propter scelestos et . . . sic et *misericiordiam* propter errantes . . . et quidquid boni opus est.

Theoph. I, 3, pag. 12 Otto:

Ὁργίζεται θεός; Μάλιστα ὀργίζεται τοῖς τὰ φαῦλα πράσσουσιν, ἀγαθὸς δὲ καὶ χρηστὸς καὶ οἰκτίρων ἔστιν ἐπὶ τοῦς ἀγαπῶντας καὶ φοβουμένους αὐτόν.

¹) Legum Allegoriae III, 51, pag. 124 Cohn. Irenaeus heeft een heel andere verklaring voor het vragen van Jahwe: Propter hoc autem et interrogat eos, uti ad mulierem veniret accusatio (Iren. III, 23, 5, pag. 550 St.). Aangezien er vele verklaringen blijken te bestaan, wordt de overeenstemming tusschen de twee vergeleken auteurs des te treffender. cf. Adam. I, pag. 815 d. Bakh.

²) Het is mogelijk, dat Tertullianus hier uit twee bronnen put, mogelijk ook, dat hij teruggaat op een verloren geschrift van Theophilus, waarin beide verklaringen stonden. Van dit laatste weten we echter niets.

³) Tert. II, 13, Kr. pag. 352, l. 16.

⁴) In de hoofdstukken 13 tot 17.

zijn de opvattingen zeer verwant. Na den zondeval krijgt de mensch de wet, waardoor hij zich het eeuwige leven verwerft ¹⁾.

Daarentegen valt zijn toorn op degenen, die boosheid bedrijven ²⁾. De mensch kan dus door zijn verdiensten het heil krijgen. Dat Christus in de wereld is gekomen als verlosser van het booze, wordt niet gezegd: dat is wel een zeer groot verschil met Irenaeus' opvattingen.

Het is niet lichtvaardig, te zeggen, dat de opvattingen van Theophilus en Tertullianus over het Paradijsverhaal zeer verwant zijn. Het is opvallend, dat Theophilus aan de eerste hoofdstukken van den Bijbel zoo'n groote aandacht schenkt. Dit onderscheidt hem van Justinus. Wellicht is dit een gevolg van zijn uiteenzettingen tegen Marcion. Wanneer men de geschriften der Gnosis doorleest, wordt men getroffen door de talrijke bespiegelingen en beschouwingen, die deze kettters aan de schepping van den mensch en zijn val hebben gewijd. Dat schijnt ons vanzelfsprekend, omdat in de Hervorming en in onze dagen onder invloed der dialectische theologie de strijd om de „imago dei” zoo fel is geweest en is; toch is het niet zoo natuurlijk. In de geschriften van den Israelietischen godsdienst wordt betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan het verhaal van den zondeval. Theophilus doet dat wel; hij heeft uit de opvattingen der apologetiek over den vrijen wil een wapen gesmeed tegen de ketterij en anderzijds inzichten, die in de bestrijding der ketterij geformuleerd waren, op het gebied der apologetiek overgebracht.

B. DE CHRISTOLOGIE

I) De Logosleer der apologeten is uit zeer verschillende bestanddeelen samengesteld. De menschelijke trekken in het oudtestamentische godsbeeld worden door Justinus ³⁾ aan den **λόγος** toegeschreven. Aan Theophilus wordt de vraag gesteld, hoe God in het Paradijs kon wandelen, God, die toch niet in de ruimte vervat is en hij antwoordt, dat God inderdaad niet te omvatten is, maar dat de **λόγος** in het Paradijs met de menschen

¹⁾ Theoph. II, 27, pag. 132, Otto.

²⁾ Theoph. I, 4, pag. 12, Otto.

³⁾ Dial. 127, pag. 455, Otto.

verkeerde en voorts zich openbaart op iedere plaats, waarheen de Vader hem zendt.

Theoph. II, 22, Otto pag. 120:

ὁπότεν βούληται ὁ πατὴρ τῶν ὄλων πέμπει αὐτὸν εἰς τινὰ τόπον, ὃς παραγινόμενος καὶ ἀκούεται καὶ ὁρᾶται, πεμπόμενος ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἐν τόπῳ εὐρίσκεται.

Tert. II, 27, Kr. pag. 374, l. 1:

quaecunque exigitis deo digna habebuntur in patre invisibili . . . , quaecunque autem ut indigna reprehenditis, deputabuntur in filio et *viso* et *audito* et *congresso*.

Bij Theophilus mag men vermoeden, dat hij zich hier tegen de Marcionieten wendt, die immers het afdalen van Jahwe op aarde bespottelijk maakten¹⁾. De tegenstelling van den transcendenten Vader en den anthropomorphen Zoon, die Tertullianus aan Marcion toegeeft, is al echt apologetisch. Misschien heeft hij van Theophilus geleerd, dit wapen tegen Marcion te richten. Het is van eenig belang, hierop te wijzen; in zijn boek tegen Praxeas²⁾, dat van zoo grooten invloed is geweest op de leer der Kerk omtrent Christus, herhaalt hij in bijna dezelfde woorden zijn opvatting, dat alle anthropomorphismen in het Oude Testament aan Christus moeten worden toegeschreven en het blijkt duidelijk, dat hij zich tegen Marcion richt. De groote tegenstelling tusschen den persoonlijken God en den God der filosofen is hem zeer duidelijk: als hij de menschelijke trekken in Jahwe verdedigt, zegt hij: „deum nos a prophetis et a Christo, non a philosophis nec ab Epicuro erudimur”³⁾. De aanvallen van Marcion hebben zijn geloof in den anthropomorphen Jahwe versterkt en de tegenstelling tot den God der wijsgeeren scherper doen gevoelen (ook Theophilus staat, in tegenstelling met Justinus, vijandig tegenover de wijsbegeerte).

II) Daarom doet het vreemd aan, dat de verhouding van den λόγος tot den Vader vóór de schepping en tijdens de schepping door beiden aangeduid wordt met een onderscheiding van

¹⁾ Cf. v. Harnack, Marcion, pag. 270*.

²⁾ C. 16.

³⁾ II, 16.

Pascal: Le Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Jacob et pas le Dieu des Philosophes.

λόγος ἐνδιαθετός en λόγος προφορικός, die uiteindelijk op de Stoa terug gaat. Daarmede wordt bedoeld de inwendige gedachte en het uitgesproken woord van den mensch ¹⁾.

Theoph. II, 10, Otto pag. 78:

Ἔχων οὖν ὁ θεὸς τὸν ἑαυτοῦ λόγον ἐνδιαθετὸν ἐν τοῖς ἰδίῳις σπλάγχνοις ἐγέννησεν αὐτὸν μετὰ τῆς ἑαυτοῦ σοφίας ἐξερευξάμενος πρὸ τῶν ὄλων.

Tert. II, 27, Kr. pag. 373, l. 14:

filium creatoris, sermonem eius, quem ex semetipso proferendo filium fecit et exinde omni dispositioni suae voluntatique praefecit.

Dit is een wijsgeerige verfijning van de gewone opvatting der apologeten, gegrond op Psalm 44, 2: ἐξηρεύξατο ἡ καρδιά μου λόγον ἀγαθόν, dat God zijn woord voortbracht om de wereld en den mensch te scheppen. Dat zoowel Tertullianus ²⁾ als Theophilus ³⁾ deze opvatting met dit bijbelwoord staven, zegt niets, want dit komt bij de apologeten herhaaldelijk voor ⁴⁾. In zijn nauwkeuriger formulering staat Theophilus echter onder hen alleen.

Bij de kettters kenden echter de Valentinianen deze uitdrukking ⁵⁾. Daarom bestrijdt de heilige ketterjager ook deze opvatting ⁶⁾ en gebruikt haar zelf niet. Van hem heeft Tertullianus haar dus *niet* overgenomen.

¹⁾ J. v. Arnim: St. Vet. Fr. II, 43, 13; 74, 6.

²⁾ II, 4, Kr. pag. 337, l. 20.

³⁾ II, 10, Otto, pag. 30.

⁴⁾ Bijv. Just. Dial. 38.

⁵⁾ Iren. II, 12, 5; II, 13, 2.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat Tertullianus in zijn werk tegen Marcion de praëxistente trias niet noemt, wat bewijst, dat dit criterium voor de bronnenstudie ongenoegzaam is.

⁶⁾ Iren. II, 13, 8, pag. 316, St.:

Decentiora autem magis quam hi, qui generationem prolative hominum verbi transferunt in Dei aeternum Verbum, et prolationis initium donantes et genesin, quemadmodum et suo verbo. Et in quo distabit Dei Verbum, immo magis ipse Deus, quum sit Verbum, a verbo hominum, si eandem habuerit ordinationem et emissionem generationis? Hier wordt toch duidelijk gezegd, dat deze onderscheiding tusschen God en het Woord niet mag gemaakt worden. In II, 28, 6, pag. 386 St. wordt dezelfde opmerking gemaakt, waarop de schrijver een tegenstander, die vraagt: Quomodo ergo Filius prolatus a Patre est? het volgende antwoordt: prolationem istam, sive generationem, sive nuncupationem, sive adaptationem, aut quolibet

III) Met groote aarzeling wijs ik op nog een derde overeenkomst in de Christologie tusschen Theophilus en Tertullianus: de eerste noemt den λόγος ook ὑπουργός ¹⁾, de tweede: „minister”. Maar voor de Christologie van Tertullianus in het tweede boek tegen Marcion kan men ook bij Irenaeus parallellen vinden: Christus, ediscens iam inde a primordio quod erat futurus in fine ²⁾ lijkt op: ab initio assuetus Verbum Dei ascendere et descendere, propter salutem eorum qui male habent ³⁾; conversabatur deus (humane), ut homo divine agere doceretur ⁴⁾ lijkt op: Εἰς τοῦτο γὰρ ὁ Λόγος ἄνθρωπος, ἵνα ὁ ἄνθρωπος . . . υἱὸς γένηται Θεοῦ ⁵⁾. Dat lijken toch wel sporen van Irenaeus, die reminiscenties kunnen zijn aan een vroegere lectuur en niet onmiddellijk op een raadpleging van Irenaeus als bron hoeven te wijzen. Zoo leest men: filio . . . miscente in semetipso hominem et deum ⁶⁾, wat wel terug gaat op Iren. ⁷⁾: commixtio et communio Dei et hominis, maar al in het „Apologeticum” ⁸⁾ staat: homo deo mixtus, dus was de uitdrukking Tertullianus al vroeger bekend. Nu vindt men in Iren. ⁹⁾: Filio vero ministrante. Heeft Tertullianus deze uitdrukking uit Irenaeus? Dan was zij hem wschl. al eerder bekend ¹⁰⁾. Of gaat de uitdrukking in Irenaeus terug op Theophilus ¹¹⁾?

§ 3. De verhandeling over den vrijen wil

De rechtvaardiging van Jahwe, het tweede boek tegen Marcion, wordt ingeleid door een verhandeling over den vrijen wil, waarin de zondeval aan de vrijheid des menschen geweten

---

quis nomine vocaverit generationem eius inenarrabilem existentem, nemo novit. M. a. w.: die verhouding is niet uit te drukken; „prolatio” etc. zijn termen van den tegenstander.

¹⁾ II, 10, pag. 80, Otto.

²⁾ M. II, 27, pag. 373, l. 18 Kr.

³⁾ Iren. IV, 12, 4, pag. 594 St.

⁴⁾ M. II, 27, pag. 374, l. 9 Kr.

⁵⁾ Iren. III, 19, pag. 525 St.

⁶⁾ M. II, 27, pag. 374 l. 5 Kr.

⁷⁾ IV, 20, 4, pag. 624 St.

⁸⁾ C. 21, 14.

⁹⁾ IV, 38, 3, pag. 700 St.

¹⁰⁾ Adv. Hermog. 22, pag. 151, l. 15 Kr.: ministrum atque arbitrum factoris.

¹¹⁾ Cf. Loofs o. c., pag. 25 en pag. 73.

wordt ¹⁾, daarna worden o. a. de gestrengheden der Joodsche wet verklaard als een opvoeding naar een hooger trap van ontwikkeling ²⁾, tenslotte worden de verschijningen van Jahwe op aarde en andere anthropomorphismen beschouwd als een voorbereiding van de menschwording van den λόγος, die den mensch leert, goddelijk te worden ³⁾.

Daar deze gedachten hoogst belangrijk zijn, gelijk dit oppervlakkig overzicht aantoont, is het niet zonder interesse, te weten, of Tertullianus hier oorspronkelijk is. Welnu, wij beschouwen het als zeker (een uitdrukking, die men in dit geschrift niet vaak zal vinden), dat het tractaat over den vrijen wil ⁴⁾ nauw verwant is aan een betoog bij Irenaeus van gelijke strekking ⁵⁾.

1) De kettters zeggen, dat Jahwe onmachtig was om in den beginne zijn Wil uit te voeren of niet wist, dat de menschen de onverderfelijheid van Jahwe niet kunnen bezitten.

Iren. IV, 37, 6, St. pag. 696:

Qui autem his contraria dicunt, ipsi *impotentem* introducunt Dominum, scilicet quasi non potuerit perficere hoc quod voluerit: aut rursus *ignorantem* natura choicos et eos, qui non possunt accipere eius *in corruptelam*.

Tert. II, 5, Kr. pag. 339, l. 16:

si enim et bonus, qui evenire tale quid nollet, et **praescius**, qui eventurum non **ignoraret**, et *potens*, qui depellere valeret, nullo modo evenisset (hominem tibi in mortem).

Tertullianus antwoordt daarop met een zinsnede, die ook bij Ir. te vinden is:

Iren. IV, 38, 3, St. pag. 700:

περὶ τὸν Θεὸν δύναμις ὁμοῦ καὶ σοφία καὶ ἀγαθότης δείκνυται· δύναμις μὲν

Tert. II, 5, Kr. pag. 339, l. 28:

opera creatoris utrumque testantur, et **bonitatem** eius, qua bona, sicut ostendimus,

¹⁾ II, c. 1—14.

²⁾ II, 15, 18.

³⁾ II, 27.

⁴⁾ II, 1—14.

⁵⁾ IV, 37—40, 1.

καὶ ἀγαθότης, ἐν τῷ τὰ
μηδέπω ὄντα ἐκουσίως
κτίζειν τε καὶ ποιεῖν·

σοφία δέ, ἐν τῷ εὐρυ-
θμα, ἐμμελῆ, καὶ ἐγ-
κατάσκευα τὰ γεγονότα
πεποιημένα.

et *potentiam*, qua tanta, et
quidem *ex nihilo*.

pag. 340, l. 5:

quamquam quis *praescientiae*
titulus in omnium auctore,
qui universa utique *dispo-*
nendo praesciit et praesciendo
disposuit

„Gods macht blijkt uit de schepping uit het niets, zijn goedheid uit de schepping, zijn wijsheid uit de ordening van het al”, daarmee weerleggen beide schrijvers de bedenkingen tegen de attributen van Jahwe: almacht, alwetendheid, algoedheid.

De schuld ligt bij den mensch, *wiens godsgelijkheid bestaat in den vrijen wil*¹⁾:

Iren. IV, 37, 4, St. pag.
695:

Sed quoniam *liberae sententiae*
ab initio est homo, et *liberae*
sententiae est Deus, cui ad
similitudinem factus est: sem-
per consilium (= lex) datur
ei, continere bonum, quod
perficitur ex ea, quae est
ad Deum obedientia.

Tert. II, 5, Kr. pag. 340,
l. 12:

liberum et sui arbitrii et suae
potestatis invenio hominem a
deo institutum, nullam magis
imaginem et similitudinem dei
in illo animadvertens quam
eiusmodi status formam . . . .
hunc statum eius confirmavit
etiam ipsa lex tunc a deo
posita.

Het Godsbeeld van den mensch wordt niet in zijn denken gevonden, ook niet in zijn gestalte, zooals andere Christelijke schrijvers meenen, maar in zijn zelfstandige beslissing. Daarop berust de mogelijkheid van een zedewet: deze gedachte hebben beide schrijvers gemeen.

Nu zegt de ketter:

¹⁾ Dat Irenaeus deze, zeer merkwaardige, voorstelling van den vrijen wil aan een bron ontleent, wordt m. i. waarschijnlijk gemaakt door Iren. V, 16, 2, waar een heel andere anthropologie gegeven wordt. Irenaeus duidt slechts terloops op deze voorstelling, maar Tertullianus heeft haar veel duidelijker uitgewerkt, wat er op wijst, dat beiden een gemeenschappelijke bron volgen.

Iren. IV, 37, 6, St. pag. 696:

Sed oportebat . . . eum . . . neque homines tales fecisse qui statim ingrati existerent in eum.

Daarop antwoordt Irenaeus, dat de mensch dan (als hij geen wet kon overtreden) gelijk zou staan met het dier ¹⁾, wat Tertullianus al direct bij de schepping van den mensch vermeldde ²⁾.

Tertullianus zegt, dat de mensch niet van nature goed, maar door instelling goed is:

Iren. IV, 38, 1, St. pag. 698:

Sciat, quoniam *Deus* quidem quum semper sit idem, et *innatus*, quantum ad ipsum est, omnia possibilis ei. **Quae autem facta sunt ab eo** (i. e. homine), secundum **quod** postea facturae **initium habuerunt**, secundum hoc et minora esse oportuit eo qui se fecerit.

De mensch heeft een vrijen wil noodig, omdat hij anders niet vrijwillig maar noodgedwongen zou handelen en zoo voor het kwaad toegankelijk zou zijn:

Iren. IV, 37, 6, St. pag. 696:

quoniam rationabiles et examinatores et iudiciales facti sunt et non (quemadmodum irrationabilia sive inanimalia, quae **sua voluntate nihil** possunt facere, sed cum **necessitate** et vi ad bonum **trahuntur**, in quibus unus sensus et unus mos) . . .

Tert. II, 6, Kr. pag. 341, l. 3:

non ita illum institui debuisse, si libertas et potestas arbitrii exitiosa futura esset.

Tert. II, 6, Kr. pag. 341, l. 26:

bonus natura *deus* solus. qui enim quod est *sine initio* habet, non institutione habet illud, sed natura. **homo autem**, qui totus ex institutione est, **habens initium**, cum initio sortitus est formam, qua esset, . . .

Tert. II, 6, Kr. pag. 342, l. 14:

liber scilicet et suae potestatis, quia si careret hoc iure, ut bonum quoque non **voluntate** obiret sed **necessitate**, usurpabilis etiam malo futurus esset ex infirmitate servitii, proinde et malo sicut bono famulus.

¹⁾ IV, 37, 6.

²⁾ II, 4, pag. 333, l. 23 Kr.

De bedoeling van het geheele betoog is, Jahwe van de schuld aan den zondeval te ontlasten en op den mensch de schuld te laden aan zijn eigen ondergang.

Iren. IV, 39, 3, St. pag. 705:

Qui igitur abstiterunt a paterno lumine et transgressi sunt legem libertatis, per suam abstiterunt culpam, liberi arbitrii et suae potestatis facti.

Tert. II, 6, Kr. pag. 341, l. 1: Sed quoniam ex hoc iam intellegimur eo struentes liberam hominis potestatem arbitrii sui, ut quod ei evenit non deo, sed ipsi debeat exprobrari, ...

Dus is Jahwe niet de oorzaak van het kwaad: hij geeft alleen rampen als straf aan degenen, die overtredingen begaan. Dat is de beteekenis van het woord van Jesaja 45, 7: ego sum qui condo mala, dat door de Marcionieten telkens weer als lastering tegen Jahwe wordt aangevoerd ¹⁾. Dit is een gedachte, die Tert. II, 13 en 14 en Iren. **IV**, 40, 1 gemeen hebben. **IV**.

Is de verhandeling over den vrijen wil bij Irenaeus nu een oorspronkelijke vondst van Irenaeus of heeft hij hier uit een bron, Theophilus, geput?

Het eerste mag men betwijfelen. De hoofdstukken IV, 36—41 gaan over een geheel ander onderwerp, de gelijkenissen des Heeren. Het zijn de woorden van Jezus ²⁾: Quotiens volui colligere filios tuos, et noluisti, die tot de uitweiding over de vrijheid des menschen aanleiding geven. Bousset heeft alleen al op deze gronden aangenomen, *dat wij hier met een overgenomen stuk te maken hebben* ³⁾.

Op zijn wijze heeft Loofs ⁴⁾ trachten aan te toonen, dat Theophilus de bron van deze verhandeling was. In dit opzicht aanvaarden wij zijn meening, omdat bij Irenaeus werkelijk groote verwantschap in gedachten met Theophilus is aan te wijzen ⁵⁾ en deze opmerkingen werkelijk tegen de Marcionieten zijn te berde gebracht, gelijk wij eerder aantonden.

¹⁾ Cf. Tert., adv. Marc. I, 2.

²⁾ Matth. 23, 37.

³⁾ W. Bousset, Jüdisch-Christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom, 1915, pag. 278.

⁴⁾ O. c. pag. 24—30; 44—80.

⁵⁾ Loofs, o. c. pag. 67 sqq.

Nu de mogelijkheid is aangetoond, dat Tertullianus in zijn tweede boek tegen Marcion gedachten van Theophilus, die wij ook in diens werk „ad Autolyicum” aantreffen, heeft overgenomen, is het verleidelijk, die tegenwerpingen tegen Marcion, die zoozeer met Irenaeus' verhandeling ¹⁾ overeenstemmen, te herleiden tot Theophilus' strijdschrift tegen Marcion. Maar kende Tertullianus de werken van den Antiocheen? Het „Fragmentum Fuldense” van het „Apologeticum”, dat van Tertullianus schijnt te zijn, berust op de „libri ad Autolyicum” ²⁾, gelijk een blik in den commentaar van J. Martin ³⁾ overtuigend aantoont.

2) v. Harnack heeft verondersteld ⁴⁾, op grond van overeenstemming tusschen Hippolytus Philos. VIII, 17 en Tert. „adversus Hermogenem” ¹⁾, dat het geschrift van Theophilus tegen Hermogenes de bron zou zijn van onzen Septimius. Daarvoor valt iets te zeggen. In zijn behouden werk „ad Autolyicum” ⁵⁾ vinden wij dit betoog: God heeft de stof geschapen. Als de stof ongeworden was, zou zij God zijn, God heeft dus de wereld uit het niets geschapen. Deze gedachte, die ook tegenwoordig nog wel wordt uitgesproken, was destijds opvallend. Justinus kon nog een schepping uit de vormeloze stof aannemen ⁶⁾, ofschoon in de vrome geschriften uitingen over een schepping uit het niets niet ontbreken. Theophilus voert *gronden* aan, om zijn geloof te *bewijzen* ⁷⁾. Het was juist Hermogenes, die de eeuwigheid der ongeworden stof als grondstelling poneerde en daarom mogen wij aannemen, dat Theophilus in zijn werk tegen dien ketter wel hetzelfde zal gezegd hebben. Opmerkelijk is nu, dat Tertullianus Hermogenes op dezelfde wijze weerlegt ⁸⁾.

¹⁾ IV 37—40, 1.

²⁾ J. P. Waltzing: Le codex Fuldensis de Tertullien, Leuven 1914—1917, pag. 472.

³⁾ J. Martin, Apologeticum, Bonn 1933.

⁴⁾ T. u. U. I, 2, pag. 289.

⁵⁾ II, 10, pag. 82 Otto.

⁶⁾ Apol. I, 10, pag. 32 Otto.

⁷⁾ Ook Irenaeus (frgm. XXXIV, pag. 845 St.) weerlegt de meening, dat de stof ongeworden is, met andere gronden. Over de vraag naar de prioriteit durf ik niet te beslissen. Uit het fragment blijkt geen overeenstemming met Theophilus, over de „creatio ex nihilo” wordt niet gesproken.

⁸⁾ Adv. Hermogenem V en VI.

Kenmerkend voor Theophilus is de praeëxistente trias **Θεός, λόγος**, genaamd **ὑπουργός**, en **σοφία**¹⁾. Deze betiteling der drie-eenheid is eenig in de letterkunde van dien tijd²⁾. Nu stelt Tertullianus den geest gelijk met de wijsheid, die van den **λόγος** onderscheiden wordt³⁾. Opmerkelijk is ook, dat T. den **λόγος** „minister” (**ὑπουργός**) noemt⁴⁾.

Zoo is het mogelijk, dat Tertullianus ook het geschrift tegen Hermogenes van Theophilus heeft gekend⁵⁾.

Eerst werd gepoogd, aan te toonen, dat in het tweede boek stukken staan, die nauw samenhangen met de boeken „ad Autolyicum”, daarna werd gewezen op het feit, dat Tertullianus blijkens het „Fragmentum Fuldense” dit werk moet gekend hebben, toch nemen wij aan, dat het tweede boek terug gaat op het verloren geschrift tegen Marcion en niet op het werk, tot Autolyeus gericht.

Daarvoor moeten wij aannemen, dat Irenaeus IV, 37—40, 1 werkelijk terug gaat op Theophilus' geschrift tegen Marcion en dat Tertullianus eveneens zelfstandig uit dat werk put. Er zijn echter gronden voor deze opvatting aan te voeren. Het verhaal van de schepping van den mensch, door wien Jahwe gekend moest worden, de opvatting van het paradijs als leerschool en voorbereiding van den hemel, de verdediging van het roepen van Jahwe tot den eersten mensch, dat alles hoort thuis in een verdediging van het paradijsverhaal, maar ontbreekt bij Irenaeus. Dat Tertullianus niet aan hem ontleende, wordt ook waarschijnlijk gemaakt door het feit, dat beide schrijvers aanvallen der Marcionieten op het Oude Testament, bijv. het stelen der vaten der Egyptenaren door de

1) Ad Autolyicum, II, 10, pag. 71 Otto.

2) Wanneer men tenminste, met Loofs, aanneemt, dat Irenaeus haar van Theophilus heeft overgenomen.

3) Adv. Hermogenem 18, pag. 145, l. 4 Kr.: sophia autem spiritus. Volgens Loofs, pag. 46 n. 3, is deze voorstelling aan Theophilus ontleend.

4) Adv. Hermogenem 22, pag. 151, l. 15 Kr.: ministrum atque arbitrum factoris . . . sermonem.

5) Dus kan het zijn, dat Tertullianus de gedachte van de „creatio ex nihilo”, die hij uit in het tweede boek tegen Marcion (II, 3, pag. 336, l. 18 Kr.), gevonden heeft bij Theophilus. In „adversus Haereses” van Irenaeus vind ik deze gedachte, zoo scherp uitgewerkt, niet.

Joden¹⁾ op geheel verschillende wijze weerleggen²⁾. Ook zou het zeer merkwaardig zijn, als Tertullianus ondanks de vele stof, die hij in het heele werk van Irenaeus kon vinden voor zijn theodicee van Jahwe, toch uitsluitend uit de korte passage IV, 37—40, 1 putte: het is mij namelijk niet gelukt, overigens gebruik van Irenaeus als bron in het tweede boek aan te wijzen³⁾.

Onze veronderstelling kan echter wel het een en ander duidelijk maken:

1) De mensch is volgens Theophilus en Tertullianus niet geschapen door het woord Gods, maar door de hand Gods, waarmee zijn waardigheid is uitgedrukt. Nu spreekt ook Irenaeus geregeld van deze hand Gods⁴⁾ en het meest met onze plaats in caput 4 (cf. pag. 38) komt nog overeen de opmerking in Iren. IV, 20, 1, St. pag. 622:

nec enim indigebat horum Deus, ad faciendum quae ipse apud se praedefinierat fieri, quasi ipse suas non haberet manus. Adest enim ei semper Verbum et Sapientia, Filius et Spiritus, per quos et in quibus omnia libere et sponte fecit, ad quos et loquitur, dicens: Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram;

Vergelijking met Theophilus⁵⁾ en Tert.⁶⁾ toont, dat de uitleg van den bijbeltekst gelijk is, maar dat de gedachte van de *waardigheid* hierin gelegen en van de *tegenstelling van woord en hand* door Irenaeus uit zijn bron, Theophilus volgens de praëxistente trias, is weggelaten, maar door Tertullianus is overgenomen⁷⁾.

2) De Marcionieten vielen in het Zondevalverhaal volgens Tertullianus de algoedheid, alwetendheid en almacht van

¹⁾ Exodus 11, 2.

²⁾ Iren. IV, 27 sqq. & Tert. II, 20.

³⁾ Wanneer een geheele passage overgenomen of bewerkt is, spreek ik van „bron”: wanneer men slechts een vluchtige reminiscentie of een geïsoleerde uitdrukking aan kan wijzen, spreek ik van „sporen”. Sporen van Irenaeus kan men vinden in de Christologie.

⁴⁾ Loofs, o. c., pag. 30, n. 1; pag. 34.

⁵⁾ II, 18, pag. 108 Otto.

⁶⁾ II, 4, pag. 338, l. 6 Kr.

⁷⁾ Dus hebben ook niet Theophilus en Tertullianus uit Irenaeus geput, want zij spreken beide over de waardigheid en Irenaeus niet.

Jahwe aan ¹⁾. Deze worden dan aangetoond in de schepping. Op juist dezelfde wijze *verdedigt* Irenaeus Jahwe ²⁾, maar hij vermeldt alleen, dat de almacht en alwetendheid wordt aangevallen ³⁾.

Hij heeft zijn bron niet zoo volledig als Tertullianus weergegeven ⁴⁾.

Zoo zou men zelfs kunnen zeggen, dat Irenaeus soms pas door Tertullianus begrijpelijk wordt: het is moeilijk denkbaar, dat de laatste zijn helder en doorzichtig betoog gepuurd heeft uit het duister gestamel, dat wij in Iren. IV, 37, 6 (zie pag. 47) lezen ⁵⁾.

¹⁾ II, 5. Cf. IV, 41, pag. 561, l. 16 Kr. idem.

²⁾ IV, 38, 3.

³⁾ IV, 37, 6.

⁴⁾ De beperking van de algoedheid heeft Irenaeus ook gekend: hij weerlegt de bewering, dat God den mensch *den boom des levens* heeft misgund (III, 23, 6, zeer nauw verwant met Theophilus 2, 25, pag. 126 Otto).

⁵⁾ Het bovenstaande betoog berust op de veronderstelling, dat de voorstellingen, die Tertullianus, Irenaeus en Theophilus gemeen hebben in een mate, dat ontleening moet aangenomen worden, er op wijzen, dat Irenaeus en Tertullianus aan Theophilus ontleenen. Prof. Wagenvoort wijst mij er op, dat ook Theophilus' *Ad Autolyceum* en Tertullianus beide aan Irenaeus' „*adversus Marcionem*” kunnen ontleenen. Dit is een mogelijkheid, waaraan Loofs niet gedacht heeft, maar die ik toch niet zou willen aanvaarden, om de volgende redenen. In „*adversus Haereses*”, dat omstreeks 185 na Christus geschreven is (R. E. f. Th. u. K. 9, pag. 404 Zahn), wordt het geschrift tegen Marcion aangekondigd, dus valt het na dit jaar, als het geschreven is. Dit laatste weten we echter niet (A. Puech, *Hist. de la Litt. Gr. Chr.*, Paris 1928, II pag. 275: rien ne prouve qu'il (l')ait écrit; Zahn, o. c. pag. 406: Ob Ir. seine Absicht gegen Marcion eine besondere Schrift zu schreiben ausgeführt hat, wissen wir nicht). Van de „*libri ad Autolyceum*” van Theophilus zegt A. Puech (o. c. pag. 265): il nous permet de fixer la date approximative de la composition de son oeuvre dans son troisième livre (XXVII—XXVIII), où il prend, comme point terminal de la chronologie qu'il établit, la mort de Marc Aurèle (17 mars 180), en renvoyant à l'ouvrage de Chryséros. Il en résulte que le IIIe livre doit être de peu postérieur à 180. Comme les trois livres n'ont entre eux qu'un lien assez lâche, les deux premiers peuvent avoir été composés à une date antérieure. De chronologie beslist niet alles, want de vraag is, of „*adversus Marcionem*” voor of na de „*libri ad Autolyceum*” geschreven is. Men zou geneigd zijn het eerste te verkiezen, omdat Theophilus in de „*libri ad Autolyceum*” telkens stelling neemt tegen Marcion, de vraagstukken, die Marcion opwierp, al heeft doordacht en zich dus al ernstig in deze materie heeft verdiept. Op het eind van zijn verhaal over het Paradijs, waarin, gelijk wij zagen, zoovele

zijdelingsche steken aan Marcion worden toegebracht, zegt hij, dat hij niet over den duivel zal spreken, daar dit door hem al is geschied ἐν ἑτέροις (ad Aut. II, 28, pag. 138 Otto). Even later zegt hij: Καὶ γὰρ ἐκ μέρους ἡμῖν γεγένηται ἤδη λόγος ἐν ἑτέρῳ λόγῳ, ὡς ἐπάνω προειρήκαμεν, τῆς γενεαλογίας ἢ τάξις ἐν τῇ πρώτῃ βίβλῳ τῇ περὶ ἱστοριῶν (II, 42, pag. 142 Otto). Deze plaats, waar blijkbaar naar hetzelfde werk verwezen wordt, bewijst *niet*, dat dit werk περὶ ἱστοριῶν heette (gelijk Puech, o. c. pag. 212, meent). Otto omschrijft juist ad locum: alibi ea de re disputavi hauriens ex fonte scripturae sacrae, nempe genealogiae illic proposui seriem, quae in primo libro de historiis exponente h. e. in primo Mosis libro exstat". Nu wijdt Tertullianus eveneens op het eind van het Paradijsverhaal een caput (M. II, 10, pag. 348 Kr.) aan het betoog, dat de duivel een vrijen wil had, Irenaeus vermeldt, dat de Marcionieten zich tegen deze opvatting verzetten, ofschoon hij dit punt in het voorgaande niet heeft aangevoerd en ook in het volgende niet bespreekt (Sed oportebat, *inquit*, eum neque angelos tales fecisse, ut possent transgredi (IV, 37, 6, pag. 696 St.)). Zeker is, dat Tertullianus hier niet van Irenaeus (adv. Haeres.) afhankelijk is, en niet onwaarschijnlijk, dat Irenaeus een bron volgt. Wanneer dit Theophilus' „adv. Marcionem" is, is het mogelijk, dat met de woorden ἐν ἑτέροις in „ad Autol." II, 28 bedoeld wordt op het geschrift tegen Marcion, dat dan vóór dit geschrift moet geschreven zijn. Dit alles blijft hypothese, maar het verdient toch wel voorkeur, het geschrift van Theophilus waarvan de dateering niet vaststaat, als bron aan te nemen, liever dan Irenaeus' „adv. Mariconem", waarvan niet zeker is, dat het bestaan heeft. Bovendien is het zeer wel mogelijk, dat het werk „ad Autolyceum", dat aan Irenaeus zou ontleenen, eerder verschenen is (even na 180) dan het veronderstelde geschrift van Irenaeus (na 185).

HOOFDSTUK IV

JUSTINUS EN IRENAEUS ALS BRONNEN VAN HET DERDE BOEK „ADVERSUS MARCIONEM”

Overzicht van den inhoud ¹⁾:

- a) 1) Justinus' „Dialogus cum Tryphone” de bron van het tweede gedeelte van boek III (c. 12—24).
- 2) Eenige sporen van Irenaeus in het tweede gedeelte van boek III.
- b) De gelijkkluidendheid van groote gedeelten van de tweede helft van „adversus Judaeos” (c. 9—14) met de tweede helft van boek III adv. Marc. als probleem:
  - 1) Is Tertullianus de schrijver van het eerste gedeelte van „adversus Judaeos”? Justinus hiervoor als bron gebruikt.
  - 2) Is de tweede helft van „adversus Judaeos” voor een groot gedeelte uit „adversus Marcionem” boek III overgeschreven of omgekeerd? De aanwijzingen, die Justinus daarvoor geeft.
  - 3) Zijn die gedeelten in de tweede helft van „adversus Judaeos”, die *niet* in het derde boek tegen Marcion voorkomen, door Tertullianus geschreven?
Bewijs, dat in deze gedeelten Justinus en Irenaeus als bronnen zijn gebruikt, gelijk in het tweede gedeelte van boek III „adversus Marcionem”.
- c) Bestaat de mogelijkheid, dat het tweede gedeelte van het geschrift tegen de Joden geëxcerpeerd werd uit de *verloren tweede uitgave* van „adversus Marcionem”?
Aanwijzingen voor deze stelling uit de behandeling door *Justinus* van:
  - 1) het hout, dat Elisa in den Jordaan wierp (IV Reges 6, 1—7).

---

¹⁾ Voor de duidelijkheid zijn hier de titels uitvoeriger gegeven dan aan de hoofden der paragrafen.

2) het gezicht van Zacharia (Zach. 3, 3—5).

3) de profetie van de geboorte van het kind door Jesaja (Jes. 7, 14 en 8, 4).

d) Slotsom.

a) 1) *Justinus als bron van „advers. Marcionem” III cap. 12—24*

Het derde boek behandelt de Christologie. Men kan er twee deelen in onderscheiden, die ongeveer even groot zijn ¹⁾. Eerst wordt de Marcionitische opvatting van Christus bestreden: zijn komst is niet voorbereid in de geschiedenis ²⁾; dat de wonderen van Christus alleen al een voldoende legitimatie zijn, wordt ontkend door T. ³⁾. Na dit voorspel worden twee kenmerken van de Bijbelsche geschriften vastgesteld: dat vaak over de toekomst in den verleden tijd wordt gesproken en dat zeer vele dingen figuurlijk zijn bedoeld ⁴⁾. Marcion nam aan, dat Christus geheel vreemd was onder de Joden, die hem daarom kruisigden ⁵⁾; deze dwaling kon ontstaan, omdat hij geen oog had voor het tweevoudig karakter der Messiasverwachting in het Oude Testament ⁶⁾. Zijn docetisme leidt tot verwerping van den kruisdood ⁷⁾ en vloeit voort uit een laakbaren afkeer van het geslachtelijke, waardoor hij de geboorte van Christus niet kan aanvaarden ⁸⁾.

In het tweede gedeelte wordt het Christusgetuigenis van het Oude Testament behandeld: voor de geboorte van Christus ⁹⁾, zijn namen ¹⁰⁾, zijn uiterlijke verschijning, prediking en wonderen ¹¹⁾, zijn kruisdood en opstanding ¹²⁾ worden profetieën aangehaald. Ook de bekeering der heidenen ¹³⁾, de arbeid der

¹⁾ 1e. Cap. 1—12, pag. 377—395 Kr.; 2e. cap. 12—24, pag. 395—422 Kr.

²⁾ Caput 2.

³⁾ Caput 3.

⁴⁾ C. 5.

⁵⁾ C. 6.

⁶⁾ C. 7.

⁷⁾ C. 8.

⁸⁾ C. 11.

⁹⁾ C. 12.

¹⁰⁾ C. 15, c. 16.

¹¹⁾ C. 17.

¹²⁾ C. 18, c. 19.

¹³⁾ C. 20.

apostelen ¹⁾, de ondergang van het Joodsche land ²⁾, het duizendjarig rijk en de hemelsche zaligheid ³⁾ blijken reeds lang te voren voorspeld. Hoewel dit betoog hier en daar door kleine uitweidingen wordt onderbroken ⁴⁾, moet men Tertullianus de eer geven, dat hij een der weinige Christelijke schrijvers is, die eenige orde heeft gebracht in zijn „allegorische” uiteenzettingen.

[Wanneer men hier de bestrijding van Marcions Christologie en de verkondiging van de eigene in één boek vereenigd ziet, denkt men onwillekeurig aan de mededeeling van Tertullianus, dat de weerlegging van Marcions God en de verdediging van Jahwe in de tweede uitgave één boek vulden. Dezen opzet zal het derde boek uit de tweede uitgave bewaard hebben: daarmede is het mogelijk geworden, ons een denkbeeld te vormen over de compositie van de tweede uitgave].

Dit komt vooral tot uiting, wanneer wij hem vergelijken met Justinus, aan wiens „Dialogus cum Tryphone” hij zooveel heeft ontleend voor de samenstelling van dit geschrift ⁵⁾. Zijn afhankelijkheid van den „Dialogus cum Tryphone”, waarop reeds lang geleden gewezen werd ⁶⁾ en die ieder gemakkelijk kan vaststellen, blijkt vooral in de volgende passages:

- a) Het kind, uit de maagd geboren, zal de kracht van Damascus en den buit van Samaria nemen ⁷⁾: dit slaat op Christus, de Wijzen uit het Oosten en Herodes ⁸⁾.

¹⁾ C. 22.

²⁾ C. 23.

³⁾ C. 24.

⁴⁾ C. 14.

⁵⁾ In feite poneeren wij als stelling, dat deze ordening van de stof de meest oorspronkelijke trek van dit geschrift is. Wel blijkt uit zijn betoog zijn geweldige kennis van het Oude Testament — hij vermeldt tal van plaatsen, die in andere oud-christelijke schrijvers niet voorkomen — maar zijn voornaamste allegoriciën ontleent hij aan de traditie in het algemeen en aan Justinus meer in het bijzonder.

⁶⁾ Door J. de Otto in diens uitgave van Justinus, I, 2, pag. 596, Jena, 1877.

⁷⁾ Jes. 7, 14 en 8, 4 samengevoegd.

⁸⁾ M. III, 12—13, pag. 395—398 Kr.; Just. 43, pag. 144 Otto; Just. 66, pag. 234 Otto; Just. 77, pag. 276 Otto (welhaast woordelijk); Just. 78, pag. 282 Otto; Just. 84, pag. 302 Otto.

- b) Jozua als typos van Jezus ¹⁾ .
 c) Mozes tegen Amalek als voorafschaduwning van het kruis ²⁾ .
 d) Jacobs zegen over Jozef slaat op den „stier” Christus aan het kruis ³⁾ .
 e) Mozes' slang in de woestijn ⁴⁾ .
 f) Dominus regnavit a ligno ⁵⁾ .
 g) Als de dood van Christus voorspeld is, kon die dood ook door het kruis plaats vinden ⁶⁾ .
 h) De Messiaansche beteekenis van Ps. 21, 17 ⁷⁾ .

Het valt te betreuren, dat aan het feit, dat uit Justinus zoo overvloedig geput is, niet meer aandacht is besteed in de talrijke beschouwingen, die aan het derde boek „adv. Marcionem” zijn gewijd ⁸⁾ , want het kan ons wat leeren. Het is toch hoogst merkwaardig, dat *de wapenen, die Justinus hanteert om de Joden te bestrijden, hier gericht worden tegen Marcion, den grooten bestrijder van het Oude Testament*. Allereerst is het een meesterstuk van den advocaat, die tusschen de twee partijen in staat en tot de paradox komt, dat het eene uiterste eigenlijk hetzelfde wil als het andere. Maar bovendien geeft Justinus ons de gelegenheid, de talrijke philologische vraagstukken te toetsen, die het derde boek tegen Marcion biedt. Derhalve is het onze bedoeling, *voor alle conclusies*, waartoe de geleerden in dezen gekomen zijn, den „*Dialogus cum Tryphone*” als toetssteen te gebruiken.

¹⁾ M. III, 16, pag. 402—403 Kr.; Just. 75, pag. 268 Otto en pag. 270 Otto; Just. 113, pag. 402 Otto en pag. 404 Otto.

²⁾ M. III, 18, pag. 407 Kr.; Just. 90 en 91, pag. 329 Otto.

³⁾ M. III, 18, pag. 406 Kr.; Just. 91, pag. 330 Otto (woordelijk).

⁴⁾ M. III, 18, pag. 407 Kr.; Just. 94, pag. 342 Otto.

⁵⁾ M. III, 19, pag. 408 Kr.; Just. 73, pag. 260 Otto.

⁶⁾ M. III, 19, pag. 409 Kr.; Just. 89, pag. 328 Otto.

⁷⁾ M. III, 19, pag. 408 Kr.; Just. 97, pag. 350 Otto.

⁸⁾ M. Akerman: „Über die Echtheit der letzteren (!) Hälfte von Tertulians „adversus Judaeos””, diss., Lund 1918 spreekt er *in het geheel niet* over. Merkwaardig is ook, dat P. Einsiedler: „De Tertulliani adversus Judaeos libro”, diss., Augsburg 1897, beweert, dat een bepaalde passage in „adv. Judaeos” c. 10, die overgenomen werd uit „adv. Marcionem” III, 19, niet past tegen Joden, wat een bewijs zou zijn voor de veronderstelling, dat hier een interpolator aan het werk is (het betreft hier het geval „g” op deze pagina (Einsiedler, o. c., pag. 31): Tertullianus put hier uit den dialogo van Justinus *tegen de Joden!*

2) *Eenige sporen van Irenaeus in boek III „adv. Marc”.*

Het tweede gedeelte van het derde boek, dat handelt over het Christusgetuigenis van het Oude Testament, laat zich wederom in twee helften geleden, die door den schrijver duidelijk onderscheiden worden ¹⁾: 1) de voorspellingen over den levensloop van Christus ²⁾; de profetieën over dat, wat na Christus geschied is ³⁾.

Voor de testimonia over de gebeurtenissen na Christus' dood heeft Tertullianus veel minder uit Justinus geput: wel schijnt hij hier en daar van Irenaeus afhankelijk:

1) Uit de woorden van Ps. 131, 11: *Ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου θήσομαι ἐπὶ τὸν θρόνον σου* besluiten beiden, dat de maagdelijke geboorte voorspeld is. Hun betoogtrant is hoogst merkwaardig en zeer verwant:

Iren. III, 21, 5, St. pag. 537:

Et in eo, quod dicit: Audite domus David: significantis erat, quoniam quem promissit Deus David, *de fructu ventris eius aeternum suscitaturum se regem*, hic est qui ex virgine, quae fuit de genere David, generatus est. Propter hoc enim et de fructu ventris eius regem promissit, quod erat proprium virginis praegnantis: et non de fructu lumborum eius, nec de fructu renum eius, quod est proprium viri generantis et mulieris ex viro conceptionem

Tert. adv. M. III, 20, Kr. pag. 411, l. 7:

atquin hinc magis Christum intellegere debebis ex David deputatum carnali genere ob Mariae virginis censum. de hoc enim promisso iuratur in psalmo ad David: *ex fructu ventris tui collocabo super thronum tuum*. quis iste venter est? ipsius David? utique non. neque enim pariturus esset David. sed ne uxoris eius. non enim dixisset: ex fructu ventris tui, sed potius: ex fructu ventris uxoris tuae. ipsius autem dicendo ventrem superest, ut aliquem de genere eius osten-

¹⁾ M. III, 20, pag. 410, l. 4 Kr.: sufficit hucusque de his interim *ordinem Christi* decucurrisse . . . . amplius nunc superstruimus ea quoque paria ex scripturis creatoris, *quae post Christum futura praecinebantur.*

²⁾ C. 12—20.

³⁾ C. 20—24.

facientis. Circumscripsit
igitur genitalia viri in pro-
missione Scriptura;

derit, cuius ventris futurus
esset fructus caro Christi,
quae ex utero Mariae floruit.
ideoque et fructum ventris
tantum nominavit, ut pro-
prie ventris, quasi solius ven-
tris, non etiam viri.

„Het bijbelwoord kan”, zeggen beiden, „niet slaan op David, noch op zijn vrouw, maar duidt op de maagdelijke geboorte, omdat de geslachtsdeelen van den man niet zijn genoemd.” Noch Justinus, noch de overige oud-christelijke letterkunde vóór Tertullianus heeft, voor zoover ik zie, deze verklaring gebruikt.

2) De zegen van Isaac over Jacob: „det tibi deus de rore caeli et de opimitate terrae”¹⁾ wordt opgevat als een voor-spelling van *het duizendjarig rijk*²⁾. Dezen uitleg, die toch weinig voor de hand ligt, vindt men in de oudste christelijke litteratuur, naar ik meen, uitsluitend bij deze twee schrijvers. Tertullianus zal hem aan Irenaeus hebben ontleend.

b) *Het derde boek tegen Marcion en „adversus Judaeos”*

In het geschrift „adversus Judaeos”, dat ons onder de werken van Tertullianus is overgeleverd, kan men twee deelen onderscheiden³⁾. Eerst wordt getoond, dat de wet van Mozes niet meer geldt⁴⁾, de besnijdenis is afgeschaft⁵⁾, evenals de sabbat⁶⁾, de ritueele voorschriften thans geestelijk moeten worden opgevat⁷⁾, waaraan een ingewikkelde beschouwing over de tijden, die in Daniël 9 voor de komst van Christus zijn vastgesteld, is verbonden⁸⁾.

Het is alleen reeds uit dit korte overzicht duidelijk, dat de

¹⁾ Gen. 27, 28.

²⁾ Iren. V, 33, 3, pag. 808 Stieren; M. III, 24, pag. 420, l. 20 Kr.

³⁾ Wij noemen ze adv. Jud. A en adv. Jud. B.

⁴⁾ C. 2.

⁵⁾ C. 3.

⁶⁾ C. 4.

⁷⁾ C. 5.

⁸⁾ C. 8.

hoofdstukken 1—9 op zich zelf geen volledig boek vormen: de „*pièce de résistance*” van het gesprek tusschen Christendom en Jodendom, het bewijs, dat Jezus de Christus der Schriften was, ontbreekt. Overigens had de schrijver dit bewijs aangekondigd ¹⁾. Het is dus een *torso* gebleven: ik kan mij niet voorstellen, dat Tertullianus een brokstuk uitgaf (aangenomen, dat de tweede helft van het boek in dezen vorm niet van hem is) en zoo ligt het vermoeden voor de hand, *dat een ander het uitgegeven heeft*.

Het tweede gedeelte van „adv. Judaeos” is nog veel merkwaardiger. In de hoofdstukken 9—14 blijken groote *fragmenten* welhaast letterlijk met den tekst van „adv. Marcionem” III overeen te stemmen: in caput 14 is bovendien adv. Marc. III, 20 te vinden, dat al in hoofdstuk 11 van „adv. Judaeos” een plaats gevonden had, zoodat de schrijver tweemaal letterlijk hetzelfde zegt. In de tweede helft wordt het bewijs geleverd, dat Jezus de Messias der Schriften is, gelijk we na de eerste acht hoofdstukken konden verwachten.

Nu zijn er vele mogelijkheden, waarvan de volgende practische beteekenis hebben:

- 1) „adv. Judaeos” A is van Tertullianus of het is onecht.
- 2) „adv. Judaeos” B is geëxcerpeerd uit „adversus Marcionem” III of omgekeerd.
- 3) In „adv. Judaeos” B bevinden zich fragmenten, die van Tertullianus moeten zijn, ofschoon ze niet in „adversus Marcionem” III voorkomen.

Voor elk dezer meeningen kan men een verdediger vinden: zij zullen getoetst worden aan de gegevens, die het bronnenonderzoek verstrekt.

1) „adv. Judaeos” A van Tertullianus?

Het minst valt vast te stellen ten opzichte van de eerste helft ²⁾. De echtheid hiervan is door verschillende auteurs

---

¹⁾ Jud. 8, pag. 715 Oehler: Venturi itaque Christi ducis sunt tempora requirenda, quae investigabimus in Daniele, quibus computatis *probabimus* venisse eum etiam ex temporibus praescriptis *et ex signis competentibus et ex operationibus eius*.

²⁾ Dit is hier ook het minst noodig, want Einsiedlers betoog, dat dit gedeelte van Tertullianus is (o.e., pag. 8 sqq.), heeft mij volkomen overtuigd.

betwijfeld. Zoo heeft het onderzoek naar de aanhalingen uit de *Psalmen* P. Capelle er toe gebracht, te vermoeden, dat beide deelen van „adv. Judaeos” van de hand van één schrijver zijn, die niet Tertullianus is ¹⁾.

Daartegenover laat zich aanwijzen, dat in het eerste stuk dezelfde bron is gebruikt als in „adv. Marcionem” boek III, vooral op de volgende plaatsen:

a) De reeks heiligen uit het Oude Testament, die wordt opgesomd om te bewijzen, dat de besnijdenis voor anderen dan de Joden niet noodzakelijk was, komt nauwkeurig overeen ²⁾.

b) De besnijdenis diende, om de Joden goed te kunnen onderscheiden, zoodat zij thans hun heilige stad niet kunnen betreden ³⁾.

c) In beide werken wordt de fout gemaakt, dat Abraham besneden was, toen hij Melchizedek tienden aanbood ⁴⁾.

d) De Sabbat moet niet één dag, maar eeuwig duren ⁵⁾.

Deze voorbeelden zijn voldoende, om aan te toonen, dat Justinus óók de bron van „adv. Judaeos” A. is. Overigens was dit reeds lang bekend ⁶⁾. Dit sluit niet uit, dat ook in „adv. Judaeos” A. hier en daar de hand van den excerptor is te bemerken ⁷⁾. Maar het gebruik van Justinus’ „Dialogus” pleit voor het auteurschap van Tertullianus, die zoo bij uitstek onder de Westersche schrijvers uit Justinus heeft geput ⁸⁾.

¹⁾ Le texte du psautier latin en Afrique (1913), pag. 6 no. 1.

Ook Hans v. Soden: Der Lateinische Paulustext bei Marcion und Tertullian (Festgabe Jülicher), Tübingen 1927, pag. 259, n. 1 neemt aan, dat het geheel onecht is.

Eveneens H. Koch, Theol. Stud. und Kritiken, 1929, pag. 463.

²⁾ Justinus, Dial. 19, pag. 68 Otto; adv. Jud. 2, pag. 705 Oehler.

³⁾ Just. 16, pag. 58 Otto; Jud. 3, pag. 706 Oehler.

⁴⁾ Just. 33, pag. 110 Otto; Jud. 3, pag. 705 Oehler.

⁵⁾ Just. 12, pag. 46 Otto; Jud. 4, pag. 708 Oehler.

⁶⁾ Otto, Dial. c. Tryph., pag. 596 Otto:

⁷⁾ Hierop wezen: Einsiedler, o. c., pag. 35.

Åkerman, o. c., pag. 10.

Dit zou ook kunnen gelden van de aanhalingen uit de *Psalmen*, zoodat Capelle's opmerking juist is, maar zijn slotsom onjuist.

⁸⁾ Cf. Otto, pag. 596.

2) „*adversus Judaeos*” B een excerpt van „*adversus Marcionem*” III.

Thans rust op ons de taak te onderzoeken, of de „*Dialogus cum Tryphone*” licht kan brengen in de vraag, of M. III, e. 12—24 uit „*adversus Judaeos*” is geëxcerpeerd of omgekeerd. Beide stellingen zijn verdedigd ¹⁾. Hier worden nu eenige plaatsen naast elkaar gesteld, waar M. III op Justinus berust en „*adv. Judaeos*” zekere overeenkomst vertoont.

a) In de passage over het gebed van Mozes met opgeheven handen tijdens den strijd van Josua tegen Amalek kan men het volgende lezen:

Just. 90, Otto pag. 329:	M. III, 13, Kr. pag. 407, l. 19:
ἐν ἀρχῇ τῆς μάχης τοῦ ὀνό- ματος τοῦ Ἰησοῦ ὄντος	ubi nomen domini <i>dimicabat</i>

Jud. X, Oehler pag. 729:
ubi nomen domini Jesu *dice-*
batur ²⁾).

Men kan zich denken, dat een excerptor niet begreep, dat een „naam” kon „strijden”. Bij Tertullianus is dit ook niet zoo duidelijk als in zijn bron, waar deze woorden voorafgegaan worden door de zinsnede ὁ ἐπωνομασθεὶς τῷ Ἰησοῦ ὀνόματι τῆς μάχης ἤρχεν. Omgekeerd is het vrijwel onmogelijk, dat Tertullianus bij het excerpteren van „*adv. Judaeos*” op de duistere woorden is gekomen, die door Justinus zooveel helderder worden.

b) Over het oprichten van de slang in de woestijn door Mozes:

¹⁾ Voor prioriteit van „*adv. Marcionem*”:

P. Einsiedler (o. c.).

M. Åkerman (o. c.).

Voor prioriteit van „*adv. Judaeos*”:

E. Noeldechen, Tertullians Gegen die Juden, Texte u. Unters. 12, 2 (1895).

²⁾ Handschr. A leest „*dicebat*”, wat uit „*dimicabat*” zou kunnen zijn ontstaan: persoonlijk stel ik de hier gegeven verklaring boven het aannemen van een corruptie van den tekst, omdat „*adv. Judaeos*” vol dergelijke misverstanden zit.

Justin. 94, Otto pag. 342:

Μυστήριον . . . δι' οὗ κατα-
 λύειν μὲν τὴν δύναμιν τοῦ
 ὄφραως . . . ἐκήρυσσε.

M. III, 18, Kr. pag. 407,
 l. 24:

crucis vim intentabat, qua
 serpens diabolus *publicabatur*

Jud. X, Oehler pag. 729:
 qua serpens diabolus *desig-
 nabatur*

Het schijnt, dat M. III beter den zin van het oorspronkelijke weergeeft dan „adv. Judaeos”, zoodat ook hier afhankelijkheid van het laatste geschrift van het eerste waarschijnlijk is. Aan het kruis werd de slang niet aangewezen, maar de duivel werd *te niet gedaan*.¹⁾

e) In een gedeelte, waarin Justinus overgeschreven wordt, worden Josua, die het volk uit de woestijn in het Heilige Land bracht en Jezus, die zijn volk naar het eeuwige leven leidt, tegenover elkaar gesteld.

Just. 113, Otto pag. 404:

Θημωνιάς ποιήσας τῶν ἀπὸ
 ἀκροβυστίας, τουτέστιν ἀπὸ
 τῆς πλάνης τοῦ κόσ-
 μου . . . .

M. III, 16, Kr. pag. 402,
 l. 27:

nam quia Jesus Christus se-
 cundum populum — quod
 sumus nos, *nati in saeculi
 desertis* — *introduciturus erat
 in terram promissionis*

Jud. IX, Oehler pag. 724:
 nam quia Jesus Christus se-
 cundum populum, quod su-
 mus *nos nationes in saeculo
 desertae commorantes antea ..*

De pointe van den typos bij Justinus komt in M. III zeker beter tot haar recht dan in „adversus Judaeos”. M. III spreekt

¹⁾ P. Holmes, Tertullian against Marcion, pag. 157 vertaalt: „was vanquished”. Cf. de Fuga 9, pag. 478 Oehler: Publicaris, inquit: bonum est, waarbij Oehler opmerkt: publicaris, h. e. cum infamia traduceris.

van de „woestijn der wereld”¹⁾, wat „den dooltocht door de wereld” (gelijk eens de kinderen Israels doolden), waarover Justinus spreekt, goed weergeeft. „Adv. Judaeos” spreekt van „heidenen, die in de wereld verlaten zijn”²⁾. Hoe zou M. III hieruit de beteekenis kunnen halen, die zoo goed met Justinus overeenkomt? Omgekeerd schijnt de schrijver van „advers. Judaeos” Tertullianus niet goed begrepen te hebben.

Wanneer men de bijbelcitaten van het derde boek tegen Marcion en „adversus Judaeos” vergelijkt, blijkt, dat deze van elkaar afwijken: de aanhalingen in het laatste werk schijnen vaak de woordkeus der gebruikelijke bijbelvertalingen meer te benaderen³⁾.

Deze neiging tot normaliseeren treffen we ook aan bij citaten, die overgenomen zijn uit Justinus. Deze zijn te herkennen aan curieuze lezingen. Dit moge aan een voorbeeld duidelijk gemaakt worden:

Jes. 57, 2.

Septuaginta:

ἔσται ἐν εἰρήνῃ ἡ ταφή αὐτοῦ,
ἦρται ἐκ τοῦ μέσου.

Just. 97, Otto pag. 348:

ἡ ταφή αὐτοῦ ἦρται ἐκ τοῦ
μέσου.

M. III, 19, Kr. pag. 409,

l. 21:

sepultura eius sublata de me-
dio est.

Voor Justinus was het duidelijker dan voor ons, dat hier de opstanding van Christus was voorspeld. Tertullianus, die in deze heele passage sterk van zijn bron afhankelijk is, neemt natuurlijk ook de gewelddadige interpunctie over⁴⁾.

1) Cf. pseudo-Theoph., *Commentariorum in sacra evangelia liber I*, pag. 281 Otto: *Vox clamantis in deserto, id est in seculo . . .*

2) Men lette echter op de lezing van den Codex Leidensis: in seculo deserto, dat misschien uit tekstbederf van: in seculi deserto is ontstaan. Ook hier wil ik den tekst liever niet veranderen.

3) Åkerman, o. c., pag. 114, wiens late dateering ik niet volg.

4) Men vraagt zich onwillekeurig af, wat dit te beteekenen heeft, daar toch niet de begrafenis, ook niet het graf, maar het lijk van Christus is weggenomen: maar men bedenke, dat in Tertullianus' *Apolog.* 21, 21 de Fuldensis leest in een beschrijving van de opstanding: nihil in sepulero repertum est *praeter exuvias sepulturae*. De Vulgata heeft hier: „sepulti”.

Nu eenige voorbeelden van curieuze lezingen, die in „adv. Judaeos” verdwenen zijn:

Jes. 7, 14.

Septuaginta:

δώσει ὁ μὶν σημεῖον

M. III, 13, Kr. pag. 396
l. 27:

dabit nobis dominus signum

Just. 84, pag. 302 Otto:

ἡ μὶν δώσει σημεῖον.

Jud. IX, Oehler pag. 721:
dabitur vobis signum.

Met deze lezing is het eigenaardig gesteld. Van de uitgevers van Justinus vóór Otto behield alleen Maranus haar. Ofschoon de Montepessulanus haar ook bood voor M. III op deze plaats, werd zij door Kroymann ten onrechte naar de subway der voetnoten verwezen. Het is moeilijk te denken, dat Tertullianus, die hier weer zeer veel gemeen heeft met het geheele betoog van Justinus, eerst in „adversus Judaeos” de gebruikelijke lezing zou herstellen en later, bij het excerpereen van M. III de zeer opvallende lezing van Justinus weer opnemen. Waarschijnlijker is, dat de excerptor van „adv. Judaeos” hier normaliseert.

Exodus 23, 21.

Septuaginta:

πρόσεχε σε αὐτῷ καὶ εἰσάκουε αὐτοῦ καὶ μὴ ἀπείθει αὐτῷ

Just. 75, Otto pag. 268:
πρόσεχε αὐτῷ καὶ εἰσάκουε αὐτοῦ, μὴ ἀπείθει αὐτῷ

M. III, 16, Kr. pag. 403

l. 12:

intendite illi et exaudite eum,
ne inobaudieritis eum.

Jud. IX, Oehler pag. 725:

intende illi et audi eum, et ne
inobaudiens fueris ei.

Zou Tertullianus bij geval „et” hebben weggelaten, toen hij uit „adv. Jud.” excerppeerde, waardoor hij toevallig den tekst van Justinus herstelde? Of zou de excerptor van „adv. Judaeos”

---

maar juist onze plaats maakt waarschijnlijk, dat „sepultura” ook „sepultae reliquiae” kan beteekenen. Zeer duidelijk blijkt dat uit M. IV, 43 (pag. 566 l. 5 Kr.): *corpore autem non invento sublata erat sepultura eius de medio secundum Esaiam.*

aanstoot genomen hebben aan het „weglaten” van het gebruikelijke „et” en het weer hebben ingevoegd (overigens ontbreekt **na** ook in den Codex Alexandrinus)? Tertullianus kon in „adversus Marcionem” gemakkelijk zoo schrijven, omdat het kenmerkend is voor zijn stijl, dat „et” in het derde lid van een opsomming wordt weggelaten ¹⁾, maar overigens is deze constructie in het Latijn zeer bijzonder ²⁾.

Deze overwegingen maken aannemelijk, dat de tweede helft van „adv. Judaeos” uit „adversus Marcionem” boek III is gecerceerd ³⁾.

3) *De bronnen van de stukken in „adv. Judaeos” B, die niet in boek III adv. Marcionem voorkomen.*

De vraag is nu, of onder de verschillende stukken, die in de tweede helft van „adversus Judaeos” zonder parallel in „adv. Marcionem” III zijn, fragmenten zijn aan te wijzen, die van de hand van Tertullianus zijn. Åkerman ontkent dit ⁴⁾, Einsiedler neemt het aan ⁵⁾: hij wijst er op, dat in caput 13 ⁶⁾ de

¹⁾ E. Löfstedt, Zur Sprache T.'s, Lund 1920, pag. 30.

²⁾ Uit de vermelde bijbelteksten blijkt wel, dat Tertullianus zijn bron zeer nauwkeurig weergeeft.

³⁾ Tertullianus neemt dus vaak lezingen over uit zijn bron, niet uit zijn Bijbel. Daarmee is aangetoond, dat men zeer voorzichtig moet zijn met de aanhalingen uit het Oude Testament in dit boek. Hij zegt (M. III, 6, pag. 383, l. 26 Kr.): hoc si probari exigit, non eas scripturas evolvam, quae interemptibilem Christum edicentes atque ignorabilem adfirmant, en dit zou ons doen vermoeden, dat zijn bijbelrollen hier de bron zouden zijn, maar dit is blijkbaar niet het geval.

Overigens is Justinus ook een toetssteen voor de argumenten, die in den strijd zijn gebracht:

Just. 113, pag. 404 Otto:
 ἐν παντὶ τόπῳ περιτμηθέντων
 πετρῖναις μαχαίραις, τοῖς Ἰησοῦ
 τοῦ κυρίου ἡμῶν λόγοις.

M. III, 16, pag. 403, l. 4 Kr:
 circumcisis nobis petrina acie, id
 est Christi . . . petra enim Christus.

Jud. IX, pag. 724 Oehler:
 circumcisis nobis petrina acie,
 id est Christi *praeceptis*.

Hier te ontkennen, dat „adv. Judaeos” de juiste lezing bewaard heeft (Åkerman, pag. 64), is hypercritiek.

⁴⁾ Pag. 113.

⁵⁾ Pag. 35—41.

⁶⁾ Pag. 735 Oehler.

verklaring van den bijbeltekst over het water in Mara ¹⁾ ontleend is aan Just. Dial. 8, 6 ²⁾; nog overtuigender is zijn vergelijking van de uiteenzetting over het hout, dat Elisa in den Jordaan werpt, wat als een beeld van den doop wordt opgevat, met Just. 86 ³⁾. Het mag aangenomen worden, dat op deze plaats *Justinus is gebruikt*, evenals in het eerste gedeelte. Hoe verleidelijk nu de slotsom mag zijn, dat deze fragmenten dus behooren bij de eerste helft van „adversus Judaeos”, *het is niet wel mogelijk, deze stukken met de eerste helft te verbinden* ⁴⁾. Zij kunnen dus van Tertullianus zijn, — want Justinus is gebruikt evenals in adv. Jud. A. en adv. Marc. III — maar behooren *niet* bij adv. Judaeos A.

Daarbij komt nog iets anders: er is reden aan te nemen, dat juist in de passage, die zoo sterke verwantschap met Justinus 36 vertoont, ook Irenaeus invloed uitgeoefend heeft.

Men vergelijkte:

adv. Judaeos XIII, Oehler pag. 735:

nam et alibi propheta ligni huius fructum praedicat dicens: Terra dedit benedictiones suas. Utique illa **terra virgo**, nondum pluviis irrigata nec imbribus fecundata, ex qua homo tunc *primum plasmatus* est, ex qua nunc Christus per carnem ex virgine natus est. Et lignum, inquit, attulit fructum suum, non illud lignum in paradiso, quod mortem dedit *protoplastis*, sed lignum passionis Christi, unde vita pendens a vobis credita non est.

Iren. III, 21, 10, St. pag. 540:

Et quemadmodum *protoplastus* ille Adam de rudi terra et de adhuc **virgine** (nondum enim pluerat Deus, et homo non erat operatus terram) habuit substantiam; et plasmatus est manu Dei..., ita... ipse Verbum existens ex Maria, quae adhuc erat virgo, recte accipiebat generationem Adae recapitulationis.

Iren. V, 17, 3, St. pag. 764: uti quemadmodum per lignum facti sumus debitores Deo, per lignum accipiamus nostri debiti remissionem.

¹⁾ Exodus 15,25.

²⁾ Pag. 312 Otto.

³⁾ Pag. 314 Otto; cf. Iren. V, 17, 4.

⁴⁾ Dit tegen Einsiedler, pag. 40, die het poogt. Zij behandelen een typos, en in adv. Jud. A. wordt geen typologie bedreven.

Het is te bewijzen, dat Tertullianus deze zeer opzienbarende meening was toegedaan: *sed tota novitas ista, sicut et in omnibus, de veteri figurata est, rationali per virginem dispositione homine domino nascente. Virgo adhuc erat terra, nondum opere compressa, nondum sementi subacta; ex ea hominem factum accipimus a deo in animam vivam* ¹⁾.

Men mag daarom met eenige waarschijnlijkheid aannemen, dat bovengemelde passage uit „adversus Judaeos”, dat tenslotte op naam van Tertullianus staat, ook inderdaad van Tertullianus is: wanneer men daarbij ons onderzoek omtrent de bronnen van dit fragment en van het derde boek tegen Marcion voor juist houdt, komt men tot de slotsom, dat *Tertullianus in dit stuk en in adv. Marc. III dezelfde bronnen gebruikt*. Men zou denken, dat dit brokstuk dus, evenals zoo-vele gedeelten van „adv. Judaeos”, aan dit laatste boek is ontleend, maar het staat er niet in. Het geval wordt daardoor zeer ingewikkeld, maar het is goed, op deze plaats zich de geschiedenis van de „libri adversus Marcionem” te herinneren. In het eerste hoofdstuk van dit mijn geschrift is zeer schroomvallig de veronderstelling geuit, dat de boekrol „over Christus” in de *tweede uitgave* ongeveer gelijkluidend is geweest met het tegenwoordige derde boek en tevens, dat *in de tweede uitgave Irenaeus en Justinus bronnen waren*. Wanneer dat juist is, zou het mogelijk zijn, dat *de excerptor* van „adversus Judaeos”

---

¹⁾ De Carne Christi 17, pag. 453 Oehler. Verwant is de voorstelling in adv. Judaeos 2, pag. 703 Oehler: *nec deum offendissent, ut patrem, qui eos de limo terrae quasi ex utero matris figuraverat*.

Te vergelijken is Ovidius, Metamorph. I, 419:

*fecundaque semina rerum
vivaci nutrita solo, ceu matris in alvo,
creverunt faciemque aliquam cepere morando.*

Schrijver dezes kan niet laten, op te merken, dat de gedachte, hoe vreemd op het eerste gezicht ook, hem zeer diepzinnig voorkomt.

De vergelijking van de Heilige Maagd met de maagdelijke aarde is niet slechts een beeld: Dostojevski laat een verwante snaar trillen, wanneer hij Maria de Moeder Aarde noemt. De verwantschap tusschen de spontane generatie en het spontane leven der aarde, in de woorden van Irenaeus uitgedrukt, berust uiteindelijk op de „Anschauung” van de eenheid van het leven in den mensch en in de natuur, die zoo bij uitstek *antiek* is. Men vergelijkte Sophocles, Oedipus Rex 1496; Aeschylus, Septem 753; Aristophanes, Lysistrata 1173.

de hier besproken passage *ontleend heeft aan de tweede uitgave van „adversus Marcionem”*.

c) „*Adv. Judaeos*” B gedeeltelijk geëxcerpeerd uit de tweede uitgave van „*adv. Marcionem*” ? ¹⁾

1) Deze veronderstelling lijkt zoo gevaarlijk, dat wij bij voorbaat er den nadruk op leggen, dat zij slechts betrekkelijke waarde heeft in onze oogen. Ook moet met de grootste behoedzaamheid worden vastgesteld, of wij het brokstuk, voor welks echtheid eenige aanwijzingen bestaan, kunnen *afgrenzen* van de woorden van den excerptor en *inpassen* in den tegenwoordigen tekst van „*adversus Marcionem*”.

Het hoofdstuk XIII, waarin het fragment staat, is een rommelig caput. Nadat in het onmiddellijk voorafgaande de passus over de bekeering der heidenen is overgenomen uit M. III, 20, begint de schrijver plotseling weer te bewijzen, dat Christus in Bethlehem geboren moest worden. Dan begint hij voor de tweede maal aan te toonen, dat Christus moest lijden. Daarbij beroept hij zich op het woord van Psalm 22, 17: *exterminaverunt manus meas et pedes*. Men heeft er op gewezen, dat Tertullianus dezen Psalm steeds aanhaalt met de woorden: *foderunt manus meas* ²⁾, wat er op kan wijzen, dat tot hier de interpolator aan het werk is. Daarop gaat de schrijver voort: *Manus autem et pedes non exterminantur, nisi eius, qui in ligno suspenditur. Unde et ipse David regnaturum ex ligno dominum dicebat: nam et alibi . . .*

Dan volgt de uitleg van Genesis 2, 24, die aan Irenaeus ontleend schijnt, vervolgens de exegese van het hout van Mozes. Na eenige bijbelteksten wordt een allegorische interpretatie gegeven van het hout van Elisa, waarin men Justinus als bron

¹⁾ Terloops hebben zich voor deze opvatting verklaard:

A. v. Harnack: *Chronologie der altchr. Litt.* II, pag. 288 sqq. (1904).

Chapman s. v. Tertullian in de *Catholic Encyclopedia* (New York 1912).

Wittig in Rauschens: *Grundrisz der Patrologie* 8 en 9, pag. 103 (1926).

Echter zij opgemerkt, dat vluchtige opmerkingen, gelijk bijv. v. Harnack die in zoo groote hoeveelheid gelanceerd heeft, in een geval als het onderhavige zonder adstructie *volstrekt niets* zeggen. De lichtvaardigheid, waarmede men in deze materie bij het bronnenonderzoek te werk is gegaan, was mij bij het schrijven van deze studie een voortdurende ergernis.

²⁾ Åkerman, o. c., pag. 12.

kan herkennen. Deze passus sluit met de woorden: *Quid manifestius huius ligni sacramento, quod duritia huius saeculi mersa in profundo erroris, et a ligno Christi, id est passionis eius, in baptismo liberatur, ut quod perierat olim per lignum in Adam, id restitueretur per lignum Christi?* Na een korte associatie komt dan een zin, die aan M. III, 18 ¹⁾ ontleend schijnt, over het offer van Isaac, wat verder uitgesponnen wordt. Op een nieuwe behandeling van de geboorte van Jezus volgt de eigenaardige mededeeling, dat Christus ten derden dage ten hemel is gevaren, welke opvatting in strijd is met Tertullianus' mededeelingen in andere werken en dus van den excerptor zal komen ²⁾. Het fragment, dat van Tertullianus is, kan men dus laten beginnen met: *nam et alibi propheta ligni huius fructum etc.* op pag. 735 Oehler en laten eindigen met: *ut quod perierat olim per lignum in Adam, id restitueretur per lignum Christi*, op pag. 736 Oehler.

Het is uiteraard zeer moeilijk, de plaats vast te stellen, waar dit brokstuk in het derde boek tegen Marcion kan gestaan hebben. Onder voorbehoud wijs ik op M. III, 19, pag. 408, l. 1 Kr. Daar staat:

Age nunc, si legisti penes David: dominus regnavit a ligno, expecto quid intellegas, nisi forte lignarium aliquem regem significari (putes) Iudaeorum, et non Christum, qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. etenim si mors ab Adam regnavit usque ad Christum, cur Christus non regnasse dicatur a ligno, ex quo crucis ligno mortuus regnum mortis exclusit? proinde et Esaias: . . .

Deze heele passage heeft de excerptor *letterlijk* overgeschreven in Jud. X, alleen de cursief gedrukte woorden ontbreken. Men kan veronderstellen, dat hij hen heeft weggelaten, *maar ook, dat ze in het voorbeeld, dat hij afschreef, ontbraken*. Wanneer dit laatste juist is, kan men zich voorstellen, dat in de tweede uitgave ongeveer het volgende heeft gestaan:

Age nunc . . . qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. Nam et alibi propheta ligni huius fructum praedicat dicens . . . ut, quod perierat olim per lignum in Adam, id restitueretur per lignum Christi? proinde et Esaias: quoniam, inquit etc.

¹⁾ Pag. 406, l. 12 Kr.

²⁾ Einsiedler, o. c., pag. 38.

Deze lange uitweiding over den dood door het hout van den paradijsboom, hersteld door het hout des kruises, heeft Tertullianus dan in de derde uitgave door het korte zinnetje: „etenim . . . . exclusit” vervangen . . . .

Ofschoon dit betoog natuurlijk geen bewijs is, is de mogelijkheid, dat het juist is, niet uitgesloten.

2) Men mag met recht vermoeden, dat de voorstelling van Jezus als een hoogepriester, die in den Hebreënbrief en in latere geschriften te vinden is, beïnvloed is door een „testimonium”, dat zich op Zach. 6, 11 sqq. beriep, waar gesproken wordt over de kroning van Ἰησοῦ τοῦ Ἰωσεδέκ τοῦ ἱερέως τοῦ μεγάλου ¹⁾.

Justinus ²⁾ beroept zich op Zacharias 3, 3—5, eveneens over dezen Jezus; hij verkondigt niet de opvatting, die hij in het voorbijgaan vermeldt, dat er geen priester van dien naam heeft bestaan, maar wel, *dat de profet dezen niet zag in zijn visioen: τοῦτον δὲ αὐτὸν οὐκ ἔν τῇ ἀποκαλύψει αὐτοῦ ἑώρακει ὁ προφήτης.*

(Een soortgelijke opmerking maken de schrijver van den Dialogus tusschen Timotheus en Aquila ³⁾ en Lactantius ⁴⁾).

Nu staat in „adversus Judaeos” XIV ⁵⁾: sic et apud Zachariam in persona ipsius, immo et in ipsius nominis sacramento, verus summus ⁶⁾ sacerdos patris Christus ipsius duplici habitu in duos adventus deliniatur. Primo sordibus indutus est, id est carnis passibilis et mortalis indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judae traditoris, qui eum etiam post baptismum temptaverat. Dehinc spoliatus pristina sorde, exornatus podere et mitra et cidari munda, id est secundi adventus; quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. *Nec poteritis eum Josedech filium dicere, qui nulla omnino veste sordida, sed semper sacerdotali fuit exornatus, nec umquam sacerdotali munere privatus.*

¹⁾ J. Rendel Harris, Testimonies, II, pag. 54.

D. Plooy: Studies in the Testimony Book, pag. 40 sqq. (Verhandelingen Koninklijke Academie afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel 32, no. 2. (1932)).

²⁾ Dial. 115, pag. 410 Otto.

³⁾ Conybeare pag. 73.

⁴⁾ Divinae Instit. IV, 14.

⁵⁾ Pag. 740 Oehler.

⁶⁾ Zoo lees ik (met adv. Marc. p. 387, l. 19 Kr.); Oehler: verissimus.

Sed Jesus iste Christus, dei patris summi (?) ¹⁾ sacerdos, qui primo adventu suo humana forma et passibilis venit in humilitate usque ad passionem, ipse etiam effectus hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus poderem sacerdos in aeternum dei patris nuncupatus est.

In adv. Marc. III, 7 ²⁾ staat ongeveer hetzelfde, maar de cursief gedrukte woorden ontbreken. Omdat nu de volgende woorden: *si enim et duorum hircorum, qui ieiunio offerebantur, faciam interpretationem, nonne et illi utrumque ordinem Christi figurant?* een weinig ruw bij het voorgaande aansluiten, wat niet het geval zou zijn, als de woorden uit „adv. Judaeos” hier opgenomen zouden worden, hebben Engelbrecht en Kroymann voorgesteld, deze passage hier te plaatsen.

Er is een andere oplossing: *in de tweede uitgave heeft Tertullianus deze woorden geschreven (vandaar, dat ze in „adv. Judaeos” staan), maar ze in de derde uitgave weggelaten.*

De groote vraag is nu, of Tertullianus hier uit Justinus heeft geput dan wel een gebruikelijk testimonium weergeeft. Voor de eerste onderstelling bestaat eenige waarschijnlijkheid, wanneer in het zevende caput ook verder invloed van Justinus is aan te wijzen.

Wanneer Tertullianus verwijst naar een boek, dat vroeger door hem geschreven is, of naar een plaats, die hij in zijn Bijbel leest, gebruikt hij vaak de uitdrukking: *disce cum . . .*

Als voorbeeld zij genoemd de Res. 14 ³⁾:
sed cum Marcione plenius disces . . .

de Mon. 6 ⁴⁾:

Habes apostolum, disce cum Galatis.

Nu wordt de passage over Jozua als typos van Jezus, die uit Justinus vrijwel overgeschreven is ⁵⁾, ingeleid door de woorden: *disce et hic cum partiariis erroris tui, Judaeis.* Aldus wordt blijkbaar naar de bron van Tertullianus, den „Dialogus cum Tryphone” verwezen. Daar nu caput 7 ook ingeleid wordt door

¹⁾ Wschl. „summus”.

²⁾ Pag. 387, l. 18 Kr.

³⁾ Pag. 43 l. 6 Kr.

⁴⁾ Pag. 769 Oehler.

⁵⁾ II, 16, pag. 402 l. 24 Kr.

de woorden ¹⁾: *Discat nunc haereticus ex abundantia cum ipso licebit Judaeo . . .*, mag men met eenig recht vermoeden, dat ook hier op den „Dialogus” gezinspeeld wordt.

Daarnaast bestaat een aanwijzing in de behandeling van Dan. 7, 13:

Just. 31, Otto pag. 102:

καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος · καὶ ἦλθεν ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν καὶ παρῆν ἐνώπιον αὐτοῦ, καὶ οἱ παρεστηκότες προσήγαγον αὐτόν.

Septuaginta:

καὶ ἰδοὺ ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἤρχετο, καὶ ὡς παλαιὸς ἡμερῶν παρῆν, καὶ οἱ παρεστηκότες παρῆσαν αὐτῷ.

M. III, 7, Kr. pag. 386, l. 27:

Et ecce cum nubibus caeli tamquam filius hominis *veniens* ²⁾; venit usque ad veterem dierum. aderat in conspectu eius, et qui assistebant adduxerunt illum.

Theodotion:

καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος ἦν καὶ ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασεν καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσηέχθη.

Het is duidelijk, dat de tekst van Tertullianus, afwijkend van beide vertalingen, overeenstemt met de weergave van Justinus. Mogelijk is, dat voor dezen tekst de „Dialogus cum Tryphone” zijn bron was.

Ook hier kan men dus met eenige waarschijnlijkheid vermoeden, dat Tertullianus een fragment, geput uit Justinus, in zijn tweede uitgave heeft opgenomen en in de derde heeft weggelaten.

3) Wie de inhoudsopgave van het tweede deel van „adv. Marcionem” III leest, moet tot de slotsom komen, dat dit overzicht van het leven van den Christus der Schriften beginnen moet met een profetie van de Geboorte.

¹⁾ III, 7, pag. 386 l. 5 Kr.

²⁾ De interpunctie, die Kroymann niet heeft, leert Justinus; zij maakt den tekst pas duidelijk.

Toch vangt caput 12, strikt genomen, niet aan met de voorspelling van de Maagd, die zal zwanger worden, hoewel dit te verwachten was, daar hier de tweede helft van het boek, die het Schriftbewijs levert, begint.

Er staat echter ¹⁾:

Provoca nunc, ut soles, ad *hanc Esaiiae comparationem* Christi, contendens illam in nullo convenire. „*primo enim*”, inquis, „Christus Esaiiae Emmanuel vocari habebit, dehinc virtutem sumere Damasci. . . . at ego te admonebo, uti cohaerentia quoque utriusque capituli recognoscas. subiuncta est enim et interpretatio Emmanuelis: nobiscum deus.

De moeilijkheid is gelegen in de woorden „ad *hanc Esaiiae comparationem*”. „Hanc” kan niet slaan op de tegenwerping van Marcion, want deze geeft geen „beschrijving” van de voorspelling van Jesaja, maar beweert alleen, dat het tweede deel van de profetie niet is uitgekomen, omdat de voorspelde naam en voorzegde krijgsdaden zijn uitgebleven. Door het woord „enim” refereert hij aan dit deel der profetie ²⁾. Dit bezwaar past slechts, als de geboorteprofetie, natuurlijk Jesaja 7, 14: *ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται καὶ τέξεται υἱόν*, al genoemd is. Dus missen wij den gecombineerden tekst Jesaja 7, 14 + Jesaja 8, 4, waarop de woorden „ad *hanc Esaiiae comparationem*” betrekking hebben.

Het is goed, hier vast te stellen, dat Tertullianus voor den uitleg van dezen tekst Justinus bijna woordelijk volgt ³⁾: en *nu is bovendien bij Justinus de combinatie van Jes. 7, 14 + 8,4 te vinden* ⁴⁾.

Nu kan men een stap verder gaan.

Adv. Jud. IX ⁵⁾, dat het eerste hoofdstuk is van „adv. Judaeos” B., waarin uit adv. Marc. III wordt geput, begint zijn ontleening aan adv. M. III, 12 met de woorden:

Incipiamus igitur probare nativitatem Christi a prophetis esse

¹⁾ M. III, 12, pag. 395, l. 4 Kr.

²⁾ Het is echter niet één profetie, waartegen Marcion bezwaar maakt, maar Jesaja 7, 14, de geboorte van Immanuel, én Jesaja 8, 4, de krijgsdaden van den jongen Messias, tezamen.

³⁾ Just. dial. 77, pag. 276 Otto.

⁴⁾ Just. 66, pag. 234 Otto, niet toevallig, want elders (Just. 43, pag. 144 Otto) heeft hij de teksten ook verbonden.

⁵⁾ Pag. 720 Oehler.

nuntiatam. Sicut Esaias praedicat: Audite domus David, non pusillum vobis certamen cum hominibus, quoniam deus praestat agonem, propter hoc ipse deus dabit vobis signum. Ecce virgo concipiet et pariet filium, et vocabitis nomen eius Emmanuel, quod interpretatur Nobiscum deus. Butyrum et mel manducabit, quoniam, priusquam cognoscat infans vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, et spolia Samariae adversus regem Assyriorum. Itaque dicunt Judaei: Provochemus istam praedicationem Esaias et faciamus comparationem . . . ¹⁾. Ook hier zijn dus Jes. 7, 14 en 8, 4 gecombineerd.

Het is reeds Corssen ²⁾, en daarna Engelbrecht ³⁾, opgevallen, dat deze woorden een voortreffelijke inleiding zouden vormen van het tweede deel van boek III „adversus Marcionem”. Er is een aanwijzing, dat de tekst aan *Justinus* ontleend is, de combinatie van Jesaja 7, 14 + 8,4, maar overigens wijkt de tekst in sterke mate af.

Daarnaast zijn er overeenstemmingen met *Irenaeus* ⁴⁾:

adv. Jud.:		Irenaeus:
quoniam <i>deus</i>		quemadmodum <i>Dominus</i>
<i>praestat</i> agonem		<i>praestat</i> agonem.
<i>vocabitis</i> nomen		<i>vocabitis</i> nomen
eius Emmanuel.		eius Emmanuel

Septuaginta:

πῶς κυρίῳ παρέχετε
ἄγωνα.

καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ
Ἐμμανουήλ.

Toch durf ik hier geen beslissing wagen, of invloed van deze bronnen is aan te wijzen op de bewoordingen van het testimonium: wel beschouw ik de combinatie van Jes. 7, 14 en 8, 4 in Jud. 9 als een ontleening aan *Justinus*.

Tenslotte kan men er op wijzen, dat de woorden „quod interpretatur Nobiscum deus” in adv. Judaeos, waarop *Tertullianus* zinspeelt (subiuncta est enim et interpretatio Em-

¹⁾ Volgt de tekst van M. III, 12.

²⁾ Peter Corssen: Die Altercatio Simonis Judaei et Theophili Christiani, Berlijn 1890, pag. 4, opm.

³⁾ In Kroymanns uitgave in het critisch apparaat ad locum.

⁴⁾ III, 21, 4, pag. 536 Stieren.

manuelis), die aan dit testimonium zijn toegevoegd uit Mattheus 1, 23 (hoewel ze natuurlijk teruggaan op Jesaja 8, 8 en 10), zeer goed in het betoog van Tertullianus in „*adversus Marcionem*” passen.

Daarom bestaat er eenig recht voor de opvatting, dat Tertullianus *in zijn tweede uitgave* deze beginwoorden van adv. Judaeos IX heeft geschreven, en ze in zijn derde uitgave heeft weggelaten, waardoor de overgang wat oneffen wordt.

d) Slotsom.

Het is nu wel duidelijk geworden, dat de geschiedenis van het geschrift van Tertullianus tegen Marcion hoogst merkwaardig is. Niet alleen is het driemaal uitgegeven, maar voor een gedeelte is het welhaast gelijkloidend met een ander geschrift, dat op den naam van Tertullianus staat. Juist dit gedeelte, het derde boek plaatst ons voor vele raadselen, waarvoor wij een oplossing willen vinden.

Daarbij mag uitgegaan worden van een feit: een groot gedeelte van de stof, die T. gebruikt om den grooten bestrijder van het Oude Testament te weerleggen, komt uit een strijdschrift tegen de Joden, den „*Dialogus cum Tryphone*” van Justinus. Een ander feit is, dat de tweede helft van „*adversus Judaeos*” voor een groot gedeelte put uit het derde boek „*adversus Marcionem*”. De excerptor heeft de wapenen, door Justinus tegen de Joden gesmeed, die Tertullianus tegen Marcion richtte, weer tegen de Joden aangewend. Zou dat toevallig zijn? Of zou de excerptor geweten hebben, dat de stof van „*adversus Marcionem*” III oorspronkelijk anti-Joodsch was? Ook dit laatste is mogelijk.

Hij heeft niet het geheele boek tegen Marcion overgenomen, maar fragmenten (quaedam); een vergelijking met de bronnen bevestigde, wat het onderzoek van anderen al had aangetoond, dat zijn afschrift vol fouten zit (*mendosissime*).

Deze fragmenten heeft hij verbonden met een torso tegen de Joden, dat van Tertullianus moet zijn, hoewel het sporen van bewerking draagt. Zoover was de wetenschap al, maar hier beginnen de moeilijkheden pas. Hoe kwam de excerptor aan dit torso? Tertullianus kan het kwalijk uitgegeven hebben. Er is een mogelijkheid, hoe onwaarschijnlijk die klinkt, dat de excerptor dit torso aan Tertullianus ontfutseld heeft.

Om de zaak nog ingewikkelder te maken, zijn in een passage over den typos van het kruishout in het Oude Testament, die niet in „adversus Marcionem” III in zijn tegenwoordigen vorm voorkomt, maar er wel in zou passen en een opvatting vertoont, die karakteristiek is voor Tertullianus, dezelfde bronnen gebruikt als in M. III, n.l. Justinus en Irenaeus. Is het niet merkwaardig, dat een schrijver tegen de Joden ontleent aan een werk tegen de Gnosis? Het waarschijnlijkst is wel, dat dit fragment uit de tweede uitgave van „adversus Marcionem” is overgenomen: de opmerking over Jesus, den zoon van Josedech en de profetie van de geboorte door Jesaja, te vinden in „adversus Judaeos” en niet in „adversus Marcionem”, wijzen in dezelfde richting. Hoe kon de excerptor over de tweede uitgave beschikken?

Hier mag herinnerd worden aan de mededeeling van Tertullianus over de geschiedenis van zijn werk ¹⁾: *primum opusculum quasi properatum pleniore postea compositione rescideram. hanc quoque nondum exemplariis suffectam fraude tunc fratris, dehinc apostatae, amisi, qui forte descripserat quaedam mendosissime et exhibuit frequentiae.*

Wanneer wij aannemen, dat *het deze „broeder” was, die „adversus Judaeos” heeft geëxcerpeerd* uit het derde boek tegen Marcion, wordt het een en ander duidelijk. Hij kon als bekende van Tertullianus weten, dat de stof van M. III eigenlijk anti-Judaïstisch was, hij heeft fragmenten overgeschreven en zeer bepaald vol tekortkomingen, hij kon ook het torso „adversus Judaeos” aan den schrijver ontfutselen en vooral *hij heeft de tweede uitgave verduisterd en kon er dus over beschikken. Nu wordt duidelijk, waarom „adversus Judaeos” op naam van Tertullianus staat: het is, zooals dat in de Oudheid herhaaldelijk geschied is, door een vriend tegen zijn wil onder zijn naam uitgegeven.* Wanneer men het resultaat ziet, kan men de jammerklachten begrijpen van andere schrijvers, wien hetzelfde is overkomen ¹⁾.

Uiteraard is de mogelijkheid van gezichtsbedrog in zaken als deze zeer groot en daarom zij op het hypothetisch karakter van bovenstaande uiteenzettingen nogmaals uitdrukkelijk gewezen.

¹⁾ M. I, 1, pag. 290, l. 6 Kr.

²⁾ Men zie de talrijke uitlatingen van dien aard, die wij in het eerste hoofdstuk van dit geschrift hebben aangehaald (pag. 6).

HOOFDSTUK V

DE „ANTITHESEN” VAN MARCION EN v. HARNACKS RECONSTRUCTIE DAARVAN

Marcion is een der belangrijkste figuren van het oude Christendom, Tertullianus' geschrift tegen hem is de voornaamste bron voor de kennis van zijn leer: daarom is een onderzoek naar *de wijze, waarop* Tertullianus de „Antithesen” van Marcion, waaruit hij put om den ketter te bestrijden, gebruikt, niet zonder belang. Zijn de „Antithesen” het eenige geschrift, waaraan Tert. zijn stof ontleent om Marcion te bestrijden? Kan men scheiden tusschen dat, wat Marcion schreef en dat, wat latere Marcionieten in twistgesprekken met Tertullianus te berde brachten? Is Tertullianus steeds betrouwbaar in zijn mededeelingen? Dat zijn vragen, die opkomen.

Daar komt nog iets bij: Marcions opvattingen hebben niet slechts geschiedkundige beteekenis: v. Harnack heeft in zijn monographie „Marcion” ¹⁾ gepoogd, Marcions bestrijding van het Oude Testament en zijn verkondiging van den onbekenden God tot krachtige impulsen van het hedendaagsche geestesleven te maken. Dat zijn boek invloed heeft gehad op den na-oorlogschen strijd om het Oude Testament, is zonder meer duidelijk: maar het heeft ook groote uitwerking gehad in een richting, die minder voor de hand lag.

Karl Barth schrijft in zijn voorwoord op den tweeden druk van den „Römerbrief” ²⁾:

„Als ich mitten in der Arbeit war, erschien Harnacks Buch über Marcion. Wer es kennt und in meinem Buch auch nur blättert, wird gleich wissen, warum ich es erwähnen musz. Gewisse frappante Parallelen machten auch mich, als ich die ersten Rezensionen jenes Werkes zu Gesicht bekam, stutzig”.

Het is duidelijk, dat v. Harnacks interpretatie van Marcion

¹⁾ 2e dr. Leipzig, 1924.

²⁾ Der Römerbrief, 6e dr. München 1933, pag. XVI.

een groote beteekenis heeft. In de volgende bladzijden nu zal de vraag onderzocht worden, of het gebruik, dat v. Harnack van de „libri adversus Marcionem” gemaakt heeft om de leer van Marcion nieuw leven in te blazen, geoorloofd is. Met andere woorden: *is de philologische grondslag voor zijn godgeleerde beschouwingen stevig?*

De indeeling van het betoog is als volgt:

- A. Bewijs, dat de „Antithesen” van Marcion door Tertullianus gebruikt zijn als bron.
- B. In hoeverre is de reconstructie van dit geschrift door von Harnack betrouwbaar?
- I. 1) v. Harnacks aanhalingen onbetrouwbaar.
 2) Eenige opvattingen, die von Harnack ten onrechte voor Marcionitisch houdt.
 3) Een opvatting, die wel Marcionitisch is.
- II. 1) De „occupatio” als stijlmiddel.
 2) De τόποι in het betoog van Tertullianus.
 3) De invloed van de bron, die Tertullianus volgt.
 4) De onbetrouwbaarheid van Tertullianus.
 5) Wat volgelingen van Marcion te berde brachten.

A. Bewijs, dat de „Antithesen” van Marcion door Tertullianus gebruikt zijn als bron.

De bronnen van het vierde boek „adversus Marcionem” worden door Tertullianus zelf duidelijk aangegeven ¹⁾:

omnem sententiam et omnem paraturam impii atque sacrilegi Marcionis ad ipsum iam evangelium eius provocamus, quod interpolando suum fecit. Dus had onze auteur een afschrift van Marcions evangelie vóór zich. Daar in hoofdstuk VI waarschijnlijk gemaakt zal worden, dat de brieven van Paulus in Marcionitische versie door Tertullianus in het Grieksch gelezen werden en er geen aanwijzing voor bestaat, dat het met het Evangelie anders is, nemen wij aan, dat ook dit in het Grieksch

¹⁾ M. IV, 1, pag. 422, l. 23 Kr.

door hem gelezen werd ¹⁾. Ook een rechtzinnig evangelie moet hij telkens geraadpleegd hebben, om de afwijkende lezingen in den Bijbel van zijn tegenstander vast te stellen.

et ut fidem instrueret, dotem quandam commentatus est illi — opus ex contrarietatum oppositionibus 'Antithesis' cognominatum et ad separationem legis et evangelii coactum, qua . . . evangelio quoque secundum antithesis credendo patrocineretur. sed et istas proprio congressu comminus, id est per singulas iniectiones Pontici, cecidissent, si non multo oportunius in ipso et cum ipso evangelio, cui procurant, retunderentur.

Hier wordt duidelijk gezegd, dat in de bespreking van het Evangelie de weerlegging van de „bedenkingen tegen Jahwe” (iniectiones) verweven is.

Dat dit werkelijk het geval is, blijkt uit een vergelijking van eenige passages van het vierde boek met den „Dialogus de Recta Fide” van Adamantius:

M. IV, 23, Kr. pag. 497
l. 20:

ecce Christus diligit parvulos, tales docens esse debere qui semper maiores velint esse, creator autem ursos pueris inmisit, ulciscens Heliseum propheten convicia ab eis passum.

M. IV, 24, Kr. pag. 499,
l. 28:

profectionem filiorum Israhe-
lis creator etiam illis spoliis
aureorum et argenteorum vas-

Adam., Dial. 814 e, pag. 32
Bakh.:

‘Ο προφήτης τοῦ θεοῦ τῆς γενέσεως ἐκ δρυμοῦ ἄρκτω εἶπεν ἐξελθεῖν καὶ καταφαγεῖν τοὺς ἀπαντήσαντας αὐτῷ παῖδας · ὁ δὲ ἀγαθὸς κύριος · ἄφετε, φησὶν, τὰ παῖδια ἔρχεσθαι πρὸς με.

Adam., Dial. 811 a, pag. 22
Bakh.

‘Ο θεὸς τῆς γενέσεως ἐντέταλται Μωσεί ἐκβαίνοντι ἐκ γῆς Αἰγύπτου λέγων· Ἔτοιμοι

¹⁾ De argumenten, die v. Harnack (M., pag. 179*) voor het tegendeel aanvoert, zijn te weerleggen op dezelfde wijze, als dit in hoofdstuk VI voor de brieven van Paulus geschiedt, n.l. 1) door een onderzoek naar de aanhalingen der teksten, die in M. IV besproken worden, in andere geschriften van T., 2) door een vergelijking met den bijbeltekst van Cyprianus, 3) door een toetsing der taalkundige argumenten met de gegevens, die het werk van Roensch, Hoppe en anderen biedt, 4) door een naarstig gebruik van den Thesaurus. De oeconomie van dit geschrift staat ons niet toe, de stof, die wij verzameld hebben, hier op te nemen.

culorum et vestium praeter oneribus consparsionum of-farminatam educit ex Aegyp-to, Christus autem nec vir-gam discipulis in viam ferre praescrisit.

γένεσθε, τὴν ὄσφρὸν ἐξωσμέ-
νοι, τοὺς πόδας ὑποδεδεμένοι,
τὰς ῥάβδους ἐν ταῖς χερσὶν
ὑμῶν, τὰς πήρας ἔχοντες ἐφ'
ἑαυτοῦς· χρυσὸν καὶ ἄργυρον
καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἀπενέγ-
κασθε τῶν Αἰγυπτίων· ὁ δὲ
κύριος ἡμῶν ὁ ἀγαθὸς ἀπο-
στέλλων τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ
εἰς τὴν οἰκουμένην, λέγει·
Μήτε ὑποδήματα ἐν τοῖς ποσὶν
ὑμῶν, μήτε πήραν μήτε δύο
χιτῶνας, μήτε χαλκὸν ἐν ταῖς
ζωναῖς ὑμῶν.

Dat het werk der „Antithesen”, waaruit Tertullianus aan-
haalt, in het Grieksch geschreven was, blijkt uit de bespreking
van Lucas 5, 12 ¹⁾:

sed quoniam adtentius argumentatur apud illum suum nescio
quem *συνταλαίπωρον* (commiseronem) et *συνμισούμενον* (coodi-
bilem) in leprosi purgatione, non pigebat ei occurrere . . . ²⁾.

Nu zou men uit de hierboven aangehaalde woorden van
Tertullianus ³⁾ kunnen opmaken, dat hij eerst in het vierde
boek begint, de „bedenkingen tegen Jahwe” uit de „Antithesen”
van Marcion te weerleggen. Deze indruk wordt nog versterkt
door de woorden, op het einde van boek II geschreven ⁴⁾:
ceterum ipsas quoque antithesis Marcionis comminus cecidis-
sem, si operosiore destructione earum egeret defensio creatoris.

Dit schijnt toch in te houden, dat in de theodicee van Jahwe,
die het tweede boek vult, de „Antithesen” niet gebruikt zijn.
Niettemin schijnt het, dat Tertullianus in strijd met den opzet
van zijn betoog ⁵⁾ toch hier en daar in de eerste drie boeken

¹⁾ M. IV, 9, pag. 440 l. 23 Kr.

²⁾ Volgens T. (IV, 1) bestond er een nauwe samenhang tusschen de „Anti-
thesen” en den Marcionitischen Bijbel: dus mag, tenzij het tegendeel bewezen
wordt, ook aangenomen worden, dat T. dezen laatsten in het Grieksch las.

³⁾ M. IV, 1, pag. 423 l. 6 Kr.

⁴⁾ M. II, 29, pag. 375 l. 28 Kr.

⁵⁾ Cf. M. I, 16, pag. 311 l. 4 Kr.: nunc enim *communibus plurimum sen-*
sibus et argumentationibus iustis secuturæ scripturarum quoque advo-
cationi fidem sternimus . . . .

bij de weerlegging van Marcion uit de „Antithesen” put:

M. III, 21, Kr. pag. 412,
l. 24:

sic nec illam iniectioem tuam potes sistere ad differentiam duorum Christorum, quasi Iudaicus quidem Christus populo soli ex dispersione redigendo destinetur a creatore, vester vero omni humano generi liberando conlatus sit a deo optimo.

M. IV, 6, Kr. pag. 432 l. 25:

constituit Marcion alium esse Christum, qui Tiberianis temporibus a deo quondam ignoto revelatus sit in salutem omnium gentium, alium, qui a deo creatore in restitutionem Iudaici status sit destinatus.

De antithetische stijl, de gelijkheid van gedachte en de nadrukkelijke vermelding, dat het een „iniectio” is, maken het zeer waarschijnlijk, dat in boek III, caput 21 de „Antithesen” woordelijk worden aangehaald.

Hetzelfde kan men zeggen van de volgende opmerking:

M. III, 24, Kr. pag. 419 l. 4:

‘Immo’, inquis, ‘spero ab illo, quod et ipsum faciat ad testimonium diversitatis, regnum dei aeternae et caelestis possessionis. ceterum vester Christus pristinum statum Iudaicis pollicetur ex restitutione terrae et post decursum vitae apud inferos in sinu Abrahae refrigerium.’

M. IV, 34, Kr. pag. 536,
l. 18:

sed Marcion aliorum cogit: scilicet utramque mercedem creatoris sive tormenti sive refrigerii apud inferos determinat, eis positam, qui legi et prophetis oboedierint, Christi vero et dei sui caelestem definit sinum et portum.

Wellicht kan men het verschil tusschen de woorden van Tertullianus en het feit, dat de „Antithesen” ook in boek III gebruikt zijn, het beste hierdoor verklaren, dat men aanneemt, dat in het vierde boek de „Antithesen” geregeld als bron zijn gebruikt, terwijl in de eerste drie boeken er sporen van te vinden zijn. *Dat er een zeer overvloedig gebruik van gemaakt is in de eerste drie boeken, mag men niet aannemen, wanneer men de woorden van Tertullianus in het begin van het vierde boek en den opzet van het werk in het oog houdt.*

B. In hoeverre is de reconstructie van de „*Antithesen*” door von Harnack betrouwbaar?

B, I, 1: v. Harnacks aanhalingen onbetrouwbaar.

De conclusie, waartoe wij kwamen, dat de brokstukken der „*Antithesen*” vooral in het vierde boek te zoeken waren, is in strijd met de opvattingen van v. Harnack, die in zijn reconstructie¹⁾ welhaast iedere uitlating uit de „*libri adversus Marcionem*”, die hij voor Marcionitisch hield, opnam. Dit is het materiaal geweest, dat hij gebruikte voor het vormen van zijn indrukwekkend beeld van Marcion, dat zoo betooverend werkt op het ontvankelijk gemoed. Telkenmale wordt in zijn werk een zin uit „*adv. Marcionem*” ingeleid door de woorden: „*Marcion zegt . . .*” en de lezer houdt deze woorden dan voor letterlijke aanhalingen. Het was voor schrijver dezes een groote teleurstelling, toen hij bemerkte, dat de intuïtie en de verbeelding van v. Harnack in dit opzicht de grenzen van het wetenschappelijk geoorloofde overschreden hebben.

Om dit aan te toonen, worden hieronder voorbeelden gegeven van eenige „reconstructies”, die op zich zelf niet van groot belang zijn, maar wel duidelijk het licht laten vallen op v. Harnacks methode.

a) Om te bewijzen, met hoe „geweldige energie” en hoe groot succes Marcion „*seine reformatörisehe Propaganda im grössten Stil*” bedreef, beroept v. Harnack zich op de woorden van Tertullianus: „*Marcions häretische Tradition hat die ganze Welt erfüllt*”²⁾. Er staat echter in een toelichting op het apostolische woord „*in sermone veritatis evangelii, quod pervenit ad vos sicut et in totum mundum*”³⁾: *porro, si nostra (traditio) est quae ubique manavit, magis quam omnis haeretica, nedum Antoniniani Marcionis, nostra erit apostolica. Marcionis autem cum totum impleverit mundum, ne tunc quidem se defendere poterit de apostolica.*

Dat is juist het tegenovergestelde van wat v. Harnack op eenigszins bewogen toon beweert. Tertullianus zegt, dat geen enkele ketterij, laat staan de recente ketterij van Marcion, zich

¹⁾ Marcion, pag. 74—92; pag. 256*—313*.

²⁾ Adv. Marc. V, 19, pag. 643, l. 6 Kr.; cf. v. H., M., pag. 27

³⁾ Col. 1, 6.

overal heeft verspreid. Als dit eens het geval zal zijn, zal zij nog niet de apostolische traditie kunnen opeischen.

b) v. Harnack beschouwt alle uitlatingen over de apostelen, die Tertullianus aan zijn tegenstander in den mond legt, als werkelijke opvattingen van Marcion. Daarbij komt hij tot het paradoxale resultaat, dat de discipelen volgens Marcion eerst door Jezus uitgescholden werden als „ongeloovig geslacht”, daarna door de Joden vervolgd werden als herauten van een anderen God, ofschoon Petrus volgens M. een man der wet was ¹⁾. Deze laatste opvatting wordt gehaald uit M. 4, 11 ²⁾: *Publicanum adlectum a domino in argumentum deducit (Marcion), quasi ab adversario legis adlectum extraneum legis et Iudaismi profanum. excidit ei vel de Petro, legis homine et tamen non tantum adlecto . . . .* Tertullianus zegt hier nadrukkelijk, dat Marcion niet dacht aan Petrus. De weerlegging komt van Tertullianus, dus ook de woorden: „Petrus, legis homo”, waarmede Petrus wel meer door de rechtzinnigen betiteld wordt: Πέτρος, Ἰουδαῖος ὢν καὶ νομομαθῆς ³⁾.

Dat de apostelen door Christus werden gescholden, haalt v. Harnack uit M. IV, 23 ⁴⁾, waar Tertullianus zegt: *suscipio adhuc et personam discipulorum, in quos insiliit: o natio incredula, quamdiu ero vobiscum, quamdiu vos sustinebo?* Even te voren heeft Tertullianus gezegd: *Suscipio in me personam Israhelis. stet Christus Marcionis et exclamet: o genitura etc.* Hier geeft T. ons dus twee exegeses, die hij beide mogelijk acht en weerlegt. Maar juist deze tweevoudige weerlegging wijst er op, dat T. geen echten Marcionitischen uitleg bezat en zelf veronderstelt ⁵⁾.

c) Tert. IV, 27, ⁶⁾ wordt aldus aangehaald ⁷⁾: *Creator inaequalis et ipse, inconstans, levis, aliud docens aliud faciens.*

¹⁾ v. Harnack, M. pag. 38, pag. 259*. Men moet hier denken aan de opvattingen der Tübinger school.

²⁾ Pag. 449 l. 3 Kr.

³⁾ Adam. 829d, pag. 84, l. 6 Bakh.

⁴⁾ Pag. 497, l. 2 Kr.

⁵⁾ Overigens vat Kroymann de woorden over de apostelen als interpolatie op.

⁶⁾ Pag. 513, l. 2 Kr.

⁷⁾ v. H., M. pag. 269*.

Het woord „creator” is in den tekst niet te vinden, integendeel wijst het verband er op, dat het onderwerp van dezen zin „Christus Marcionis” moet zijn, wat eenig verschil maakt.

d) Een fragment, dat ook uit de „Antithesen” zou komen ¹⁾ en luidt: Creator dominus inutilis, instabilis, infidelis, rescindens quae instituit, is gelicht uit het betoog over den vrijen wil ²⁾. Marcion heeft daar het bezwaar geopperd, dat Jahwe den mensch geen vrijen wil had moeten geven, waarop Tertullianus antwoordt ³⁾: denique puta intercessisse, *puta* rescidisse illum arbitrii libertatem, dum revocat ab arbore . . . nonne exclamaret Marcion: o dominum inutilem, instabilem etc. Dat deze uitlating niet in de „Antithesen” gestaan heeft, blijkt duidelijk uit het verband. Het is een sarcasme van Tertullianus.

e) Voor de opvatting der tegenwoordige dialectische theologie kan de volgende opmerking van v. Harnack wel van belang schijnen ⁴⁾:

„In schneidendem Kontrast zur Erlösung, die der Gläubige *im Glauben* erlebt, steht seine tatsächliche Lage in der Gegenwart; denn, wie Tertullian *bezeugt*: „Marcion putat se liberatum esse de regno creatoris, de futuro, non de praesenti” ⁵⁾. Es ist also keineswegs so, dass das siegreiche Wirken des Erlösers in Krafftaten während seines Lebens auf Erden — sie waren nur Exempel — oder dass seine Auferstehung den Welterschöpfer bereits überwunden hat. Zwar hat er ihm die Menschen abgekauft, aber das ist ein, wenn auch absolut sicherer, Wechsel auf die Zukunft, weil, so lange dieses Säkulum besteht, auch noch die Herrschaft des deus huius saeculi dauert”, etc. etc.

Hier kan men zien, hoe v. Harnack te werk gaat. Hij neemt één zin en gebruikt dezen als grondslag voor speculaties, die zeer ver gaan. Maar hoe staat het in Tertullianus? Deze betoogt, dat de verlossing der Marcionieten onvolmaakt is, omdat 1) slechts weinigen gered worden, niet allen, 2) slechts de ziel

¹⁾ v. H., M., pag. 269*.

²⁾ M. II, 7, pag. 344, l. 3 Kr.

³⁾ M. II, 7, p. 343, l. 31 Kr.

⁴⁾ v. H., M. pag. 137, pag. 294*.

⁵⁾ I, 24.

verlost wordt, niet ook het vleesch, 3) de geloovige Marcioniet blootstaat aan de kwellingen van deze wereld. Hij vraagt 1): in quo te putas liberatum de regno eius, cuius te muscae adhuc calcant? si de futuro erutus es, cur non et de praesenti, ut perfecte?

Het bezwaar van *Tertullianus* is dus, dat de verlossing van deze wereld pas na den dood optreedt, niet onmiddellijk werkelijkheid wordt 2). Moeilijk is echter te begrijpen, waarom hier een citaat uit de „Antithesen” zou te vinden zijn.

f) Bij de bespreking van de gelijkenis van den nieuwen wijn en de oude zakken 3) zegt *Tertullianus*, dat het nieuwe een hervorming van het oude is 4): „Zooals de vrucht te onderscheiden is van het zaad, hoewel de vrucht uit het zaad voortkomt, zoo is ook het evangelie te onderscheiden van de wet, terwijl het voortvloeit uit de wet, iets anders dan deze, maar niet vreemd, verscheiden, maar niet strijdig. *nec forma sermonis in Christo nova. cum similitudines obicit, cum quaestiones refutat, de septuagesimo (septimo) venit psalmo: aperiam, inquit, in parabolam os meum, id est similitudinem; eloquar problemata, id est edisseram quaestiones. si hominem alterius gentis probare voluisses, utique de proprietate loquelae probares*” 5).

De laatste zin toont, dat het argument van *Tertullianus* is, niet van *Marcion*. „Als gij zoudt willen bewijzen, dat een man tot een ander volk behoorde, zoudt ge dat door het eigene van zijn taal moeten bewijzen (Dat kunt ge niet; integendeel toon ik aan, dat ook de vorm, waarin Christus zijn leer kleepte, door het Oude Testament is voorspeld)”, aldus zou men de gedachte kunnen omschrijven.

1) M. I, 24, pag. 324, l. 25 Kr.

2) Deze heeft eerst de redding der enkelen tegenover den ondergang der velen gesteld, daarna de verlossing der ziel tegenover de verwerping van het vleesch, tenslotte het toekomstige der verlossing tegenover de ellende van het heden, alles om de onvolmaaktheid der Marcionitische verlossing aan te toonen. Hij is het, die in een strenge dialectiek de *consequenties trekt*.

3) Luc. 5, 37—38.

4) M. IV, 11, pag. 452, l. 13 Kr.

5) Ik herstel hier de lezing der handschriften M.R. tegen Engelbrechts conjectuur.

Wat zegt nu v. Harnack ¹⁾: „Auch die Form seiner (Christi) Rede empfand Marcion als neu, „wenn er Gleichnisse entgegen wirft und Fragen widerlegt“; Marcion besasz also Ohr und Sinn für die Genialität der Reden Jesu” etc. Dit is gegrond op den zin: *etiam* forma sermonis in Christo nova ²⁾. „Etiam” heeft v. Harnack er echter zelf bij verzonnen. Deze interpretatie van de woorden van Tertullianus schijnt ongeoorloofd.

g) Op de vraag: quid faciens vitam aeternam consequar? ³⁾ antwoordt Christus: diliges dominum deum tuum etc. ⁴⁾. Marcion liet „aeternam” weg, omdat Jahwe slechts een lang leven belooft ⁵⁾. Daarover merkt Tertullianus op: men krijgt door liefde tot Jahwe een lang leven; het eeuwige leven wordt dus op een andere wijze verkregen; de Marcionieten beërven het eeuwige leven; *ergo non ex dilectione dei sui consequuntur vitam aeternam Marcionitae*. Uit deze giftige opmerking maakt v. Harnack de volgende Marcionitische leerstelling ⁶⁾: „Weil man das ewige Leben allein der Liebe Gottes verdankt (Tert. IV, 25: „ex dilectione dei consequuntur vitam aeternam Marcionitae”), so ist die einzige, aber auch notwendige Bedingung hier der Glaube”. Voor deze *Lutheraansche* ⁷⁾ opvatting, waarbij de „genit. objectivus” zelfs een „genit. subjectivus” is geworden, geeft de tekst geen steun.

Deze opmerkingen, die nog met vele andere vermeerderd zouden kunnen worden, toonen aan op zich zelf niet zoo belangrijke voorbeelden, dat de aanhalingen van v. Harnack de toets der philologische critiek niet steeds kunnen doorstaan.

¹⁾ v. H., M., pag. 126.

²⁾ v. H., M. pag. 292*.

³⁾ Luc. 10, 25.

⁴⁾ Luc. 10, 27.

⁵⁾ M. IV 25, pag. 507, l. 12 Kr.

⁶⁾ v. H., M. pag. 134.

⁷⁾ v. Harnack suggereert voortdurend verwantschap tusschen Marcion en Luther, waardoor het eigene en bijzondere van Marcion verloren gaat. Ook hier is de tekst door v. Harnack zelf vervaardigd: hij heeft „non” en „sui” weggelaten en „consequentur” door „consequuntur” vervangen.

B, I, 2: Eenige opvattingen, die v. Harnack ten onrechte voor Marcionitisch houdt.

Het is niet onze bedoeling, over de figuur van Marcion te schrijven. Wel werd er in het voorgaande op gewezen, dat v. Harnack vaak Marcion meende te beluisteren, waar Tertullianus aan het woord is. Dat dit invloed heeft op het beeld, dat v. Harnack van Marcion geschetst heeft, zij thans nog aan een enkel voorbeeld aangetoond.

a) „Vor allem sah Marcion in den Seligpreisungen die „proprietas“ der Verkündigung Christi ¹⁾ und stellte sie als Magna Charta der neuen Religion in den Vordergrund ²⁾“. Dit is een uitleg van M. IV, 14 ³⁾, waar Tertullianus zegt: venio nunc ad ordinarias sententias eius, per quas proprietatem doctrinae suae inducit, ad edictum, ut ita dixerim, Christi . . . Hoe is von Harnack er nu toe gekomen, dezen zin als fragment van Marcion in de „Antithesen“ op te nemen ⁴⁾, ofschoon hiervan niets in den tekst staat? De passage draagt geheel het kenmerk van de opvatting van Tertullianus: voor hem waren de „sententiae“ der Bergrede „ordinariae“, zooals blijkt uit de zinsnede: in ordinaria etiam oratione panem mandans postulandum, non et Attalicas divitias ⁵⁾, waar immers op een gedeelte der Bergrede gezinspeeld wordt ⁶⁾; typisch voor hem is ook, in dit verband van een „edictum“ te spreken ⁷⁾; een zin uit de Bergrede wordt aldus aangehaald: Dominus palam edixit, sine ulla significatione alicuius tecti sacramenti . . . ⁸⁾. Waarschijnlijk is v. Harnacks meening hieruit te verklaren, dat hij „eius“ uit de aangehaalde woorden ⁹⁾ opvat als „Marcionis“, gelijk hij op pag. 151 van zijn boek doet. Het verband van den zin toont

¹⁾ IV. 14.

²⁾ v. H., M. pag. 127. Welke lezer denkt hier niet aan Tolstoi en andere modernen?

³⁾ Pag. 459, l. 1 Kr.

⁴⁾ v. H., M. 261*.

⁵⁾ De Jejunio 15, pag. 875 Oehler.

⁶⁾ Matth. 6, 11.

⁷⁾ Cf. de Res. 14, pag. 42, l. 19 Kr.: veniamus et ad ipsa edicta atque decreta eius; de Res. 18, pag. 49, l. 16: apud omnes edictum dei pendet.

⁸⁾ De Praescr. 26, pag. 24 Oehler.

⁹⁾ M. IV, 14.

echter, dat dit niet mogelijk is: immers de zin gaat voort: beati mendici . . . iam hoc ipsum, quod a benedictionibus coepit, creatoris est. Het subject is: „Christus”, dus „eius” is „Christi”. Hoewel v. Harnack juist deze plaats tot een van de grondpijlers van zijn opvatting heeft gemaakt ¹⁾, is zijn betoog onaanvaardbaar.

b) Voor de geschiedenis van de avondmaalsopvatting is het belangrijk, te weten, of Marcion werkelijk het „brood” heeft genoemd „*figura corporis*”. Men moet daarbij uitgaan van M. IV, 40 ²⁾: *acceptum panem et distributum discipulis corpus suum illum fecit, hoc est corpus meum' dicendo, id est, 'figura corporis mei'. figura autem non fuisset nisi veritatis esset corpus.* Uit deze laatste woorden wil v. H. opmaken ³⁾, dat de bewuste woorden van Marcion zijn, waartegen Tertullianus polemiseert. Met evenveel recht kan men ze als uitleg van Tertullianus opvatten, waaruit hij een slotsom trekt. Dit blijkt uit het onmiddellijk volgende: (Marcion) *non intellegens veterem fuisse istam figuram corporis* ⁴⁾, en eenige regels hooger: *figuram sanguinis sui salutaris implere concupiscebat* ⁵⁾. Dat de opvatting van Tertullianus is, blijkt ook elders: *sic enim dominus in evangelio quoque vestro revelavit, panem corpus suum appellans, ut et hinc iam eum intelleges* ⁶⁾ *corporis sui figuram pani dedisse* ⁷⁾. Dezelfde voorstelling is aanwezig in de woorden: *nec panem, quo ipsum corpus suum repraesentat, (reprobavit Christus)* ⁸⁾. De voorstelling is dus van Tertullianus, niet van Marcion.

c) Als zeer belangrijk noemt v. Harnack ⁹⁾, dat M. iedere „Philosophie” heeft afgewezen, daar hij haar voor leeg bedrog

¹⁾ Pag. 261*.

²⁾ Pag. 559 l. 24 Kr.

³⁾ v. H., M. pag. 144.

⁴⁾ Pag. 560 l. 8 Kr.

⁵⁾ Pag. 559 l. 9 Kr.

⁶⁾ Marcion moet gaan inzien, dat het brood een „*figura corporis*” is, dus ziet hij het nog niet in.

⁷⁾ M. III, 19, pag. 408 l. 18 Kr.

⁸⁾ M. I, 14, pag. 308 l. 22 Kr.

⁹⁾ v. H., M. pag. 93.

hield (een hedendaagsch lezer heeft daarbij allerlei associaties). Deze opvatting baseert v. Harnack op een verandering in den Bijbeltekst, die Marcion zou hebben aangebracht ¹⁾: „Eine ingenöse Vertauschung liegt in Kol. 2, 8 vor: in dem Satze **διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης** verwandelt M. das **καὶ** in „ὡς””. Men zou uit deze woorden opmaken, dat deze correctie overgeleverd was, maar dit is niet het geval. Tertullianus geeft den tekst aldus weer ²⁾: At cum monet cavendum a subtililoquentia et philosophia, *ut inani seductione*, . . . Marcion principalem suae fidei terminum de Epicuri schola agnoscat, . . .

Reeds het feit, dat „subtililoquentia” een echo is van Col. 2, 4 bewijst, dat Tertullianus hier refereert, niet citeert. In de weergave van de woorden van den apostel komt de opvatting tot uiting, dat „inanis seductio” een tautologie is voor „philosophia”: dat ligt ook in de woorden, waarmede Tertullianus in „de Anima” ^{3 3)} den tekst refereert: ab apostolo iam tunc philosophia concussio veritatis providebatur. Omdat nu een van zijn grondgedachten is, die ook hier tot uiting wordt gebracht, dat de wijsgeeren de aartsvaders van de kettters zijn ⁴⁾, en hij Epicurus beschouwt als den aartsvader van Marcion, heeft hij in zijn referaat, door het opnemen van „ut”, de vermeende tautologie nog eens sterk doen uitkomen. Niet Marcion, maar Tertullianus is het dus, die zoo ingenieus is geweest. Andere gronden voor zijn opvatting geeft v. Harnack niet, zoodat zij ongegrond is. Hier is een geval, waarin wij kunnen vaststellen, hoe bepaalde vooroordeelen ontstaan: *op gezag* van v. Harnack zegt ook Lietzmann, die toch zoo nuchter is, dat Marcion van de wijsbegeerte niets wilde weten ⁵⁾. Daaromtrent is ons niets bekend.

Wel doet het merkwaardig aan, dat we in v. Harnacks reconstructie van de „Antithesen” ⁶⁾ deze zinsnede aantreffen: quod beatum et incorruptibile est neque sibi neque alii molestias praestat, wat, gelijk bekend, een regel van Epicurus is: τὸ

¹⁾ v. H., M. pag. 51.

²⁾ M. V, 19, pag. 645 l. 3 Kr.

³⁾ Pag. 302 l. 30 R. W.

⁴⁾ J. Lortz, Tertullian als Apologet, Münster 1927, I, pag. 366 sqq.

⁵⁾ H. Lietzmann, Geschichte der Alten Kirche, Berlin 1937, I, pag. 267.

⁶⁾ v. H., M. pag. 263*.

μακάριον και ἀφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει ¹⁾).

Tertullianus ²⁾ deelt mede, dat Marcion „hanc sententiam ruminat”, en *wanneer dat waar is*, heeft Marcion zich inderdaad wel eens op een opvatting, die uit de Grieksche wijsbegeerte afkomstig is, beroepen. Voor zijn godsbegrip zegt dit natuurlijk niets.

B, I, 3: Een opvatting, die wel Marcionitisch is

Het is den laatsten tijd gewoonte geworden, om Marcion tegenover de Gnosis te stellen: „het beslissende onderscheid (tusschen Paulus en de gnostische verlossingsleer) is echter, dat de verlossing bij Paulus een uitsluitende en onbegrijpelijke liefdedaad van God aan den hem vijandigen en met schuld beladen mensch is: dat heeft Marcion in zekeren zin begrepen en met allen nadruk uitgewerkt. En de geest van Christus is niet een natuurlijk bestanddeel van den mensch, dat deze sinds de schepping heeft, maar een hemelsch geschenk, dat de verlossing brengt. In het boek van Baruch echter is de menschelijke geest van Goddelijke afkomst” ³⁾. Deze opvatting over Marcions verhouding tot de Gnosis vat de meening van v. Harnack kort samen en is in geen enkel opzicht de onze ⁴⁾: wij willen ons echter tot het strikt philologische beperken. Tertullianus roept zijn tegenstander toe: *scio quidem, quo sensu novum deum iactitent, agnitione utique* ⁵⁾. Deze woorden leiden ons midden in de gnostische terminologie: „agnitio” is in Irenaeus de gebruikelijke vertaling van γῶσις en ook Tertullianus heeft „spiritus agnitionis” voor πνεῦμα γῶσεως ⁶⁾.

¹⁾ Usener, Epicurea, pag. 71.

²⁾ M. I, 25, pag. 325 l. 16 Kr.; cf. pag. 27 van dit geschrift.

³⁾ H. Lietzmann, *Gesch. der Alten Kirche*, Berlijn 1937, I, pag. 295.

⁴⁾ 1) Voor groote lijnen en vastomschreven begrippen hoede men zich, gezien de ongeloofelijke rijkdom aan vormen van de Gnosis, die geen eenheid is. 2) Sinds de Hervorming en vooral in den allerlaatsten tijd is de anthropologische vraag op de spits gedreven: hedendaagsche opvattingen mag men niet op het geduldige witte doek der Oudheid projecteeren. 3) Voor het gemak mag men doen, of Paulus met Marcion staat tegenover de Gnosis zooals wit zich verhoudt tot zwart, maar in werkelijkheid loopen de kleuren dooreen.

⁵⁾ M., I, 9, pag. 300 l. 23 Kr.

⁶⁾ M. V, 8, pag. 599 l. 19 Kr.

Wat „sensus” beteekent, blijkt wel het duidelijkst uit Irenaeus ¹⁾, waar sommige kettters leeren, dat niet de ziel of het lichaam het eeuwige leven krijgt, maar alleen de „homo interior”, waar- onder verstaan wordt „is, qui in eis est sensus”. Met „agnitio” is dus bedoeld „het kennend beginsel in den mensch” (wanneer men dezen term maar niet wijsgeerig verstaat). Te vergelijken is „Ahndung” (Fries) of „sensus numinis” (Rudolf Otto). Men bedenke, dat γνῶσις in de Gnosis zeer verschillende beteekenissen heeft: τὴν τοῦ πατρὸς ἐπίγνωσιν, ὅτι τε ἀχώρητος ἐστὶ καὶ ἀκατάληπτος zeggen de Valentinianen ²⁾. (Tert. vertaalt: *agnitionem patris* ³⁾). Terecht vertaalt dan ook Holmes ⁴⁾: „Now I know full well, by what perceptive faculty they boast of their new god; even their knowledge.” Deze mededeeling wordt bevestigd door Irenaeus ⁵⁾, die zegt, dat de God van de Marcionieten ise „ab unoquoque eorum *mente conceptus*”: Marcion vond zijn God in zijn religieus bewustzijn en noemde die ervaring: γνῶσις ⁶⁾.

Deze γνῶσις is pas door Christus op de aarde gekomen: οὐδεις ἔγνω τὸν πατέρα εἰ μὴ ὁ υἱός, daarin ligt zijn Christologie ⁷⁾. Deze tekst komt niet alleen bij andere gnostici voor ⁸⁾, maar wordt weerspiegeld in de opvatting van sommige Valentinianen: „al de profeten en de wet spraken door den schepper, den dwazen God, dwazen *zonder kennis*. Daarom zegt de Verlosser: „allen, die vóór mij gekomen zijn, zijn dieven en moordenaars” en de apostel: „het geheim, dat aan de vorige geslachten niet werd geopenbaard.” Geen der profeten heeft over dat, waarover wij spreken, iets gezegd. Want alles was onbekend, omdat alleen maar de schepper gesproken had” ⁹⁾.

¹⁾ V, 19, 2, pag. 770 Stieren.

²⁾ Iren. I, 2, pag. 28 St.

³⁾ Adv. Val. 11, pag. 190 l. 4 Kr.: zooveel als „Kreaturgefühl”.

⁴⁾ P. Holmes, Tertullian against Marcion. Edinburgh 1909, pag. 14.

⁵⁾ IV, 27, 4, pag. 653 St.

⁶⁾ Von Harnack (M. pag. 197, n. 1): „im Gnostizismus ist die Religion durch die Gnosis bestimmt, bei Marcion bestimmt sie die Pistis.”

⁷⁾ Het belang van dezen tekst is, gelijk wij in hoofdstuk VI aantonen, aan v. Harnack ontgaan.

⁸⁾ Iren. I, 20, 3, pag. 223 Stieren; cf. Ptolemaeus aan Flora, Epiph. Pan. 33, 3, 7, pag. 452 Holl.

⁹⁾ Hippolytus VI, 35, pag. 164 Wendland. Dat de Gnosis Christus in het middelpunt plaatst, niet het kerkelijke Christendom van die dagen, leert ook E. de Faye: *Gnostiques et Gnosticisme*, Paris 1913, pag. 440 sqq.

Dat eerst Christus de vonk des geestes doet ontvlammen, zeggen ook de „Excerpta ex Theodoto”¹⁾: hoe Marcion zich de verwerving der *γνώσις* voorstelde, is niet bekend²⁾. Belangrijker dan het „aanknoopingspunt” is de verbinding der anthropologie met de Christologie, die zoowel Marcion als de „Excerpta ex Theodoto” toonen, terwijl het rechtzinnige Christendom over de „imago Dei” streed en daaronder de gestalte, of wel den wil, of wel de rede verstond, *die noch door zondeval, noch door Christus' komst beïnvloed worden*. Zij hebben het zoo gezien, dat Christenen het beeld des hemelschen dragen. Nu wordt misschien duidelijk, waarom door de Marcionieten Christus *ὁ ἔσω ἄνθρωπος* genoemd wordt³⁾: Christus, die als pneumatisch verlosser gekomen was, leefde ook in hen, zij kenden hem „agnitione utique”.

Zoowel de anthropologie als de Christologie van Marcion heeft dus zeer veel gemeen met de opvattingen van sommige gnostici.

B, II, 1: De „occupatio” als stijlmiddel

Het geschrift van Tertullianus is ondanks zijn omvang zoo frisch en lezenswaard, omdat het den strijd met Marcion beschrijft als gold het een gladiatorengevecht⁴⁾. Telkenmale wordt de tegenstander sprekend ingevoerd, wat aan het betoog een groote levendigheid geeft: het wordt een echte *λογομαχία*. Deze „occupatio” is een kenmerk van den stijl van Tertullianus⁵⁾. Vaak wordt zij in het betoog geplaatst door „inquit.” Dat beteekent niet: „hij zegt”, maar „men zal zeggen”⁶⁾.

Het is goed, dit in het oog te houden, wanneer men de

¹⁾ A. Hilgenfeld, *Ketzergeschiede des Urchristentums*, Leipzig 1884, pag. 515.

²⁾ Om het modern, en dus onjuist te zeggen, ligt het verschil hierin, dat de Valentinianen een *religieus apriori* erkenden, terwijl Marcions opvatting in dezen ons onbekend is.

³⁾ Hippolytus X, 19, pag. 280 Wendland; v. Harnack, M. 283*: „was soll es bedeuten?”

⁴⁾ Cf. III, 2, pag. 378, l. 1 Kr.: *Hinc denique gradum consero . . . .*; III, 5, pag. 381, l. 20 Kr.: *His proluserim quasi de gradu primo adhuc et quasi de longinquo . . . . en passim.*

⁵⁾ E. Norden, *Die Antike Kunstprosa*, 3e druk, Leipzig I (1915), pag. 129; II, (1918), pag. 612.

⁶⁾ Cf. o. a. H. Wagenvoort: *Seneca, Brieven aan Lucilius*, 3e druk, Utrecht 1940, pag. 92, bij Seneca, Ep. 28, 8.

„Antithesen” van Marcion uit Tertullianus’ geschrift wil herstellen. Zoo zou Marcion gezegd hebben: Sed et virginem parere natura non patitur et tamen creditur prophetae¹⁾. Dat klinkt heel verstandelijk en heel modern, maar Marcion heeft het niet gezegd. In de passage, waaruit deze woorden zijn gelicht, bespreekt Tertullianus de vraag, waarom de voor-spelling van „het kind, dat de kracht van Damascus en den buit van Samaria zal nemen”, niet letterlijk mag worden verstaan²⁾: si nusquam hoc *natura concedit*, ante militare quam virum facere . . . sequitur, ut figurata pronuntiatio videatur. Dat is een gevaarlijk beginsel, want er waren ketters, die de opstanding ook allegorisch opvatten en alles, wat de profeten verkondigd hadden, voor figuurlijk hielden³⁾. Daarom moet men dit beginsel beperken: quomodo speculum obtendes, si nusquam est facies? . . . nam et virgo concepit in utero non figurate, et peperit Emmanuhelem, nobiscum deum, non oblique; et si oblique ‘accepturum virtutem Damasci et spolia Samariae’, sed manifeste ‘venturum in iudicium cum presbyteris et principibus populi’, zegt hij in „de Resurrectione Carnis”⁴⁾. Het is uit het verband duidelijk, dat dit maar bij wijze van spreken wordt gezegd, want er waren geen ketters, die de maagdelijke geboorte symbolisch verklaarden.

Ongeveer op dezelfde wijze gaat hij in „adv. Marc.” III, 13 te werk: om de dialectiek van het betoog gaande te houden, maakt daar een denkbeeldige tegenstander de tegenwerping: ‘sed et virginem’, inquit, ‘parere natura non patitur, et tamen creditur prophetae’. Dat beteekent: „als de onmogelijkheid van een profetie bewerkt, dat zij allegorisch verklaard moet worden, moet gij ook de maagdelijke geboorte symbolisch opvatten: en toch wordt deze voorspelling letterlijk opgevat.” En Tertullianus verklaart dan, waarom dat laatste inderdaad moet geschieden. Het voorbeeld is hetzelfde als in „de Carnis Resurrectione”: „inquit” toont, dat niet Marcion bedoeld is⁵⁾.

1) v. H., M. pag. 291*.

2) M. III, 13, pag. 396 l. 21 Kr.

3) De Resurr. 20, pag. 52 l. 10 Kr.

4) C. 20, pag. 52 l. 14 Kr.

5) L. 6: Aequae sono nominum duceris . . . ; l. 13: ante est enim inspicias . . .
Er zouden van het misverstand van „inquit” door v. Harnack nog ver-

B, II, 2: De τόποι in het betoog van Tertullianus

Als het waar was, dat Marcion in de „Antithesen” verklaarde, dat de geboden der Wet ten deele met menschelijke geboden overeenkwamen ¹⁾, zou zijn bestrijding van het Oude Testament veel gemeen hebben met die van Friedrich Delitzsch ²⁾. Maar men mag het een en het ander met recht betwijfelen: in de passage, waarop deze meening gebaseerd is ³⁾, is sprake van de hooge zedelijke waarde van de Joodsche wet en de schrijver zegt: *dices forsitan haec etiam humanis legibus determinari. sed ante Lycurgos et Solonas omnes Moyses et deus. nulla posteritas non a primordiis accipit.* Dat is een echte apologetische τόπος, die ook in het „Fragmentum Fuldense” te vinden is: daar wordt beschreven, dat Mozes ongeveer vierhonderd jaar eerder leefde dan Danaos; *adeo respici potest tam iura vestra quam studia de lege deque divina doctrina concepisse. Quod prius est, hoc sit semen necesse est* ⁴⁾. De vermeende tegenwerping van Marcion dient dus om deze algemeene gedachte in te leiden.

De Christenen hebben kennis van de geschiedenis vanaf de schepping ⁵⁾, die door Mozes „per vaticinationem” beschreven is. De ziel echter blijkt God van nature te kennen: *iemand, die de uitingen van de ziel niet als ingeschapen erkent, zal wellicht liever zeggen, dat zij haar kennis uit de geschriften van Mozes heeft geput.* Maar de ziel is ouder dan het schrift ⁶⁾.

Dezen τόπος, waarin de „occupatio” mede verweven is, vinden we met andere woorden ook tegen Marcion aangewend ⁷⁾: *nec enim si aliquanto posterior Moyses primus videtur in templo litterarum suarum deum mundi dedicasse, idcirco a Pentateucho natales agnitionis supputabuntur, cum totus Moysei stilus notitiam creatoris non instituat, sed a primordio enarret, a paradiso et Adam, non ab Aegypto et Moyse recen-*

---

schillende voorbeelden te noemen zijn, bijv. M. III, 15, pag. 401 l. 27 Kr.: *sed quomodo, inquit, . . . dat v. Harnack (v. H., M., pag. 283*) als fragment der „Antithesen” opvat.*

¹⁾ v. H., M. pag. 276*.

²⁾ Die grosse Täuschung, Stuttgart 1921.

³⁾ M. II, 17, pag. 358 l. 26 Kr.

⁴⁾ Apologeticum 19, 5.

⁵⁾ De Pallio 2, 5, pag. 68 Gerlo; Apologeticum 19, 1.

⁶⁾ De Testimonio Animae 5, 3, pag. 24 Scholte.

⁷⁾ M. I 10, pag. 303 l. 1 Kr.

sendam . denique maior popularitas generis humani, ne nominis quidem Moysei compotes, nedum instrumenti, deum Moysei tamen norunt. Het bezwaar is, gelijk gezegd, een onderdeel van den τόπος over het getuigenis van de ziel en behoort niet in de „Antithesen” thuis ¹⁾.

B, II, 3: De invloed van de bron, die
Tertullianus volgt

Marcion, de felle bestrijder van het Oude Testament, zou volgens een veronderstelling van v. Harnack eens Joodsch proseliet geweest zijn ²⁾, omdat hij de messiaansche profetieën op dezelfde wijze verklaart als de Joden ³⁾. Marcion zou namelijk de profetieën ten deele niet op Christus, maar op Joodsche koningen hebben laten slaan, wat hij dan met bepaalde richtingen der hedendaagsche wetenschap zou gemeen hebben. Wellicht kan hier het onderzoek naar de bronnen van Tertullianus verhelderend werken:

M. III, 18, Kr. pag. 405,
l. 25:

De exitu plane, *puto*, diversitatem temptatis inducere, negantes passionem crucis in Christum creatoris praedicatam et argumentantes insuper non esse credendum, ut in id genus mortis exposuerit creator filium suum, quod ipse maledixerat: male-

Dial. c. Tryph., 89. pag.
326 Otto:

καὶ ὅτι τὸ Ἰησοῦς ὄνομα δε-
δυσώπηκέ με, τῷ τοῦ Ναυῆ
υἱῷ ἐπικληθέν, ἐνδοτικῶς
ἔχειν καὶ πρὸς τοῦτο, καὶ
τοῦτό φημι.

Εἰ δὲ καὶ ἀτίμως
οὕτως σταυρωθῆναι
τὸν Χριστόν, ἀπο-
ροῦμεν· ἐπικατάρ-

¹⁾ Zooals v. Harnack, M., pag. 268* meent.

²⁾ v. H., M. pag. 22.

³⁾ Over de overige argumenten (hieronder gespatieërd), die v. Harnack aanvoert, het volgende:

Dat 1) Tertullianus' strijd tegen Marcion door een excerptor weer tegen de Joden is gericht in „adversus Judaeos”, bewijst niets voor het onderstelde proselytisme, omdat het Tertullianus om het Christusgetuigenis van het Oude Testament te doen was, waarom hij aan Justinus' „Dialogus cum Tryphone” ontleent (v. H., M. pag. 22, n. 1).

Dat 2) Tertullianus Joden en Marcionieten op één hoop gooit, is een advocatenhandigheid (contra v. H., M. pag. 30*).

dietus, inquit, omnis qui penderit in ligno.

τος γὰρ ὁ σταυροῦ-
μενος ἐν τῷ νόμῳ
λέγεται εἶναι. ὥστε
πρὸς τοῦτο ἀκμὴν δυσπείσ-
τως ἔχω. Παθητὸν μὲν τὸν
Χριστὸν ὅτι αἱ γραφαὶ κηρύσ-
σουσι, φανερόν ἐστιν.

Het antwoord, dat Tertullianus op deze vraag geeft, dat het Kruis in het Oude Testament al is aangeduid, is uit Justinus overgeschreven ¹⁾ en daarom zal de vraag over de vervloeking van den kruisdood ook wel uit Justinus komen. Tertullianus schuift Marcion hier iets in de schoenen; dit komt uit in de woorden: De exitu, *puto*, diversitatem temptatis inducere ²⁾.

Evenzoo legt Tertullianus ³⁾ hem het beruchte citaat: „dominus regnavit a ligno” in den mond, dat hij aan Dial. 73 ⁴⁾ ontleent ⁵⁾.

Voorts weerlegt hij, dat Ps. 21, 17 op een Joodschen koning zou slaan, waarbij hij Justinus Dial. 97 ⁶⁾ overschrijft, zoodat de conclusie ongeoorloofd is, dat Marcion deze tegenwerping gemaakt heeft ⁷⁾.

¹⁾ Pag. 406, l. 14 Kr. = Dial. 91, pag. 330 Otto, over Joseph.

Pag. 407, l. 14 Kr. = Dial. 90, pag. 328 Otto, over Mozes tegen Amalek.

Pag. 407, l. 21 Kr. = Dial. 91, pag. 334 Otto, over de koperen slang.

Pag. 409, l. 6 Kr. = Dial. 39, pag. 328, Otto: het kruis behoefde niet voorspeld te zijn.

²⁾ Contra v. H., M., pag. 288*, die deze passage als fragment in de „Antithesen” opneemt.

³⁾ Adv. M. III, 19, pag. 408, l. 1 Kr.

⁴⁾ Pag. 260 Otto.

⁵⁾ Contra v. H., M., pag. 289*.

⁶⁾ Pag. 350 Otto.

⁷⁾ Gelijk v. H., M., pag. 289* meent.

Dat 1) volgens M. Ps. 2, 7 op David zou slaan (III, 20, pag. 410 l. 19 Kr.), 2) Jes. 55, 4 op David (id., pag. 411 l. 5 Kr.) en 3) II Reges 7, 2 op Salomo (id., pag. 412 l. 3 Kr.), zijn insinuerende veronderstellingen van Tertullianus, ingeleid door de futura: 1) nec poteris . . . vindicare, 2) nec interpretaberis 3) si . . . edisseres, die *potentiele* beteekenis hebben (cf. H. Hoppe II, pag. 64; G. Thörnell, Studia Tertulliana III, pag. 43). Daarmede is weer een aanzienlijk stuk van de reconstructie der „Antithesen” komen te vervallen (v. H., M., pag. 290*).

Daardoor valt veel bewijsmateriaal voor de onderstelling, dat Marcion eens Joodsch proseliet was, weg en ook de overeenkomst tusschen hem en de hedendaagsche oudtestamentische wetenschap wordt geringer. Men dient Marcion meer te zien in de lijst van zijn tijd: zijn aanvallen op het Oude Testament zijn niet slechts in verschillende onderdeelen, maar ook in geest en beginsel verwant met de uitingen van bepaalde gnostische stroomingen tegen de geschriften van het Oude Verbond ¹⁾.

Kenmerkend voor de exegese dier kringen is het rebelse *ressentiment*: de slang, de belichaming van het booze voor de Christenen ²⁾, wordt voor de Ophieten het zinnebeeld van de hoogste wijsheid en openbaart zich juist aan de „onrechtvaardigen”: „Deze slang is Kain, wiens offer de God van deze wereld niet aannam; maar het bloedig offer van Abel aanvaardde hij: want de tyran van deze wereld is bloeddorstig” ³⁾. „Van hem is Esau een symbool, . . . die den blinden zegen niet aannam, maar buiten zijn rijkdom vond, niets van den blindeman aannemend” ⁴⁾. Sommige gnostici stellen Esau, Korach en de inwoners van Sodom voor als de beschermelingen van de hemelsche Sophia, zelfs Judas wordt door hen verheerlijkt ⁵⁾.

Het Oude Testament is de geschiedenis van den strijd tusschen „rechtvaardigen” en „onrechtvaardigen”: de Gnosis kiest voor de „onrechtvaardigen”. De waarden zijn omgemunt: een nieuw levensbesef vertrapt ⁶⁾, wat vroeger heilig was. „De Heer is

¹⁾ Men vergelijke H. Jonas, *Gnosis und spätantiker Geist*, Göttingen 1934, pag. 173: Marcions leer is: „der ungetrübteste und gewissermassen sachlichste Ausdruck des neuen Weltgefühls”, dat de Gnosis van alle andere stroomingen onderscheidt.

²⁾ *Serpens diabolus*: M. III, 18.

³⁾ Hippolytus, *Ref. V*, 16, pag. 112 Wendland.

⁴⁾ Hipp., o. c., pag. 113 Wendland.

⁵⁾ *Iren. I*, 31, 1, pag. 274 Stieren.

⁶⁾ Het verschil in levensbesef tusschen Marcion en de Gnosis eenerzijds en al wat daar aan voorafgaat anderzijds heeft Clemens Alexandrinus fijn aangevoeld, als hij zegt, dat in tegenstelling tot Plato en de Pythagoreërs de Marcionieten niet uit voorkeur asceten zijn, maar uit *ressentiment* (ἐχθρὰ) tegen den Schepper (*Stromateis III*, 3, 12). Dat is ook het groote onderscheid met het syncretisme, dat tegenover alle goden verdraagzaam is, terwijl de Gnosis *onverdraagzaam* is (dit tegen de opvattingen van Bousset, Reitzenstein, Lietzmann etc.).

nedergedaald ter helle, om menschen als Kain, Korach, Datan en Abiram, Esau en al de heidenen, die den God der Joden niet gekend hebben, te redden. Maar Abel en de zijnen, Henoch en Noach en Abraham, Isaac en Jacob en Mozes, David en Salomo zijn daar gebleven, omdat zij den God der Joden, den schepper, kenden en zijne geboden hadden vervuld en zich niet toevertrouwden aan den onzichtbaren God" ¹⁾). Dat zegt Marcion en het is dezelfde haat tegen deze wereld, die uit zijn woorden spreekt.

Ook het uitgangspunt is verwant: de volstrekte tegenstelling tusschen ψυχή en πνεῦμα is, naar wij meenen, een *zeer onderscheidend* kenmerk der Gnosis. Zoo is ook Jahwe volgens Marcion niet boos, maar psychisch, evenals diens Schrift. Marcions standpunt tegenover het Oude Testament wordt door de onopgemerkte woorden van het „Carmen adversus Marcionitas”, II, 35, zeer juist geteekend:

Spiritu lata putant hebetes animalia dicta:

den pneumatischen inhoud der Heilige Schrift houden zij voor psychisch ²⁾, het Oude Testament is goddelijk, maar van lager orde.

Of men nu Marcion een gnosticus wil noemen ³⁾, is een kwestie van woorden (hij is geen mysticus!): belangrijker is, dat zijn aanvallen op het Oude Testament uiteindelijk niet „modern” zijn, maar in de eerste plaats de uiting van een geestesgesteldheid, die wij zeer moeilijk kunnen benaderen.

B, II, 4: De onbetrouwbaarheid van Tertullianus

Het is duidelijk, dat de wijze, waarop Tertullianus de bezwaren, die hij in Justinus' „Dialogus” las, aan Marcion toeschrijft, voor hedendaagsche begrippen merkwaardig is ⁴⁾.

¹⁾ Epiphanius, 42, 4, pag. 100 Holl.

²⁾ Daarom verwerpt hij ook de allegorische interpretatie, die zich zelf immers „pneumatisch” noemt. Deze verwerping *vloeit voort* uit zijn levenshouding: het is te nuchter om, gelijk Lietzmann doet (Gesch. der Alten Kirche, I, pag. 265), hierin den *oorsprong* van Marcions leer te zien.

³⁾ Het is een van de grondbeginselen van v. Harnack, dat Marcion *geen* gnosticus is.

⁴⁾ Het goed geschreven werk: Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans sons traité contre Marcion van E. Bosshardt (thèse Fribourg

Toch lijkt het onjuist, hem onbetrouwbaarheid te verwijten, omdat deze „occupationes” nu eenmaal in den aard van zijn geschrift liggen. Wel moet men, wanneer men naar Marcionitische stof zoekt, voortdurend op zijn hoede zijn. Daarvan een voorbeeld: in M. I, 15 ¹⁾ schrijft onze auteur: *materiam ei (creatori) subicit (Marcion), utique innatam et infectam, et hoc nomine aeternam, ut domino* ²⁾. Hier zinspeelt Tertullianus op de curieuze leer van Hermogenes: omdat God, zegt deze, steeds dominus is, moest hij eeuwig dominus van iets zijn. Dus is de materie, waarvan hij dominus is, eeuwig ³⁾. Het is uitermate onwaarschijnlijk, dat Marcion deze scherpzinnige opvatting ook was toegedaan, maar het is de vraag, of Tertullianus dit wel bedoelde. Het woord „utique” geeft vrij duidelijk aan, dat men hier met een gevolgtrekking van Tertullianus te doen heeft.

B, II, 5: Wat volgelingen van Marcion te berde brachten

Voor de leer over den mensch van Marcion heeft von Harnack ⁴⁾ zich vooral beroepen op die plaats in het tweede boek „adversus Marcionem”, waar gezegd wordt, dat Jahwe den mensch zijn „substantia” gegeven heeft ⁵⁾. Tertullianus zegt echter uitdrukkelijk, dat den ketters de gelegenheid tot deze lastering gegeven wordt, doordat sommigen uit het Grieksch *πνοή* als „spiritus” vertalen: uit „de Anima” ⁴⁾ weten we, dat hiermede bedoeld wordt op Hermogenes, een tijdgenoot van Tertullianus. Dus kan Marcion, die zooveel eerder leefde, dit niet in zijn „Antithesen” hebben gezet. Overigens moet worden opgemerkt, dat het heele debat over den vrijen wil in boek II is overgenomen uit Theophilus, subs. Irenaeus, zoodat de passage over de anthropologie van M. bij v. Harnack ⁶⁾ niet

---

1921) zegt *eigenlijk niets* over „originalité” en „probité”. De bronnen van ons geschrift heeft de schrijver niet bespeurd: hoe kan men dan over oorspronkelijkheid spreken?

¹⁾ Pag. 310 l. 17 Kr.

²⁾ Kr. verandert hier in: ut dominum, m. i. ten onrechte.

³⁾ Tert.: adv. Hermogenem 3.

⁴⁾ v. H., M., pag. 105; pag. 271* als frgm. der „Antithesen”.

⁵⁾ M. II, 9, pag. 345 Kr.

⁶⁾ Pag. 105.

direct op Marcion teruggaat. Men krijgt den indruk, dat ook Theophilus niet direct op de „Antithesen” terug gaat, immers het bezwaar dat gemaakt wordt tegen den vrijen wil, een echt apologetisch leerstuk, schijnt een antwoord op apologetische bestrijding¹⁾.

Over het algemeen is de veronderstelling gewettigd, dat in de uiteenzettingen van Tertullianus woordenwisselingen met Marcionieten naklinken, maar het is uiterst moeilijk te bepalen, wat daarvan op Marcion teruggaat, wat toevallige uitlating²⁾ is en wat hatelijke veronderstelling van Tertullianus. Voorzichtigheid blijft ook hier geboden.

Het zou mogelijk zijn, de gegeven voorbeelden met talrijke andere te vermeerderen, maar het materiaal, dat hier gegeven werd, is, naar het ons voorkomt, voldoende om aan te toonen, dat de philologische grondslag voor de opvattingen van v. Harnack onvoldoende is. Niet alleen heeft hij allerlei diepe waarheden gelezen in de „libri adversus Marcionem”, die er volstrekt niet in staan, maar bovendien heeft hij den aard van dit geschrift, dat van een rhetor afkomstig is en dus vol „occupationes” en τόποι zit, niet tot zijn recht laten komen. Ook is het hem ontgaan, dat Tertullianus soms bronnen overschrijft, zoodat in de reconstructie der „Antithesen” fragmenten een plaats vonden, die daar niet behooren. De grootste verdienste van v. Harnacks boek lijkt gelegen niet in de interpretatie maar in de verzameling van de stof. Om tot den echten Marcion door te dringen, moet men de interpretatie van v. Harnack verwaarloozen, als had men te doen met een palimpsest.

---

¹⁾ Iren. IV, 37, 6, pag. 696 St.

²⁾ Daartoe zou ik willen rekenen het antwoord op de vraag, waarom zij niet zondigen: „absit, absit”, (M. I, 27), dat v. H. (M., pag. 136) „ein religionsgeschichtliches Dokument ersten Ranges” vindt. Marcion is asceet om den Schepper te tarten en sommige gnostici bedrijven opzettelijk zonde om den Schepper te tarten. *Dat komt op het zelfde neer.*

HOOFDSTUK VI

DE GRIEKSCHE BRIEVEN VAN PAULUS IN MARCIONITISCHE BEWERKING DE BRON VAN HET VIJFDE BOEK

Dat in het vijfde boek tegen Marcion het Nieuwe Testament van Marcion, dat zoo aanmerkelijk afweek van het kerkelijke N. T., als bron gebruikt is, behoeft geen betoog, want de opzet van boek IV en V is, om Marcion uit zijn eigen Bijbel, dien hij van alle Joodsche smetten gezuiverd had, te weerleggen. Zoo hebben we in deze boeken den eersten Latijnschen bijbelcommentaar.

Wel moet onderzocht worden, of de Marcionitische Bijbel, dien Tertullianus gebruikte, in het Grieksch geschreven was of reeds in het Latijn was vertaald. Het belang van dit vraagstuk kan alleen hij overzien, die zich in de geschiedenis van den tekst van het Nieuwe Testament heeft verdiept, dat wil dus zeggen, dat schrijver dezes het niet overziet. Hij poogt als philoloog met de hulpmiddelen, die de werken over den stijl van Tertullianus en over zijn aanhalingen uit het Nieuwe Testament hem bieden, aan te toonen, dat Tertullianus zelf een Marcionitisch Nieuw Testament uit het Grieksch in het Latijn vertaalde, voor zoover hij dit bij zijn bestrijding wilde aanhalen. De opbouw van het betoog is als volgt:

- I. Eerst worden eenige voorbeelden gegeven, waaruit blijkt, dat Tertullianus uit het Grieksch vertaalt.
- II. Daarna volgt een onderzoek naar de taal der bijbelcitaten in boek V, waaruit hun verwantschap met de Afrikaansche bijbelvertalingen blijkt, die ook Tertullianus moet gekend hebben.
- III. Dan wordt aangetoond, dat in een aantal gevallen de taal der citaten afwijkt van alle bekende bijbelvertalingen en deze eigenaardigheid gemeen heeft met aanhalingen uit den Bijbel in andere werken van Tertullianus, waaruit blijkt, dat deze teksten door Tertullianus zelf zijn vertaald.

- IV. De taalkundige argumenten, door von Harnack aangevoerd tegen de meening, dat Tertullianus een Grieksch bijbel van Marcion voor zich had, worden vervolgens onderzocht en zoo mogelijk weerlegd.
- V. Vervolgens wordt getoond, dat ook de overige bewijzen, die von Harnack voor zijn stelling, dat de bron van het vijfde boek een Latijnsche vertaling was, aanvoert, ons niet kunnen overtuigen.
- VI. Tenslotte wordt er op gewezen, dat de slotsom, waartoe deze studie komt, dat Tertullianus zelf de citaten uit Marcions Bijbel heeft vertaald en daarbij kennis verraadt van de bestaande Afrikaansche bijbelvertalingen, in overeenstemming is met de conclusie, waartoe het onderzoek van andere bijbelcitaten bij Tertullianus gekomen is.

I. Aanwijzingen, dat Tertullianus uit het Grieksch vertaald heeft.

a) De taak, die onze auteur op zich had genomen, om uit den „gezuiverden” tekst van Marcion aan te toonen, dat Paulus dezelfde meening was toegedaan als Tertullianus zelf, was niet gemakkelijk. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat de ongezuiverde Paulus meer verwant was met de Gnostici en Marcion dan met de Apologeten en Tertullianus. Als de apostel spreekt over den God van deze Wereld, hebben de gnostici dat beter begrepen dan Tertullianus, die den tekst als een „hyperbaton” opvat en zoo zinloos maakt ¹⁾. Voor een zelfde moeilijkheid zag hij zich geplaagd, als de apostel spreekt over de „infirmi et mendicantes elementa” ²⁾. Een waardevermindering van de geschapen wereld kon hij niet erkennen, waarom hij **στοιχεία** als een grammatischen term opvat en verklaart als het A.B.C. der Joodsche wet ³⁾.

¹⁾ Adv. Marc. V, 11, pag. 613, l. 3 Kr.

²⁾ Gal. 4, 9, V, 4, Kr. 580, l. 14.

³⁾ Tertullianus erkent, zooals uit „etiam” blijkt, ook een andere beteekenis van „elementa”. Omdat in Gal. 4, 10 gesproken wordt over de feestdagen der Joodsche Wet, is zijn verklaring, hoewel beperkt, niet direct onjuist. **στοιχεία** beteekent volgens Zahn: „die Stoffe und stofflichen Einzeldinge, aus welchen die Welt besteht, die Welt selbst, sofern sie aus solchen besteht (Th. Zahn, Galaterbrief, 2e druk, 1907, pag. 196).

Daarbij zegt hij: *elementa . . . apud Romanos quoque etiam primae litterae solent dici* ¹⁾.

Het schijnt mij toe, dat Tertullianus, toen hij dit neerschreef, er bij gedacht moet hebben: „sicut apud Graecos”. Dat ligt in het woord „quoque” opgesloten. Dezen zin kon hij alleen maar denken en neerschrijven, wanneer hij **στοιχεῖα** in het handschrift las, dat hij raadpleegde.

b) Tertullianus is een rhetor, die in zijn werken de stijlfiguren van de schoone letteren overvloedig toepast.

Het is ook de rhetor in hem, die hem toespelingen laat maken op de etymologische verwantschap van „homo” en „humus” ²⁾. Dit is geen volksetymologie, maar geleerde etymologie ³⁾, die bovendien juist schijnt te zijn ⁴⁾.

Nu vinden we onder de aanhalingen uit Marcions evangelie de volgende zinsnede: *primus homo de humo terrenus* ⁵⁾. Dit is een voortreffelijke vertaling, die beter nog dan de Grieksche oorspronkelijke tekst: **ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς χοϊκός** ⁶⁾ de bedoeling van Paulus weergeeft, die denkt aan het Hebreeuwsche **מִן־הָאָרֶץ . . . אִישׁ הָאָדָמָה**, waar op een zelfde verband tusschen „mensch” en „aarde” als er bestaat tusschen „homo” en „humus” wordt gezinspeeld ⁷⁾. Daar „humus” een ouderwetsch woord is, dat in het latere Latijn niet vaak voorkomt en in de Romaansche talen dan ook vervangen is door „terra”, geeft de Afrikaansche vertaling, die „vulgair” is, de veel slechtere

¹⁾ V, 4, pag. 580, l. 14 Kr.

²⁾ Apol. XVIII, 2: qui *hominem* de *humo* struxerit.

³⁾ Quint., Inst. Or. I, 6, 34: etiamne '*hominem*' appellari, quia sit *humo* natus . . . ?

⁴⁾ A. Ernout et A. Meillet: Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine pag. 457.

Walde—Hofmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 3e Auflage, pag. 654.

Overigens komt het meer voor, dat in stijlfiguren van Tertullianus bevestigd worden hedendaagsche mededeelingen van geleerden: als H. Güntert (Über Reimwortbildungen, pag. 173) zegt, dat forma „von vorbildlicher Bedeutung für die Gestaltung von norma” was, vindt deze opvatting steun in adv. Marc. 1, 9 (pag. 301, l. 28 Kr.): *ad normam et formam*.

⁵⁾ Adv. Marc. V, 10, pag. 607, l. 26 Kr.

⁶⁾ I Cor. 15, 47.

⁷⁾ Gen. 2, 7.

vertaling „*primus homo de terrae limo*”¹⁾, die ook aan Tertullianus bekend is geweest²⁾. Dit toont wel aan, dat de vertaling in Marcion V, 10 opzettelijk aldus is geschied. Dit zal dan Tertullianus zelf hebben gedaan, die de etymologie immers kende. Ik althans kan mij geen Latijnsche bijbelvertaling voorstellen met een „*figura etymologica*”.

e) Een zeer bekende stijfgeest bij Tertullianus is de „*variatio*”. Leerrijk is „*de Anima*” 16, 1³⁾: *Irrationale autem posterius intellegendum est, ut quod acciderit ex serpentis instinctu*. Het is mogelijk dat Tertullianus hier put uit Just. Dial. 39, pag. 134 Otto: ἀπὸ τῆς τοῦ πονηροῦ καὶ πλάνου πνεύματος, τοῦ ὄφεως, ἐνεργείας⁴⁾; „*instinctus*” is dan de vertaling van ἐνεργεία. Eenige regels verder wordt het hierboven vermelde gevarieerd: sed enim a diabolo *inmissio delicti*.

Juist op dezelfde wijze is een van de citaten uit Marcions „*Apostolus*” behandeld: II Thess. 2, 11 had daarin een verandering ondergaan en luidde: et propter hoc erit eis (in) *instinctum fallaciae* . . .⁵⁾. Dat moet de kettersche verandering zijn van: καὶ διὰ τοῦτο πέμπει αὐτοῖς ὁ θεὸς ἐνεργείαν πλάνης. Even verder wordt de tekst gevarieerd⁶⁾: *fallaciae inmissio*. Evenals Tertullianus in „*de Anima*” 16 doet, wordt hier ἐνεργεία vertaald met „*instinctus*”, dat gevarieerd wordt met „*inmissio*”. Het is volstrekt onjuist, dat „*instinctus*” vulgair is en door Tertullianus gemeden wordt⁷⁾. Juist voor een inwerking door een hogere macht wordt het door Cicero herhaaldelijk gebruikt⁸⁾; Tertullianus geeft het woord nog ver-

¹⁾ H. v. Soden, Das lat. N. T. in Afrika zur Zeit Tertullians, T. u. U., 3, 3, Leipzig 1909, pag. 598; in het vervolg afgekort met: Soden, Afra.

²⁾ In „*de Carne*” 8, pag. 443 Oehler, geeft hij onzen tekst op deze wijze weer.

³⁾ pag. 321 R. W.

⁴⁾ Hierop wees mij prof. H. Wagenvoort. In ieder geval is „*instinctus*” het equivalent van „ἐνεργεία”: cf. Theoph. II, 28, pag. 136 Otto: ὁ κακοποιὸς δαίμων . . . ἕως καὶ τοῦ δεῦρο ἐνεργῶν . . .

⁵⁾ V, 16, pag. 631, l. 10 Kr.

⁶⁾ pag. 631, l. 25 Kr.

⁷⁾ Gelijk v. Harnack, M. 48* ons zonder bewijsmateriaal wil doen gelooven.

⁸⁾ Merguet, Lexikon zu Cicero's philosophischen Schriften II, 327; de Divin. I, 66, I, 34, I, 12, Tusc. I, 64.

scheidene malen ¹⁾. De stilistische eigenaardigheden, waarop gewezen werd, maken het auteurschap van Tertullianus waarschijnlijk.

d) Reeds Zahn ²⁾ heeft gewezen op de merkwaardige opmerking, die wij in boek V, 17 vinden. Daar ³⁾ worden de woorden van den apostel ⁴⁾ aldus weergegeven: *secundum boni existimationem, quam proposuerit in sacramento voluntatis suae, in dispensationem adimpletionis temporum* — ut ita dixerim, sicut verbum illud in Graeco sonat — *recapitulare* — id est ad initium redigere vel ab initio recensere — *omnia in Christum, quae in caelis et quae in terris.*

Tertullianus wil er den nadruk op leggen, dat in ἀνακεφαλαιώσασθαι het woord κεφαλή zit, waaraan Paulus inderdaad bij het schrijven van deze regelen schijnt gedacht te hebben ⁵⁾. Voor hem is „caput” gelijk in beteekenis met „initium”, zooals blijkt uit zijn behandeling van dezelfde bijbelplaats in „de Monogamia” ^{5 6)} „in dispensationem adimpletionis temporum, ad caput, id est ad initium reciprocare universa in Christo . . . . Het is er hem om te doen, aan te toonen, dat slechts die God alles in den hemel en op aarde in Christus kan samenvatten, die de wereld geschapen heeft ⁷⁾. Daarom legt hij den nadruk op de grondbeteekenis van het Grieksche woord en vertaalt het met het werkwoord „recapitulare”, dat vóór hem niet

¹⁾ Adv. Marcionem I, 2, pag. 292, l. 15 Kr.: passus, infelix, huius praesumptionis *instinctum*; de Res. 34, pag. 73, l. 18 Kr.: tam animae instinctu ex concupiscentia.

²⁾ Geschichte des neutest. Kanons, 1888, I, pag. 51, noot 2.

³⁾ Pag. 632, l. 15 Kr.

⁴⁾ Eph. 1, 2 sqq.

⁵⁾ Gerhard Kittel: Theolog. Wörterbuch zum Neuen Testament, III, 681.

⁶⁾ Pag. 767 Oehler.

⁷⁾ Hoezeer wijkt deze vertaling af van de Vulgata: in dispensationem plenitudinis temporum, *instaurare* omnia in Christo . . . .

Prof. H. Wagenvoort wijst mij op een andere plaats, waaruit eveneens blijkt, dat Tertullianus in ἀνακεφαλαιώσασθαι κεφαλή gevoeld heeft: V, 14, pag. 626, l. 14 Kr.: merito itaque totam creatoris disciplinam *principali* praecepto eius conclusit: diliges proximum tamquam te (Röm. 13,9, waar de Vulgata ἀνακεφαλαιώσασθαι wederom vertaalt met „instaurare”). Cf. ook V, 8, pag. 646 Kr.: qui caput non tenerent, id est ipsum, in quo omnia recensentur ad initium revocata.

schijnt gebruikt te worden ¹⁾, ofschoon hij het zelf heeft in „adversus Judaeos” ^{8 2)} en het woord „recapitulatio” een gebruikelijke vertaling is van den Griekschen *rhetorischen* term ἀνακεφαλαίωσις ³⁾, die ons de vertaling van den redenaar Tertullianus zou doen begrijpen. Dus: Tertullianus geeft in zijn andere werken blijk van een merkwaardige opvatting van ἀνακεφαλαίωσασθαι, die ook in de vertaling „recapitulare” schijnt uit te komen, bovendien is hij de eerste, die dit woord gebruikt in een ander werk dan „adv. Marcionem”, tenslotte verwijst hij op deze plaats naar den Griekschen grondtekst; dus zal hij zelf Marcions Apostolus hier hebben vertaald ⁴⁾.

e) Volgens Marcion was Christus de vreemde Heiland uit een andere wereld, die de geloovigen had vrijgekocht uit de slavernij van Jahwe ⁵⁾. Daarvoor meende hij te kunnen aanknoopen bij sommige uitlatingen van Paulus ⁶⁾. Nimmer echter zou hij kunnen beweren, dat Christus de zijnen had vrijgelaten, want deze voorstelling veronderstelt een verband tusschen Christus en Jahwe, dat Marcion loochende. Toch lezen we in Tertullianus ⁷⁾:

qua libertate Christus nos *manumisit*,

uit welke woorden Tertullianus besluit, dat de vrijlater ook de eigenaar van den slaaf moet zijn. Het lijkt waarschijnlijk, dat het woord „manumisit”, ontleend aan de rechtstaal ⁸⁾, door den *jurist* Tertullianus opzettelijk is gekozen om deze verklaring te kunnen geven: daarvoor gaf hij den Griekschen tekst (ἡλευθέρωσεν) weer met „manumisit” (Vulgata: liberavit), wat het zou kunnen beteekenen, maar niet volgens een Marcioniet ⁹⁾.

¹⁾ Als hier een Marcioniet vertaalde, had hij in zijn vijandschap tegen de wereld wel een ander woord gekozen, bijv. instaurare (Adam., Dial. II, 17: τὸ ἀνακεφαλαιωθῆναι λύσιν δηλοῖ τοῦ προτέρου).

²⁾ Pag. 716 Oehler.

³⁾ Cf. Forcellini de Vit. V, pag. 91 s. v. recapitulatio en recapitulare.

⁴⁾ Cf. overigens Irenaeus' weergave van den tekst: „Recapitulata esse omnia in Christo per Deum” (Ir. I, 3, 4, pag. 41 St.).

⁵⁾ Adam. Dial. I, 27.

⁶⁾ Gal. 3, 13.

⁷⁾ M. V, 4, pag. 582, l. 2 Kr.; Gal. 5, 1.

⁸⁾ Cf. Festus, pag. 159.

⁹⁾ Gal. 3, 13; 4, 5.

f) Marcion loochende de natuurlijke godskennis. Zijn Bijbel las volgens Tertullianus Gal. 4, 8 aldus: (etsi dicendo supra:) „si ergo his, qui in *natura* sunt dei, servitis, (*physicae*, id est naturalis, superstitionis elementa pro deo habentis suggillat errorem) . . . ¹⁾. Tertullianus kon hier alleen een associatie krijgen met *φυσικός*, als hij in zijn tekst de Griekse woorden las: *φύσει* of iets dergelijks. Dus was M.'s Bijbel in het Grieksch geschreven.

II. Overeenstemming met de „Afra”.

Deze slotsom, dat Tertullianus het Nieuwe Testament van Marcion in het Grieksch vóór zich had, valt ook nog langs anderen weg te bereiken. Het is te onderzoeken, of de taal van zijn citaten verwant is met die van de bijbelvertalingen, welke, naar wij aannemen, in de dagen van Tertullianus in Afrika gebruikelijk waren ²⁾ en die in taal van de „Europeesche” vertalingen afweken ³⁾. Maar de moeilijkheden, die zich hierbij voordoen, zijn niet gering. Want wel zijn er een aantal handschriften, die de „Afra” min of meer weergeven, maar deze helpen ons niet, want zij bevatten niet de brieven van Paulus, die het best voor ons onderzoek te gebruiken zijn ⁴⁾. Wij hebben de volgende methode te hulp genomen: het is gebleken, dat de aanhalingen van Cyprianus zeer veel overeenstemming hebben met het handschrift k, dat de „Afra” weerspiegelt, ja er in feite mee identiek zijn ⁵⁾. Maar Cyprianus haalt ook hier en daar Paulus aan en steunt daarbij natuurlijk ook op k.

Wanneer nu de aanhalingen van Tertullianus in boek V vergeleken worden met de aanbalingen van Cyprianus, *stellen wij in werkelijkheid de verhouding van Tertullianus tot de Afrikaansche bijbelvertaling vast.*

Hier volgt een overzicht der gevallen, die ons het meeste troffen:

¹⁾ M. V, 4, pag. 580, l. 17 Kr.

²⁾ Schanz, *Gesch. der Röm. Litteratur*, IIIe deel, 3e druk 1922, pag. 448.

³⁾ Soden, *Afra*, pag. 325.

⁴⁾ In het IVe boek wordt Marcions Evangelie bijna steeds gerefereerd, zelden geciteerd.

⁵⁾ Soden, *Afra*, pag. 133.

tempus in collecto est ¹⁾).

In de beteekenis van „kort” komt „collectus” in de gewone letterkunde slechts viermaal voor ²⁾ in overdrachtelijken zin. Als vertaling voor *συνεσταλμένος* op deze plaats komt het voor bij slechts twee schrijvers, Cyprianus en Tertullianus. De laatste, die het woord overigens slechts op één plaats heeft en dan in de beteekenis „massief” ³⁾, gebruikt „collectus” in zinspelingen op dezen tekst van Paulus *tien* maal ⁴⁾, terwijl het in het heele Latijn verder maar twaalf maal voorkomt. Hij heeft dit zeldzame woord natuurlijk niet telkens weer zelf gevonden, maar geput uit een vertaling, die hij uit het hoofd kende.

Welke vertaling dat was, blijkt uit Cyprianus (Test. 3, 11: *tempus collectum est*), die de „Afra” weergeeft, terwijl de Vulgaat hier: „breve” leest.

infatuavit.

De vertaling van I Cor. 1, 20 luidt: *nonne infatuavit deus sapientiam mundi* ⁵⁾?

Dat ditzelfde werkwoord gebruikt wordt in een aanhaling van denzelfden tekst in „de Idololatria” ⁶⁾, wijst erop, dat deze vertaling niet toevallig is. Cyprianus toont, waar deze weergave van het Grieksche *ἐμώρανεν* vandaan komt: hij heeft: *nonne infatuavit deus sapientiam huius mundi* ⁷⁾? Het woord stond in een Afrikaansche bijbelvertaling. De Vulgaat daarentegen had: *stultam fecit*.

empti sumus magno.

Ook deze vertaling van I Cor. 6, 20 ⁸⁾ komt juist zoo voor in het geschrift van Tertullianus „de Carne Christi” en bij Cyprianus ⁹⁾. Deze overeenkomst is niet vanzelfsprekend, want de Vulgaat geeft: *pretio magno*.

¹⁾ I Cor. 7, 29; M. V, 7, pag. 594, l. 18 Kr.

²⁾ Thesaurus III, 1621, l. 36.

³⁾ De Anima 37, pag. 364 R. W.: *collectus habitus est illi*.

⁴⁾ H. Roensch, das Neue Testament Tertullians, Leipzig 1871, afgekort N. T. T., pag. 380.

⁵⁾ M. V, 5, pag. 586, l. 1 Kr.

⁶⁾ H. Roensch, N. T. T., pag. 354.

⁷⁾ Soden, Afra, pag. 593.

⁸⁾ V, 7, pag. 593, l. 22 Kr.

⁹⁾ Soden, Afra, pag. 595.

onera sustinete.

„*Onera ... sustinete*”, dat wij in Gal. 6, 2 lezen ¹⁾ is een uitdrukking, die wij al bij Plautus vinden ²⁾ en die ook in later tijd wordt aangetroffen ³⁾, zoodat het mogelijk is, dat zij vulgair is, gelijk von Harnack ⁴⁾ vermoedt. Hoe Tertullianus er toe komt, haar te gebruiken, begrijpen we, als we zien, dat ook Cyprianus ⁵⁾ haar heeft. Ook hier wijkt de Vulgata af: *onera portate.*

Deze voorbeelden maken waarschijnlijk, dat de vertaling der citaten uit Marcions Bijbel in het Ve boek verwant is met die van den Bijbel van Cyprianus en dat ook in zijn andere werken Tertullianus een zekere bekendheid met deze bijbelvertaling toont.

III. Overeenstemming met de aanhalingen in andere werken van Tertullianus.

Wanneer er nu een aantal gevallen is, waarin de citaten in het vijfde boek tegen Marcion afwijken van de taal van Cyprianus' bijbelvertaling en van de Vulgata, maar daarentegen overeenstemmen met de woordkeus, die Tertullianus in zijn overige werken vertoont, dan is déze waarschijnlijk de vertaler.

conditio.

Dit woord, de weergave van het Grieksche *κτίσις*, is merkwaardig. Een blik over het materiaal, dat de Thesaurus ⁶⁾ verzameld heeft, bewijst, dat het tot de lievelingswoorden van Tertullianus behoort, ja, men heeft zelfs verondersteld, dat het woord pas door Tertullianus, die het voor het eerst in de Latijnsche letterkunde gebruikt, gemaakt zou zijn ⁷⁾. De bijbelvertaling van Cyprianus en de Vulgata daarentegen gebruiken „*creatura*”, zoodat bijv. bij Rom. 1, 25 de tegenstelling zeer duidelijk uitkomt ⁸⁾.

¹⁾ M. V, 4, pag. 583, l. 15 Kr.

²⁾ Asin. 658.

³⁾ Modestin. Dig. 31, 1, 35.

⁴⁾ M., pag. 49*.

⁵⁾ Soden, Afra, pag. 602.

⁶⁾ IV, 145.

⁷⁾ Hoppe, Syntax und Stil, pag. 308.

⁸⁾ M. V, 19, pag. 644, l. 17 Kr.: *conditio*; de Resurr. 26, pag. 63, l. 9 Kr.: *conditio*; Cyprianus (Soden, Afra, pag. 589): *creatura*; Vulgata: *creatura*.

conformalis.

is een bijvoegelijk naamwoord, dat in het Latijn vier maal voorkomt, steeds in de vertaling van Phil. 3, 21 ¹⁾. Daarvan is het driemaal bij Tertullianus te vinden ²⁾. Daarentegen staat bij Cyprianus: *conformatum* ³⁾ en in de Vulgata: *configuratum*. Dat „adv. Marcionem” en „de Resurrectione Carnis” dit zeldzame adjectief gemeen hebben, wijst er op, dat Tert. er de auteur van is.

effigies.

is in Phil. 2, 6 de vertaling van het Grieksche *μορφή* ⁴⁾: Daarin stemt het overeen met andere aanhalingen van dezen tekst bij Tertullianus ⁵⁾, maar staat het tegenover Cyprianus, die „figura” heeft ⁶⁾ en de Vulgata, welke „forma” leest.

probabiles.

δόκιμοι van I Cor. 11, 19 wordt adv. Marc. V, 8 ⁷⁾ vertaald met „probabiles”. Ook hier vinden we weer overeenstemming met de aanhalingen van dezen tekst in andere werken van Tertullianus, waar het zelfde woord gebruikt wordt ⁸⁾ en verschil met Cyprianus ⁹⁾ en de Vulgata ¹⁰⁾.

superinducticius.

Dit merkwaardige woord wordt, voor zoover mij bekend, alleen bij Tertullianus gevonden, beide malen in een vertaling van Gal. 2, 4, de eene maal in een aanhaling uit Marcions „Apostolus” ¹¹⁾, de andere maal in Monog. 14. Als men aanneemt, dat Tertullianus al een Latijnsche vertaling vóór zich

¹⁾ Thes. IV, 247. De vierde maal staat het bij ps. Origenes, Tract. 17, pag. 182, l. 10.

²⁾ Adversus Marc. V, 20, pag. 649, l. 9 Kr.; de Resurrectione 47, pag. 8, l. 3 Kr.; de Res. 55, pag. 115, l. 8 Kr.

³⁾ Soden, Afra, pag. 605.

⁴⁾ M. V, 20, pag. 646, l. 23 Kr.

⁵⁾ Roensch, N. T. T., pag. 486.

⁶⁾ Soden, Afra, pag. 605.

⁷⁾ Pag. 597, l. 20 Kr.

⁸⁾ Roensch, N. T. T. pag. 399.

⁹⁾ Soden, Afra, pag. 597.

¹⁰⁾ Deze hebben: „probati”.

¹¹⁾ M. V, 3, pag. 575, l. 5 Kr.

had, moet men deze merkwaardige overeenkomst in woordkeus verklaren.

oculi momentaneus motus

is een opvallende weergave van ῥιπή ὀφθαλμοῦ uit I Cor. 15, 52 ¹⁾; dat dezelfde bewoordingen gekozen zijn bij de weergave van Paulus' woord in „de Resurrectione Carnis” 42 ²⁾, terwijl de Vulgata vertaalt: „in ictu oculi”, kan niet toevallig zijn.

Na eenige aarzeling hebben wij gemeend, de vraag, of in het vijfde boek tegen Marcion ook zoog. Marcionitische lezingen te vinden zijn, die in werkelijkheid van Tertullianus afkomstig zijn, terzijde te moeten laten, omdat wij ons niet bevoegd achten hieromtrent een oordeel te vellen. Wel zij op één zeer moeilijk geval gewezen.

De Marcionieten loochenden, dat hun vreemde God in deze wereld gekend werd vóór de komst van Christus op aarde. De God, die in het Oude Testament verkondigd werd, was alleen maar Jahwe geweest, die met den waren, onbekenden God niets te maken had. Hiervoor beriepen de ketters zich op een bijbelplaats. Zoo zegt de Marcioniet Megethius in zijn twistgesprek met Adamantius ³⁾: „ik zal uit de Schriften bewijzen, dat de Vader van Christus een ander is dan de wereldschepper. De wereldschepper werd door Adam gekend en door de menschen uit later tijd, zooals in de Schriften wordt aangetoond. Maar de Vader van Christus is onbekend, zooals Christus zelf heeft aangetoond, toen hij over hem zeide:

οὐδεις ἔγνω τὸν πατέρα εἰ μὴ ὁ υἱός, οὐδὲ τὸν υἱὸν τις γινώσκει εἰ μὴ ὁ πατήρ.”

Dit was dus een zeer belangrijke plaats voor de Marcionieten, die in hun Evangelie, dat op Lucas berustte, moet hebben gestaan.

Nu is het duidelijk, dat deze tekst in nauw verband staat met Lucas 10, 22:

οὐδεις γινώσκει τις ἔστιν ὁ υἱὸς εἰ μὴ ὁ πατήρ, καὶ τις ἔστιν

¹⁾ M. V, 10, pag. 609 l. 16 Kr.

²⁾ Pag. 86, l. 14 Kr.

³⁾ Adam. I, 817d, pag. 42, l. 28 Bakhuisen.

ὁ πατήρ εἰ μὴ ὁ υἱὸς καὶ ᾧ ἕαν βούληται ὁ υἱὸς ἀποκαλύψαι ¹⁾).

Toch moet men ook Mattheus 11, 27 vergelijken:

οὐδεὶς ἐπιγινώσκει τὸν υἱὸν εἰ μὴ ὁ πατήρ, οὐδὲ τὸν πατέρα
τις ἐπιγινώσκει εἰ μὴ ὁ υἱὸς . . .

Men zou zelfs kunnen denken, dat de Marcioniet Megethius bij Adamantius een verdraaide aanhaling uit Mattheus aanvoert, maar dit is onmogelijk, want het Marcionitische Evangelie berust geheel op Lucas.

De gelukkige omstandigheid doet zich voor, dat deze lezing door andere auteurs bevestigd wordt.

Tertullianus vermeldt, dat het commune evangelium (het evangelie van Lucas, natuurlijk in zijn herziening door Marcion) getuigt: *nemo cognovit patrem nisi filius* ²⁾). Deze lezing wijkt zoo zeer van de gebruikelijke af, dat men geneigd is geweest, hier een aanhaling van Mattheus te zien ³⁾): dat dit niet noodig is, bewijst de besproken plaats uit Adamantius.

Nog een derde getuige kan voor deze lezing aangehaald worden, namelijk Irenaeus. Het komt slechts hoogst zelden voor, dat een lezing uit Marcions Bijbel driemaal vermeld wordt: Irenaeus, die, voor zoover ik zie, geen Schrift van Marcion bezat, noemt alleen de teksten, die door de aanhangers van den ketter het meest naar voren worden gebracht. In een hoofdstuk, dat zeer klaarblijkelijk tegen de Marcionieten is gericht, zooals ook de aanhaling uit het geschrift van Justinus tegen Marcion ⁴⁾ getuigt, geeft hij eerst de rechtzinnige lezing van Mattheus 12, 27 weer ⁵⁾ en vervolgt dan ⁶⁾:

Hi autem, qui peritiores apostolis volunt esse, sic describunt: Nemo *cognovit* Patrem nisi Filius, nec Filium nisi Pater, et cui voluerit Filius revelare; et interpretantur, quasi a nullo cognitus sit verus Deus *ante* Domini nostri adventum: et eum Deum,

¹⁾ Waarbij Nestle als varianten ἔγνω en een omzetting van υἱὸς en πατήρ vermeldt.

²⁾ M. II, 27 pag., 373 l. 22 Kr.

³⁾ Roensch, N. T. T., pag. 103;

Kroymann, o. c., pag. 373;

G. J. D. Aalders, Tertullianus' Citaten uit de Evangeliën en de Oud-Latijnsche Bijbelvertalingen, diss. Amsterdam 1932, pag. 61 (afgekort: Aalders).

⁴⁾ IV, 6, 2, pag. 573 St.

⁵⁾ Nemo *cognoscit* Filium nisi Pater etc.

⁶⁾ IV, 6, 4, pag. 573 St.

qui a prophetis sit annuntiatus, dicunt non esse Patrem Christi ¹⁾.

Daar hier door Irenaeus zeer scherp „cognoscit” tegenover „cognovit” wordt gesteld, lijkt het waarschijnlijk, dat de Aoristus ἔγνω van Adamantius, „cognovit” van Irenaeus en „cognovit” van Tertullianus dezelfde tendentieuze beteekenis hebben gehad ²⁾. Wel heeft „cognovi” dezelfde beteekenis in het Latijn als „scio” ³⁾, zoodat Tertullianus hier ook γινώσκει kan weergeven, maar de andere plaatsen schijnen dit te weerleggen. De tekst heeft dus in den Marcionitischen Bijbel geluid: οὐδεις ἔγνω τὸν πατέρα εἰ μὴ ὁ υἱός ⁴⁾.

Hoe wordt dat nu in boek IV weergegeven?

Wij vinden daar een verwarden tekst, dien men tot dusver alleen door het aannemen van een interpolatie heeft kunnen sauveeren, maar waarop bovenstaande plaatsen misschien eenig licht kunnen werpen ⁵⁾.

De Marcionieten, evenals andere kettters, zeggen, dat Jahwe aan allen bekend is geweest, den Joden door zijn bijzondere en den heidenen door de algemeene openbaring ⁶⁾; daarentegen heeft Christus den Onbekenden God verkondigd. (Nogmaals, deze onbekende God van Marcion is niet de onkenbare God, maar de Vader, die zich *alleen* in Christus heeft geopenbaard ⁷⁾).

¹⁾ De God der Marcionieten was onbekend, niet onkenbaar. Daarin verschilt hij van den God van Valentinus . . . en van den God der dialectische theologie. Beide beteekenissen zijn uit ἀγνωστος θεός te halen.

²⁾ Dezelfde lezing hadden de Marcosiërs (Iren. I, 20, 3, pag. 223 Stieren) en Justinus (Apol. I, 63, p. 148 Otto).

³⁾ Thes. III, pag. 1513.

⁴⁾ Dit is een toevoeging aan von Harnacks onderzoekingen.

⁵⁾ M. IV, 25, pag. 506, l. 1 sqq. Kr.

⁶⁾ De overeenstemming tusschen Tert., Iren. en Adamantius maakt waarschijnlijk, dat hier uit Marcions „Antithesen” geciteerd wordt.

⁷⁾ M. I, 19, pag. 314 l. 1 Kr.: „Immo” inquit Marcionitae, „deus noster, etsi non ab *initio*, etsi non per *conditionem*, sed per semetipsum revelatus est in Christo Jesu.”

Daarentegen leeren de Valentinianen, dat het booze ontstaan is, omdat de Wijsheid, een goddelijk Denkbeeld, den drang in zich voelde opkomen, den Vader te kennen: dit is zelfs aan een goddelijk wezen niet mogelijk (Iren. I, 2, 2, pag. 21 St.). Niet de stof, niet de beslissing van den eersten mensch, maar de faustische drang des geestes is het „radikal Böse”: somberder wereldbeschouwing laat zich niet denken.

Daarvoor beroepen zij zich op Lucas 10, 22, dat aldus door Tertullianus wordt weergegeven:

nemo scit, qui sit pater nisi filius, et qui sit filius, nisi pater [nemo enim scit patrem nisi filius et filium nisi pater] et cui-cumque filius revelaverit.

Reeds Gelenius heeft de woorden tusschen haakjes als een interpolatie opgevat. Een nauwkeurig onderzoek heeft echter bewezen, dat de afschrijvers zeer voorzichtig met den vreemden bijbeltekst van Marcion zijn omgesprongen ¹⁾: waarom zouden zij hier Mattheus 11, 27 invoegen zonder noodzaak ²⁾?

Het geval wordt misschien wat duidelijker, als wij er aan denken, dat Tertullianus hier uit het Grieksch vertaalt. Daarbij vat hij ἔγνω op in de beteekenis van cognovit = scit, geheel in strijd met de bedoeling van zijn tegenstander: zoo komt hij tot de vertaling: nemo enim scit patrem nisi filius. Te voren heeft hij den tekst in zijn rechtzinnige lezing vermeld (afgezien van de omzetting van Pater en Filius, die, gelijk gezegd, ook in een variant gevonden wordt): nemo scit *qui* etc. en hij wil niet nalaten, de lezing van de Marcionieten nog te vermelden ³⁾.

Dat deze lezing niet de zelfde beteekenis had, dat integendeel de variant bij Marcion een beteekenis had, zoo groot, zoo geweldig, is hem blijkbaar ontgaan ⁴⁾.

De uitleg, dien wij aan bovenstaande „interpolatie” gaven, behoeft niet juist te zijn (ofschoon wij geen anderen zien). Het is echter een feit, dat Lucas 10, 22, in M. II, 27 juist, in Marc. IV, 25 onjuist wordt weergegeven. Dat toont, vooral waar het hier een tendencieuse verandering betreft van de grootste beteekenis, dat men het materiaal, dat Tertullianus biedt, zeer voorzichtig moet behandelen.

¹⁾ v. Harnack, M. pag. 68*—pag. 127*.

²⁾ Ook de vertaling „scit” is zeer opvallend: k heeft „agnoscit” (Aalders, pag. 61).

³⁾ De beteekenis van „enim” is dan: „deze tekst mag wel aldus worden weergegeven, want in den marcionitischen Bijbel staat juist als in onzen Bijbel”: οὐδεὶς ἔγνω τὸν πατέρα εἰ μὴ ὁ υἱός.

⁴⁾ Men vergelijke zijn opmerking in M. II, 27 over de gelijkkluidendheid der Bijbels bij de weergave van onzen tekst.

IV. De taalkundige bezwaren van v. Harnack

De voorgaande opmerkingen willen waarschijnlijk maken, dat Tertullianus den Griekschen Bijbel der Marcionieten in het Latijn heeft vertaald, voor zoover hij dat noodig oordeelde om Marcion te bestrijden. Deze opvatting is *volkomen in strijd met de meening, die zich in de wetenschap gevestigd heeft* gedurende de laatste jaren. Het bewijs, dat v. Harnack geleverd heeft ¹⁾ geldt algemeen voor onomstootelijk ²⁾.

Nu heeft het weinig zin, te beweren, dat in de voorgaande regelen het tegenovergestelde *bewezen* is, omdat deze dingen alleen waarschijnlijk te maken zijn. Wel echter mag gezegd worden, dat de gronden, die v. Harnack in menigte aanvoert, voor het grootste gedeelte zeer weinig zeggen: zelfs kan men v. Harnacks taalkundige argumenten gebruiken om juist het tegenovergestelde te betoogen van wat hij bewijzen wil. v. Harnacks stelling is deze: „de aanhalingen uit het „Apostolicum” van Marcion onderscheiden zich in woordkeus, zinsbouw en stijl sterk van de eigen taal van Tertullianus. Daarom zijn zij niet door hem zelfstandig uit het Grieksch vertaald, maar uit een bestaande vertaling overgenomen . . . De virtuose stilist Tertullianus zou nooit uit zich zelf zoo hulpeloos, slaafsch, „gräziserend” en stumperig vertaald hebben.”

Wij stellen daar tegenover: „wanneer men de aanhalingen uit het vijfde boek tegen Marcion vergelijkt met de citaten uit Paulus in de andere werken van Tertullianus en met de Latijnsche bijbelvertalingen, blijkt eenerzijds vaak een groote verwantschap in taal tusschen de Marcionitische citaten en die der bijbelvertalingen, anderzijds blijken de Marcionitische citaten dikwijls de eigenaardige woordkeus en stijl van Tertullianus zelf te bezitten.

Wij volgen thans v. Harnacks bewijs op den voet ³⁾.

1) „Zunächst ist darauf aufmerksam zu machen, dasz, während Tert. selbst „quod” selten, „quia” fast niemals für den Acc. c. Inf. gebraucht, beide Worte in diesen Bibelzitate in dieser

¹⁾ M., pag. 49* sqq.

²⁾ Schanz, IIIe deel, 3e druk 1922, pag. 446; Hans v. Soden, Der lat. Paulustext bei Marcion und Tertullian, Festschrift Jülicher 1927, pag. 227; Aalders, pag. 8.

³⁾ v. H., M., pag. 49* sqq.

vulgären Anwendung sehr häufig sind; dazu die folgende Beobachtung: De pudic. 16 gibt er selbst 1 Kor. 3, 16 also wieder: „Non scitis vos templum dei esse?“ aber adv. Marc. V, 6 zitiert er: „nescitis quod templum dei sitis?“¹⁾

Het is onjuist, dat Tertullianus „quod“ zelden, „quia“ haast nooit inplaats van de A. e. I. gebruikt²⁾. De „Afra“ heeft hier: „nescitis quia“.

2) „Gal. 4, 24³⁾ gibt Tert. (V, 4) als Marcionitischen Text: „Cum autem evenit impleri tempus“; das ist eine ungelenke, weil an der falschen Stelle wörtliche, Uebersetzung von ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα χρόνου⁴⁾. Dasz Tert. selbst so übersetzt hat, ist sehr unwahrscheinlich und in der Tat — ein paar Kapitel später zitiert er diesen Vers von sich aus (V, 8) und schreibt: „At ubi tempus expletum est“. Also war ihm jene Fassung überliefert⁵⁾.

Wanneer men den tekst van Cyprianus vergelijkt: „venit adinpletio temporis“⁶⁾, is het duidelijk, dat de weergave bij Tertullianus *niet* woordelijk is. Daarentegen is de woordkeus en zinsbouw van onzen tekst ook bij Tertullianus aan te wijzen. In de eerste plaats is „evenire“ kenmerkend voor hem⁷⁾; bovendien komt de finale infinitivus bij een werkwoord van beweging, gelijk dat hier gevonden wordt, juist bij hem vaak voor. Van „evenire“ met den infinitivus zijn eenige voorbeelden bij T. te vinden:

de Res. 35⁸⁾: cui *non esse iam evenit*.

de An. 53⁹⁾: hine denique *evenit* saepe animam in ipso divortio potentius *agitari* si . . . .

1) M., pag. 49*.

2) H. Hoppe, De Sermone Tertulliano quaestiones selectae, Marburg 1897, wordt afgekort: Hoppe I, pag. 18.

id.: Syntax u. Stil des Tertullian, Leipzig 1903, wordt afgekort: Hoppe II.

id.: Beiträge zur Sprache u. Kritik Tertullians, Lund 1932, wordt afgekort: Hoppe III.

3) Moet zijn: 4, 4.

4) Lees: τοῦ χρόνου.

5) M. pag. 49*.

6) Soden, Afra, pag. 601.

7) Hoppe, III, pag. 10.

8) Pag. 77, l. 5 Kr.

9) Pag. 386, l. 13 R. W.

Marc. I¹⁾): si . . . . evenerit non invenire eam apud eum gratiam²⁾).

Dat de tekst van een bijbelwoord eerst wordt weergegeven en later de gedachte nog eens in andere woorden wordt uitgedrukt, gelijk hier geschiedt, is zeer natuurlijk en gewoon. Aangezien v. Harnack meent, dat deze „*variatio*” een bewijs is voor zijn stelling, zullen wij pogen aan te toonen, dat Tertullianus dit niet slechts in „*adversus Marcionem*” V, maar bij al zijn citaten doet.

de Res. 34³⁾, staat „in novissima die” (l. 5) naast „novissima die” (l. 15) in een aanhaling van Joh. 6, 38⁴⁾.

Marc. II, 24⁵⁾ wordt het Grieksche *πολύελεος* van Jona 4, 2 zeer stijf vertaald met „*plurimum misericordiae*”, maar later door „*abundantissimi misericordiae*” weergegeven⁶⁾.

Marc. II, 18⁷⁾ vinden we een werkwoord van beweging, evenals hierboven, verbonden met een infinitivus: *manducaverat enim populus et biberat et surrexit ludere*⁸⁾, dat in een vrijere omschrijving luidt (de Cor. 9⁹⁾): *post cibum et potum exurgens ad ludendum*.

Een dergelijk voorbeeld is Marc. IV, 30¹⁰⁾: *cum surrexerit comminuere terram*, dat M. V, 16¹¹⁾ luidt: *consurgentem ut comminuat terram*¹²⁾.

Löfstedt heeft gewezen op „de Fuga”² 13): „*erue nos a maligno*”, waarop even later volgt „*eruihur diaboli manibus*”¹⁴⁾ en de Jej. 15¹⁵⁾: „*cibis abstinere*” en (l. 19): „*abstinentes ab eis*” en zegt daarover: „Die Variation darf nicht Anstosz erregen: offenbar war dem Autor das allbekannte Bibelwort gerade in

¹⁾ Pag. 533, l. 6 Kr.

²⁾ Deuter. 24, 1.

³⁾ Pag. 75 Kr.

⁴⁾ L. 5: „in” te lezen met handschrift P; cf. Hoppe II, 31.

⁵⁾ Pag. 367, l. 27 Kr.

⁶⁾ Pag. 368, l. 1 Kr.

⁷⁾ Pag. 360, l. 3 Kr.

⁸⁾ I Cor. 10, 7.

⁹⁾ Pag. 438, Oehl.

¹⁰⁾ Pag. 525, l. 21 Kr.

¹¹⁾ Pag. 630, l. 25 Kr.

¹²⁾ Jes. 2, 19.

¹³⁾ Matth. 6, 13; pag. 465 Oehl.

¹⁴⁾ De bijbelvertalingen bieden ons: *libera nos a malo* (Aalders, pag. 42): dit wijst er op, dat Tert. hier zijn eigen woorden kiest.

¹⁵⁾ Pag. 293, l. 12 R. W.

der gegebenen Form gegenwärtig, was ihn nicht hinderte, in seiner eigenen Auseinandersetzung eine etwas veränderte Konstruktion zu gebrauchen" 1).

Inderdaad is het begrijpelijk, dat Tertullianus zich nauw aansluit bij zijn tekst, wanneer hij dien tekst wil weergeven, maar hem wat vrijer omschrijft, wanneer hij over de gedachte spreekt. Bij het omschrijven kan hij dan dikwijls vrijere wendingen kiezen, bij de weergave van den tekst blijft hij vaak in den letterlijken vertaaltrant van de bijbelvertalingen van zijn tijd. Ook de „Afra" immers is volstrekt primitief en laat het Grieksche voorbeeld overal doorschemeren 2). Bestaan er eigenlijk wel bijbelvertalingen, die niet letterlijk zijn?

3) Na deze uiteenzettingen is de „variatio" tusschen „onera sustinere" en „onera portare" bij de bespreking van Gal. 6, 2 3), waarop v. Harnack wijst, wel duidelijk. De uitdrukking „sustinere onera" zal Tertullianus uit de „Afra" kennen 4). Het is mogelijk, dat Tertullianus dit woord afwisselt met „portare", omdat het vulgair was, ofschoon ook „portare" in tegenstelling tot „ferre" tot de volkstaal behoort 5).

4) „Hätte der virtuose Stilist Tert. von sich aus geschrieben 1 Kor. 3, 19 (V. 6): „Deprehendens sapientes in nequitia illorum" für *ὁ δρασσόμενος τοὺς σοφοὺς ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτῶν*?" 6) Inderdaad staat deze vertaling in nauw verband met de lezing van de „Afra" 7), die alleen afwijkend *πανουργία* met „astutia" weergeeft 8).

Toch kent ook onze auteur de constructie „deprehendere in c. abl." bijv.:

M. III, 3 8): vide, ne et ipse *in* condicione posteriorum *deprehendantur*.

Pat. 10 9): nisi quod ille prior *in* maleficio *deprehenditur*.

1) E. Löfstedt, Zur Spr. Tertullians, Lund 1920, pag. 18.

2) Soden, *Afra*, pag. 350.

3) M. V, 4, pag. 583, l. 15 Kr.

4) v. Soden, *Afra*, pag. 602 vgl. hierboven, p. 112.

5) E. Löfstedt, Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetherae, Uppsala 1911, pag. 270; tegen v. Harnack.

6) M. pag. 49*.

7) v. Soden, *Afra*, pag. 594.

8) Pag. 379, l. 13 Kr.

9) Pag. 15, l. 17 Kr.

Idol. 3 ¹⁾: quorum manus non ignorantium in officio vel in honore et usu daemoniorum *deprehenduntur*.

Deze vertaling is in overeenstemming met de „Afra”, die T. kende, en met zijn stijl: er is dus niets, dat belet haar aan T. toe te schrijven.

5) „Hätte er von sich aus (V, 7) 1 Kor. 5, 7 übersetzt: „Ut sitis nova consparsio, sicut estis azymi?” vraagt v. Harnack ²⁾. Neen, waarschijnlijk niet, want het kan niet toevallig zijn, dat zijn vertaling woordelijk overeenkomt met die van *Cyprianus* ³⁾, het handschrift k, Lucifer v. Calaris, Ambrosiaster en Augustinus ⁴⁾. Het woord „consparsio” vinden we ook M. IV, 24 ⁵⁾ en adv. Valent. 31 ⁶⁾: het is misschien aan de bijbeltaal, dat T. het heeft ontleend.

6) „Ist es *seine* Hilflosigkeit, 1 Kor. 9, 9 (V, 7) für μή τῶν βοῶν μέλει τῷ θεῷ zu schreiben: „numquid de bobus pertinet ad dominum?” ⁷⁾ Cyprianus laat ons hier in den steek: daarom kunnen we niet zeggen, of dit de vertaling van de „Afra” is. Wel vinden we bij Lucifer v. Calaris en Augustinus woordelijk hetzelfde ⁸⁾, terwijl de Vulgaat schrijft: cura est Deo. Dat toont, dat de vertaling niet vanzelsprekend was en waarschijnlijk door een traditie in deze bewoordingen was vastgelegd. Als een Marcioniet de vertaler was, zou hij door een toeval op de traditioneele weergave gekomen zijn. Dit acht ik niet zeer waarschijnlijk.

7) „Oder (ist es) seine sprachliche Gefühllosigkeit II Kor. 3, 15 (V, 11) durch „ad hodiernum usque velamen id ipsum in corde eorum” wiederzugeben?” ⁹⁾. Het is moeilijk, dezen tekst te vergelijken met andere, omdat hij zoo afwijkt van den gebruikelijken tekst en waarschijnlijk veranderd is ¹⁰⁾. Dat, wat

¹⁾ Pag. 38 l. 1 R. W.

²⁾ M. pag. 49*.

³⁾ v. Soden, *Afra*, pag. 594.

⁴⁾ Thesaurus II, 1646; H. Roensch, *Itala und Vulgata*, Marburg 1869, pag. 309.

⁵⁾ Pag. 500, l. 1 Kr.

⁶⁾ Pag. 207, l. 1 Kr.

⁷⁾ M. pag. 49*.

⁸⁾ Roensch, I. en V., pag. 375.

⁹⁾ M. pag. 58.

¹⁰⁾ v. Harn. M. 97*.

opvalt, is de uitdrukking „ad hodiernum usque”. Wanneer wij den Thesaurus mogen gelooven ¹⁾, komt zij slechts hier voor. Cyprianus ²⁾ heeft: „usque in hodiernum” en zoo vertaalden ook de codices d. e. g. deze plaats. Nu is het zeker opvallend, dat Cyprianus en Tertullianus het gesubstantiveerd adjectief „hodiernus” gemeen hebben, want het komt zeer weinig voor ³⁾. Anderzijds vinden we het bij Tertullianus betrekkelijk vaak ⁴⁾.

Hier is dus niet zoo'n groot onderscheid in woordkeus tusschen Tertullianus en dit citaat als v. Harnack ons wil doen gelooven. Integendeel, hij zal het zeldzame woord zoo vaak gebruikt hebben, omdat hij het uit zijn bijbel kende. Hoe zou echter een Marcioniet op dit woord gekomen zijn?

8) Dat v. Harnack werkelijk een tegenstelling heeft willen zien tusschen de vertaling van II Cor. 5, 17: **ὥστε εἴ τις ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις** in M. V, 12 ⁵⁾:

si qua ergo conditio nova in Christo ⁶⁾
en de Jej. 14 ⁷⁾:

quod si nova conditio in Christo, was mogelijk, omdat hij de laatste aanhaling alleen uit het werk van Roensch haalde ⁸⁾, den zin niet in zijn verband vergeleek en zeer ten onrechte „quodsi” als weergave van **ὥστε εἴ τις** opvatte.

Tertullianus verweert zich in „de Jejunio” tegen de beschuldiging, dat de Montanisten door het houden van bepaalde plechtigheden zich zouden schuldig maken aan de zonde der Galaten, wien Paulus verweet, dat zij aan de Joodsche wet vasthielden. „Zeker (plane)”, zegt hij, „als wij ons hielden aan de Joodsche ceremoniën, de plechtigheden, die de Wet voorschrijft, zou dit juist zijn. *Maar indien* (quodsi) „nova conditio

¹⁾ VI, 3, pag. 2855.

²⁾ Soden, Afra, pag. 599.

³⁾ Afgezien van Tertullianus en de oude bijbelvertalingen slechts elf maal in profane en zeven maal in Christelijke schrijvers, Thes. VI, 3, pag. 2855.

⁴⁾ Apol. 40, pag. 97 Hoppe; Anima 34, pag. 358, l. 18 R. W.; Idol. 3, 32, pag. 32, l. 16 R. W.; adv. Jud. 13, pag. 734 Oehler; Prax. 22, pag. 269, l. 20 Kr.

⁵⁾ pag. 617, l. 13 Kr.

⁶⁾ Vulg.: *si qua ergo in Christo nova creatura*.

⁷⁾ Pag. 292, l. 29 R. W.

⁸⁾ N. T. T., pag. 435.

in Christo", dan moeten ook de plechtigheden nieuw zijn". „Quodsi" staat hier tegenover „plane". Dus kan v. Harnacks argument niet overtuigen. Belangrijker is het gebruik van „conditio", dat zoo kenmerkend is voor Tertullianus.

9) Reeds eerder (pag. 107) werd aangetoond, hoe de weergave van ἐνέργεια met „instinctus" en de „variatio" van „instinctus fallaciae" met „fallaciae immissio", door v. Harnack ook in het veld gebracht, integendeel karakteristiek zijn voor de taal van onzen auteur.

10) „Ephes. I, 20 (V, 17) heiszt es im Apostolikon: inoperatus est in Christum valentiam suam" (ἐνήργησεν ἐν Χρ. τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ); Tert. selbst aber vermeidet das Wort „valentia" und das wörtliche und gräzisierungende inoperari" 1). Hoe v. Harnack zijn opmerking over „valentia" maken kon, is niet duidelijk, want Tertullianus gebruikt het zeer vaak, ook in aanhalingen uit het Oude Testament 2). Dit is te merkwaardiger, omdat de „Afra" integendeel ἰσχὺς niet vertaalt door „valentia" 3) en het woord weinig voorkomt. Daar „inoperari" zelden gevonden wordt, is het geen wonder, als T. het alleen hier zou gebruiken. In Marc. II, 11⁴⁾ staat echter: nec natura enim inoperatam debuit continuisse bonitatem (οὐδὲ ἔδει τὴν φύσιν τὴν ἐνεργουμένην κατασχεῖν ἀγαθότητα vertaal ik).

11) „Ephes. 2, 10 (V, 17) bietet das Apostolikon „Ipsius sumus factura" (= ποίημα); aber Tert. selbst braucht stets „opus" 5). Het is niet van zooveel belang, dat de Vulgata hetzelfde heeft, want „factura" is een zeer gebruikelijk woord in de taal der Christenen 6). Tert. gebruikt het wel:

Scorp. 2⁷⁾: ab omni factura atque cultura idolorum cavere.
An. 4⁸⁾: capit itaque et facturam provenisse poni.

1) M. 50*.

2) Roensch, I. en V. 51; bijv. pag. 630, l. 41 Kr.

3) Soden, Afra, pag. 120.

4) Pag. 350 l. 25.

5) M. pag. 50*.

6) Thes. VI, 1, pag. 142.

7) Pag. 150, l. 16 R. W.

8) Pag. 304, l. 1 R. W.

Ook dit woord behoort tot den taalschat, dien Tertullianus en zijn Bijbel gemeen hebben.

12) „Ephes. 5, 18 (V, 18) bot das Apostolikon: „Inebriari vino dedecore”; hier ist ein Adjectivum „dedecoris” anzunehmen, das Tert. sonst nicht braucht”¹⁾. „Dedecore” is moeilijk te beoordeelen, omdat de lezing niet vast staat, want Beatus Rhenanus leest: dedecori. Dezen laatsten vorm kan men, met den Thesaurus, op grond van Rufius Festus 23: „Valerianus captus in dedecori servitute consenuit” als abl. van het adjectief „dedecor” opvatten. Dit woord komt alleen bij Sallustius, Statius, Rufius Festus, Ausonius en Ambrosius, in het geheel dus vijf maal, voor²⁾, zoodat het eventueel Tertullianus niet is kwalijk te nemen, dat hij het niet meer gebruikt, terwijl het van den vulgairen Marcionitischen vertaler onbegrijpelijk zou zijn, dat hij dit uitzonderlijke woord gebruikte, te meer, daar hij volgens v. Harnack zoo slaafsch en woordelijk vertaalt. En dit is niet de letterlijke weergave van:

καὶ μὴ μεθύσκεσθε οἴνω, ἐν ᾧ ἐστὶν ἄσωτία.

Men zou ook aan een adverbium van „dedecorus” kunnen denken, dat bij Tacitus³⁾ en Orosius⁴⁾ voorkomt.

Wanneer ik op het verband let van den aangehaalden tekst, kunnen deze opvattingen mij niet bevredigen: M. V, 18⁵⁾: sic et „inebriari vino dedecore” inde est, ubi sanctorum inebriatores increpantur: et potum dabatis sanctis meis vinum⁶⁾.

Het is de bedoeling van den schrijver, aan te toonen, dat de geboden, die Paulus in Ephese 5 geeft, alle terug gaan op het Oude Testament. In het voorgaande heeft hij al naast Eph. 4, 26 het vijfde vers van den vierden psalm gesteld, vervolgens wordt Amos 2, 12 als parallel voor onze plaats aangevoerd, tenslotte wordt Eph. 5, 19 met Jes. 5, 12 vergeleken. De vertaling van den tekst van Kroymann, die „dedecore” als adjectief opvat, luidt: „zoo is ook het „dronken zijn van den wijn op onteerende wijze” ontleend aan het Oude Testament, waar” etc.

¹⁾ M. pag. 50*.

²⁾ Thes. V, 1, pag. 250.

³⁾ Ann. 3, 23; 12, 47.

⁴⁾ Hist. 3, 23, 28.

⁵⁾ Pag. 640, l. 5 Kr.

⁶⁾ Amos 2, 12.

Dat kan niet: het is niet de „dronkenschap”, maar het „verbod van dronkenschap”, dat aan Amos wordt ontleend ¹⁾).

Daarom stel ik voor te lezen:

sic et „inebriari vino” *dedecori* inde est, ubi etc., „dedecori” als een *dativus finalis* van „dedecus” op te vatten en te vertalen:

„zoo komt het laken van dronkenschap als oneervol daarvan daan, waar” etc. ²⁾).

12) „Ephes. 6, 17 (III, 14): „galeam salutaris” (*τὴν περιεφραλαίαν τοῦ σωτηρίου*); also „salutare” als substantiviertes Adjectivum!” ³⁾ Tegen deze „aposiopese” zij opgemerkt, dat „salutare” bij Tertullianus *wel* voorkomt ⁴⁾. Het woord komt ook verder in de taal van den Bijbel voor ⁵⁾. Opmerkelijk is, dat Cyprianus „salvationis” heeft ⁶⁾, maar het is mogelijk, dat deze hier den tekst van de „Afra” corrigeert.

13) „Kol. 1, 24 (V, 19): „Adimplere reliqua pressurarum” (*τὰ ὑπερήματα τῶν θλίψεων*) . . . Uebersetzt Tert. so stümperhaft?” ⁷⁾ Deze vertaling is letterlijk, maar geheel in den trant van onzen auteur, die het *gesubstantiveerde adjectief* zeer *vaak* op dezelfde wijze als hier gebruikt ⁸⁾. Zoo lezen we voor

¹⁾ Prof. H. Wagenvoort wijst mij op de mogelijkheid, dat „est” is wegelaten, waardoor de tekst zou luiden: „Het is onbetamelijk, dronken te worden van wijn”. Daartegen voel ik het bezwaar, dat dit den Grieksehen tekst niet weergeeft, die zegt: „En bedrinkt U niet aan den wijn, waarin liederlijkheid is, maar wordt vervuld van den Geest”. Ook schijnt het woord „dedecore” zich niet te dekken met „ἀσωτία”. Bovendien zou dit de eenige maal zijn, dat dit adverbium in het Latijn voorkomt.

²⁾ De dat. finalis komt bij Tertullianus zeer vaak voor, ook waar men dezen niet zou verwachten. Vaak doet deze constructie ietwat gewrongen aan: bijv. de Baptismo 3, pag. 203, l. 15 R. W.: terram *limo* temperant. (Cf. Hoppe II, pag. 26). Wie onze opvatting niet aanvaardt, kan ook lezen: sic et „inebriari vino” *dedecore* inde est, ubi sanctorum inebriatores increpantur.

³⁾ M. pag. 50*.

⁴⁾ M. IV, 11, pag. 451 l. 3 Kr.: „indumentum salutaris” voor ἱμάτιον σωτηρίου, Jes. 61, 10.

⁵⁾ Roensch, I. en V., pag. 104.

⁶⁾ Soden, Afra, pag. 604.

⁷⁾ M. pag. 50*.

⁸⁾ Hoppe II, 95 sqq.

ἐλαφρόν τῆς θλίψεως¹⁾ „leve pressurae”²⁾. Zoowel woordkeus als stijl maken waarschijnlijk, dat Tertullianus het Grieksch aldus heeft weergegeven; de Vulgata heeft iets geheel anders: ea, quae desunt passionum Christi.

In dit verband zij gewezen op Rom. 11, 33: „o *profundum divitiarum et sapientiae dei*” als aequivalent voor ὦ βάθος πλούτου καὶ σοφίας³⁾: ook hier dus een gesubstantiveerd adjectivum.

Ook Hermogenes 45⁴⁾ heeft: o *profundum divitiarum*. In tegenstelling hiermee lezen Cyprianus⁵⁾ en de Vulgata: *altitudo*. Dit wijst er op, dat het woord van Tertullianus is, wat blijkt bijv. uit Idol. 24⁶⁾: Ceterum inenatabile excussis profundum est⁷⁾.

14) Col. 1, 21⁸⁾: „Ita et nos quondam alienatos et inimicos sensu in malis operibus redigit in gratiam” vindt v. Harnack ook stumperig⁹⁾. Voor wat het eerste gedeelte van den zin betreft, is de woordkeus dezelfde als in de Res. 23¹⁰⁾ en in de Vulgata. Het schijnt echter moeilijk, de woorden „redigit in gratiam” stumperachtig te vinden, omdat zij niet bedoelen, het oorspronkelijke letterlijk te vertolken (ἀποκατήλλαξεν ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ διὰ τοῦ θανάτου). In het voorgaande heeft Tertullianus aangetoond, dat het begrip „verzoening” in de religie van Marcion geen zin had, omdat „verzoening” een gekrenkt God veronderstelt. Dat blijkt ook uit Col. 1, 22, dat aangehaald wordt om aan te toonen, dat Paulus ook op deze plaats verzoening veronderstelt met een gekrenkt God, niet met den God van louter liefde. Even later, in een geschil over het begrip „lichaam” wordt de tekst opnieuw aangehaald: „nam et supra *reconciliari* nos ait in corpore eius per mortem”¹¹⁾.

¹⁾ II Cor. 4, 17.

²⁾ De Res. 40, pag. 84, l. 1 Kr. en tevens Scorpiace 13, pag. 176, l. 4 R. W.

³⁾ M. V, 14, pag. 625 l. 13 Kr.

⁴⁾ Pag. 175, l. 21 Kr.

⁵⁾ Soden, Afra, pag. 591.

⁶⁾ Pag. 57, l. 17 R. W.

⁷⁾ Cf. Hoppe II 98.

⁸⁾ V, 19, pag. 644, l. 16 Kr.

⁹⁾ M. pag. 51.

¹⁰⁾ Pag. 56, l. 22 Kr.

¹¹⁾ L. 22.

De „variatio” in de weergave tussehen „reconciliari” en „redigere in gratiam” bewijst eerder, dat de tweede, minder vulgaire, vertaling van T. is.

15) De „variatio” tussehen „nihil mea, sive causatione sive veritate Christus annuntietur”¹⁾ en „sive ex causatione sive ex veritate”, die v. Harnack een bewijs acht voor zijn stelling, bewijzen m. i. niets. T. vertaalde op verschillende wijze. Er dient echter op gewezen te worden, dat de vertaling van **τί γάρ; πλὴν ὅτι παντὶ τρόπῳ, εἴτε προφάσει εἴτε ἀληθείᾳ, Χριστὸς καταγγέλλεται, καὶ ἐν τούτῳ χαίρω** niet letterlijk is²⁾. Om de vertaling letterlijk te doen schijnen, heeft v. Harnack er zelf op pag. 51* een Griekschen tekst bij vervaardigd (**τί γάρ, εἴτε προφάσει εἴτε ἀληθείᾳ Χριστὸς καταγγέλλεται**), waarvan de indruk gewekt wordt, dat hij van Paulus is. Op pagina 125* construeert hij een geheel anderen Griekschen tekst (**οὐδέν μοι διαφέρει**) en neemt aan, dat Marcion hier den tekst veranderd heeft, hoewel daarvoor geen enkele grond is aan te wijzen. Dit alles, omdat hij aan zijn gedachte vast wil houden, dat deze tekst een letterlijke vertaling is. Een vertaler, die de hoogst merkwaardige *ellips* van „refert” vertoont! Men zou voor dit verschijnsel kunnen wijzen op een uitlating van Brutus: quid enim nostrā victum esse Antonium³⁾: maar men verwacht het toch niet in een slaafsche, letterlijke bijbelvertaling. Veel eenvoudiger is het, aan te nemen, dat Tertullianus hier refereert.

16) „Philip. 2, 6 (V, 20): „Non rapinam existimavit paritari deo”; aber adv. Praxean 6⁴⁾ schreibt Tert. *selbst*: „esse se aequalem deo”: denn „paritari” ist *vulgär* und gräziserend, wenn sich auch „pariare” ein paarmal bei Tert. findet”⁵⁾. In dit argument staat geen woord, waarmede ik mij kan verenigen.

Allereerst vergelijk ik onze aanhaling met den vorm, dien

1) Phil. I, 18; M. V, 20, pag. 647, l. 7 Kr.

2) Dit in strijd met v. Harnacks stelling.

3) Cic., Epist. ad Brut. I, 17, pag. 642, l. 5 Wesenberg.

4) De bedoeling is: adv. Praxean caput 7, pag. 237, l. 9 Kr.

5) M. pag. 51.

de tekst in „de Resurrectione”, bij Cyprianus en in de Vulgata heeft.

Phil. 2, 6:

ὃς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων
οὐχ ἀρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ
εἶναι ἴσα θεῷ

de Res. 6, Kr. pag. 33, l. 13:
in effigie dei constitutus non
rapinam existimavit *pariari*
deo.

Adv. Mare. V, pag. 647,
l. 23 Kr.:

in effigie dei constitutus non
rapinam existimavit *pariari*
deo.

Cypr., Soden, Afra, pag.
605:

in figura dei constitutus non
rapinam arbitratus est *esse se*
aequalem deo.

Vulgata:

cum in forma Dei esset, non
rapinam arbitratus est *esse*
se aequalem Deo.

De weergave van τὸ εἶναι ἴσα is *niet* zoo *letterlijk* in M. V als in de bijbelvertalingen, ofschoon deze laatste blijkens „adv. Praxean” 7¹⁾ wel aan Tertullianus bekend kan zijn geweest. Overigens is de overeenkomst tusschen het citaat in M. V, 20 en in de Res. 6 zoo treffend en contrasteerend met Cyprianus en de Vulgata, dat men *hier* de hand van Tertullianus meent te bespeuren, niet in de aanhaling in „adv. Praxean” 7, die met Cyprianus en de Vulgata overeenstemt. *Kenmerkend voor de taal van Tertullianus* kan vooral „pariari” geacht worden, dat naar verhouding *zeer vaak* bij hem gevonden wordt²⁾; het is een term uit de taal der *rechtsgeleerden* en zal door den *jurist* Tertullianus daaraan zijn ontleend³⁾. Zoo kan men juist in dit citaat een aanwijzing vinden, dat het Tertullianus was, die Marcions „Apostolicum” uit het Grieksch vertaalde.

Slotsom:

Ofschoon een vollediger onderzoek noodzakelijk zou zijn, om te *bewijzen*, dat Tertullianus de vertaler is van Marcions „Aposto-

¹⁾ Roensch, N. T. T., pag. 486.

²⁾ Roensch, N. T. T., pag. 708.

³⁾ Hoppe I, 83.

licum" (en dit onderzoek is onmogelijk, omdat er geen „Afra"-handschriften van Paulus bestaan, Tertullianus in zijn andere werken Paulus betrekkelijk weinig aanhaalt en ook de citaten van Cyprianus zeer onvolledig zijn), mag men zeggen, dat v. Harnacks stilistische argumenten *alle* onvoldoende zijn. Wie gelooft, dat T. uit een Latijnsch „Apostolicum" van Marcion putte, mag zich op dit betoog niet beroepen en zal sterkere bewijzen moeten aanvoeren.

V. De overige argumenten van v. Harnack.

„V, 8 zitiert Tert. Eph. 4, 8: „Captivam duxit captivitatem", „data dedit filiis hominum" id est donativa, quae charismata dicimus". Wäre ihm nicht „data" überliefert und übersetzte er selbständig, so brauchte er das Wort nicht als „donativa" zu interpretieren, sondern hätte sofort „donativa" geschrieben, also war ihm „data" gegeben".

Von Harnack zegt hier dus nadrukkelijk, dat Tertullianus in M. V, 8 ¹⁾ uit *Paulus* citeert.

Wanneer wij echter de reconstructie van Marcions „Apostolicum" opslaan, merken wij, dat hij ²⁾ deze woorden *niet* heeft opgenomen. Deze slordigheid ontslaat hem van de verplichting „filiis hominum" te verklaren, een lezing, die men tevergeefs onder de varianten van Eph. 4, 8 zal zoeken. *Echter moet ten sterkste ontkend worden, dat Tertullianus hier uit Paulus citeert.*

In de passage, waaruit de aanhaling genomen is, tracht hij te bewijzen, dat de gave des Geestes door den Schepper in het Oude Testament is beloofd aan Christus. Hij vervolgt dan: accipe nunc, quomodo et a Christo in caelum recepto charismata obventura pronuntiarit ³⁾, waarna bovenstaande tekst volgt. Deze woorden wil ik aldus vertalen: „verneem nu, hoe hij (Jahwe) ook van te voren heeft verkondigd, dat Christus na zijn opneming in den hemel „charismata" zou geven". Als bewijs daarvoor haalt hij dan **Ps. 67, 19** aan ⁴⁾. Hij moet dezen tekst gehaald hebben uit een geschrift, dat las: **ἔδωκεν δόματα**

¹⁾ Pag. 598, l. 21 Kr.

²⁾ Pag. 119*.

³⁾ Pag. 598, l. 19 Kr.

⁴⁾ Ook in Eph. 4, 8 geciteerd.

τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, want hij zegt nadrukkelijk¹⁾: eleganter „filiis hominum” ait, non passim „hominibus”, nos ostendens filios hominum, id est vere hominum, apostolorum.

Zijn bron was hier niet de Septuaginta, die las: ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώπῳ.

Zeer klaarblijkelijk hebben wij hier met een „testimonium” te doen, dat aan dit psalmwoord een gansch anderen vorm heeft gegeven om het op Christus te laten slaan. Het geschrift, waaruit Tertullianus dit testimonium overnam, kunnen wij met zekerheid aanwijzen. In het volgende hoofdstuk heeft hij Justinus’ „Dialogus cum Tryphone” als bron gebruikt²⁾: zoo put hij ook in dit gedeelte uit Justinus, Dial. 87³⁾, waar staat: ἔδωκε δόματα τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, wat als volgt verklaard wordt: καὶ παρ’ ἡμῖν ἔστι ἰδεῖν καὶ θηλείας καὶ ἄρσενας χάρισμα ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ θεοῦ ἔχοντας.

Ofschoon Tertullianus hier dus uit het Grieksch vertaalt, heeft hij zich gehouden aan de taal van den Latijnschen Bijbel, die steeds „datum”, niet „donum” gebruikt als vertaling van δόμα⁴⁾, terwijl „donativum” de kern is voor het „charisma divinum militibus Christi promissum”⁵⁾.

„Datum” en „donativum” zijn dus volstrekt geen synoniemen, zooals v. Harnack tracht te betoogen. Het eene woord is een exegese van het andere.

1) Pag. 598, l. 24 Kr.

2) Zoo neemt hij van Justinus, Dial. 33 de foute voorstelling over, dat Abraham besneden was, toen Melchizedek hem zegende (M. V, 9, pag. 603, 26 Kr., cf. Einsiedler pag. 10); de weerlegging der Joden, die Ps. 109, 1—2 op Hiskia toepasselijk verklaren (M. V, 9, pag. 603 Kr.) komt uit Just. Dial. 83.

Het is waar, dat de opmerking over de „vere homines” niet in het aangehaalde gedeelte van Justinus staat, maar m. i. pleit dit er niet tegen, dat hij uit den „Dialogus” put. Hij heeft de gedachte nader uitgewerkt om een overgang te krijgen naar de volgende profetie, die hij bespreekt, Joël 3, 1, zooals hij ook in het derde boek geregeld doet, wanneer hij uit den „Dialogus” put. Deze verklaring lijkt mij eenvoudiger dan de veronderstelling dat T. hier uit een ander geschrift van Justinus put, waarvan ons niets bekend is.

3) Pag. 318 Otto.

4) Cf. Thes. V, 1, 1701.

5) Thes. V, 1, 1991; de Res. 47, pag. 96, l. 20 Kr. is „donativum” vertaling van χάρισμα (Rom. 6,23).

Het blijkt dus onjuist, te zeggen: „hier staat eerst „datum” en dan „donativum”; had T. onmiddellijk uit het Grieksch vertaald, dan had hij direct „donativum” gezet. Dus was het geschrift, waaruit hij putte, in het Latijn geschreven”. Juist het omgekeerde is waar: *hier vertaalt T. uit het Grieksch, hij kiest voor de aanhaling een vulgair woord uit de taal der Latijnsche bijbelvertalingen en legt het dan uit.*

Dit zijn de redenen, waarom wij v. Harnacks argument niet aanvaarden.

2) De werkwijze van Tertullianus bij het vertalen is ons duidelijk geworden. Eerst geeft hij den Grieksch tekst woordelijk weer, dan geeft hij aan die woorden een naderen uitleg. Dit is ook het geval in M. V, 17 ¹⁾, waar hij Eph. 1, 12 eerst letterlijk weergeeft: „ut simus in laudem gloriae nos, qui praesperavimus in Christum” en dan verklaart: „qui enim praesperasse potuerunt, id est ante sperasse in deum quam venisset, nisi Judaei?” „Hier ist doch wohl evident, dasz er das gebildete Ohren beleidigende Wort „praesperare” in dem Codex gelesen hat und es durch „sperare antequam” wiedergibt” ²⁾. Het is niet na te gaan, of T. door zijn bijbelvertaling er toe gebracht werd, hier eerst „praesperare” te gebruiken ³⁾, omdat Cyprianus dezen tekst niet heeft. Het vorige voorbeeld heeft echter aangetoond, dat het verkeerd is, het probleem zoo te stellen als v. Harnack doet ⁴⁾.

3) Op dezelfde wijze zou ik de behandeling van Col. 1, 17 willen opvatten. De apostel schrijft daar: **καὶ αὐτός ἐστιν πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν.**

Tertullianus geeft dit aldus weer ⁵⁾: . . . non utique tam nude posuisset apostolus: et ipse aute *omnes*. quomodo enim ante omnes, si non ante omnia? Quomodo ante omnia, si non primo-

¹⁾ Pag. 633, l. 14 Kr.

²⁾ H. 54*.

³⁾ προελπικότας, Vulg. qui ante speravimus.

⁴⁾ Prof. H. Wagenvoort wijst mij er op, dat composita met „prae” in het Latijn van T. geliefd zijn, bijv.: „praefugere”, de An. 33, 5, volgens Waszink's Index een ἀπαξ; „praecellentia”, Apol. 23, 2, dat niet vóór T. gevonden wordt, etc.

⁵⁾ M. V, 19, pag. 643, l. 24 Kr.

genitus conditionis, si non sermo creatoris? unde (autem) ante omnes probabitur fuisse qui post omnia apparuit. Hij gelooft blijkbaar, dat πάντων genitivus masculini generis is, besluit uit het feit, dat Christus „ante omnes” is, dat hij „ante omnia” is en toont dan aan, dat Christus dus ook volgens den Bijbel van Marcion de praecëistente λόγος is, de πρωτότοκος πάσης κτισέως, hoewel Marcion dit schrapte uit zijn tekst. Het is niet te bewijzen, dat Tertullianus in zijn opvatting, dat πάντων gen. masc. is, zich bij de traditie aansluit, want Cyprianus’ tekst ontbreekt hier, maar waarschijnlijk is het wel, want ook de Vulgata leest: *et ipse ante omnes.*

4) M. V., 10, pag. 609, l. 26 Kr.: si autem tunc fiet verbum, quod scriptum est apud creatorem: ubi est mors victoria, ubi (vel R¹) contentio tua? ubi est, mors, aculeus tuus? — verbum autem hoc creatoris est per prophetam — eius erit et res, id est regnum, cuius et verbum fit in regno ¹).

Hier wordt aangehaald I Cor. 15, 55:

ποῦ σου, θάνατε, τὸ νῖκος;

ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον;

Het opvallende is, dat men hier voor νῖκος twee vertalingen vindt: „victoria” en „contentio”. „Victoria” is de weergave van νῖκος, dat „overwinning” beteekent, „contentio” kan een vertaling zijn van νῖκος = νεῖκος, „geschil”, die kon gegeven worden, omdat deze tekst een aanhaling is van Hosea 13, 14: ποῦ ἡ δίκη σου, θάνατε;. De laatste opvatting is *traditioneel*: wij vinden haar bij Cyprianus ²), en ook in een ander werk van Tertullianus ³). „Victoria” kan in een Marcionitische vertaling hebben gestaan, maar ook door Tertullianus uit het Grieksch zijn vertaald ⁴). Dit laatste is het meest waar-

¹) v. Harnack (M. pag. 55*, n. 1) redt zich, door aan te nemen, dat „ubi contentio” geïnterpoleerd is uit „de Resurr. 47, 51, 54, waar „contentio” zou staan (in de Res. 51, pag. 106, l. 2 Kr. staat: potentia). Dit is zeer onwaarschijnlijk.

²) Test. 3,58; Soden, Afra, pag. 598.

³) Res. 47, pag. 97, l. 19 Kr.; de Res. 54, pag. 113, l. 16 Kr.; bovendien nog bij Hilarius, Trin. 11, 35.

⁴) Zahn: Gesch. des neut. Kanons I, 51 ziet in de aangehaalde woorden een bewijs, dat Tert. uit het Grieksch vertaalde — m. i. ten onrechte, wanneer men Matth. 27, 9 niet vergelijkt.

schijnlijk: zoo geeft hij ook een dubbele vertaling van Matth. 2, 7, 9: τὴν τιμὴν τοῦ τιμημένου, n.l.: pretium adpretiati *vel* ¹⁾ honorati ²⁾, waar „adpretiati” traditioneel is en „honorati” *door hem* uit het Grieksch wordt vertaald.

In ieder geval schijnt „contentio” op invloed van de „Afra” op de aanhalingen van Tertullianus uit Marcions Bijbel te wijzen.

5) Dit dient men in het oog te houden bij de zeer moeilijke beoordeeling van Gal. 3, 26 ³⁾: „omnes enim filii estis fidei”, naar het Grieksche: πάντες γὰρ υἱοὶ θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. v. Harnack ⁴⁾ vat den Latijnschen tekst op als een dittographie van den Marcionitischen vertaler: „filii fidei” voor: „filii dei”. Ofschoon ik mij verontschuldig voor mijn ondeskundigheid, mag ik misschien wijzen op een andere mogelijkheid. Een andere lezing van den tekst, die hiermee misschien verband houdt, luidt als volgt:

πάντες γὰρ υἱοὶ ἐστε διὰ πίστεως θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ⁵⁾.

De lezing „omnes enim filii estis fidei” ^{1°} kan gestaan hebben in den Griekschen bijbel van Marcion (πάντες γὰρ υἱοὶ ἐστε τῆς πίστεως). Dit is onwaarschijnlijk, want Marcion had geen redenen om dezen tekst te veranderen.

^{2°} kan een dittographie zijn van „filii dei” in de Marcionitische vertaling, die T. eventueel vóór zich had.

^{3°} kan aan Tertullianus uit zijn Latijnsche bijbelverklaring bekend zijn geweest en door hem bij de vertaling uit het Grieksch zijn binnengesmokkeld. Er zijn eenige geringe aanwijzingen in die richting. Allereerst komt deze lezing Tertullianus uitstekend van pas, want nu kan hij betoogen, dat „zonen van het geloof”

¹⁾ Dit weerlegt v. Harnack (M. pag. 55*): „Übrigens hätte Tert. schwerlich eine Alternativ-Übersetzung bloß durch „vel” eingeführt, sondern sich deutlicher ausgedrückt”. Integendeel pleit Matth. 27, 9 voor de lezing van R.: ubi est mors victoria *vel* contentio tua.

²⁾ M. IV, 40, pag. 559, l. 20 Kr.

³⁾ M. V, 3, pag. 578, l. 8 Kr.

⁴⁾ Pag. 51*.

⁵⁾ Clem. 116, Tischendorf: Nov. Test. Graece II, pag. 643.

Prof. H. Wagenvoort wijst mij er op, dat de „manus prima” van den „Codex Fuldensis” leest: Omnes enim filii estis per fidem (Vulgata: filii Dei), wat terug zou gaan op: πάντες γὰρ υἱοὶ ἐστε διὰ πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, en op: υἱοὶ τῆς ἀληθινῆς πίστεως (Epiph. I, pag. 580 β).

wijzen op een „vader van het geloof”, Abraham, die dus in de voorgaande verzen ten onrechte door Marcion uit den tekst zou zijn verwijderd. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk, dat deze lezing in een Latijnsche Bijbelvertaling heeft gestaan, omdat ook *Hilarius haar heeft*¹⁾, die haar toch wel uit zijn Bijbel kent. Een dergelijke minder juiste weergave is bij Tertullianus buitendien op verschillende plaatsen aan te wijzen en psychologisch te verklaren: juist een goed kenner van den Bijbel kan teveel op zijn geheugen vertrouwen en daardoor zijn aandacht laten verslappen. Dit alles is niet beslissend: het overige materiaal zal ons toonen, welke van de drie mogelijkheden de voorkeur verdient.

5) I Cor. 6, 20: *δοξάσατε δὴ τὸν θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν* heeft in vele Westersche lezingen een merkwaardige toevoeging gekregen. *Bijna alle* Latijnsche vertalingen, bijv. Cyprianus en Vulgata, voegen namelijk toe: (Glorificate) *et portate* (Deum). Het is duidelijk, dat deze toevoeging op een variant in het Grieksch moet teruggaan en men heeft gemeend dezen ook te kunnen aanwijzen²⁾.

Op dezen tekst zinspeelt Tertullianus in Marc. V, 7³⁾: iam nunc quomodo honorabimus, quomodo tollemus deum in corpore perituro.

v. Harnack⁴⁾ vraagt nu: „Wie kommt Tert. dazu, (die lat. Variante) hier einzuführen, wenn ihm der Text griechisch vorlag?” Het antwoord zou kunnen luiden: „omdat blijkbaar de *Grieksche* variant al in het handschrift stond, dat Marcion voor zijn herziening van den tekst van Paulus gebruikte”. Dit komt goed overeen met de slotsom van v. Harnack zelf, dat deze tekst een bloedverwant van de Itala en Vulgata was⁵⁾. Mogelijk is ook, dat Tertullianus de hem bekende lezing invoegde, maar

¹⁾ Hom. in Psalm. 91, C. V. pag. 345.

²⁾ Cf. Nestle in apparatu critico ad locum. Dit blijkt m. i. ook uit Tert. Res. 16 (pag. 47, l. 13 Kr.): glorificate, tollite deum in corpore vestro. cf. Res. 10, (pag. 39, l. 10 Kr.): tollere et magnificare. Vooral, wanneer Tertullianus zijn tekst, die in woordkeus van Cyprianus en Vulgata afwijkt, zelf uit het Grieksch vertaalt.

³⁾ Pag. 594, l. 4 Kr.

⁴⁾ M. pag. 54*.

⁵⁾ M. pag. 151*.

hier lijkt dat minder waarschijnlijk. Zeer onwaarschijnlijk is, dat een Marcionitische vertaler een lezing heeft opgenomen, die *niet in zijn Grieksche voorbeeld* stond, maar bij de rechtzinnigen in zwang was. Bijbelvertalingen plegen letterlijk te zijn.

6) Zeer moeilijk is het probleem, dat Gal. 4, 24 stelt ¹⁾: quae sunt allegorica, (id est aliud portendentia); haec sunt enim duo testamenta (sive „duae ostensiones”, sicut invenimus interpretatum):

Uit het citaat uit Justinus ²⁾ kan men zien, dat Tertullianus de eerste woorden van den tekst uit het Grieksch kan vertaald hebben. Inderdaad geeft hij bij een Grieksch woord vaak een vertaling ³⁾.

Van het tweede gedeelte van den tekst bezitten wij een omschrijving in het derde boek tegen Marcion, die, naar de schrijver ons nadrukkelijk mededeelt, op den Marcionitischen Bijbel is gebaseerd ⁴⁾: (haereticorum apostolus) . . . docens proinde et Galatas duo *argumenta* filiorum Abrahae allegorice cucurrisse.

„Argumentum” heeft bij Tertullianus een eigenaardige beteekenis: in ethnicum spectabant et ovis et drachmae *argumenta* ⁵⁾: = parabolae; in *argumento* illo pauperis requiescentis et divitis ingemiscensis ⁶⁾.

In de aanhaling in het derde boek geeft „duo argumenta” blijkbaar hetzelfde weer als in boek V „duae ostensiones”. Dit toont, dat de Marcionieten niet van twee „testamenta” wilden spreken, maar van twee „ἀποδείξεις” of een dergelijk woord ⁷⁾. Voor deze afwijzing van het begrip „testamentum” door de Marcionieten mag gewezen worden op Irenaeus, adversus Haereses IV, 34, 4, pag. 678 St.: Si autem aliquis . . . erectionem templi, quae . . . facta est sub Zorobabel, et disces-

¹⁾ M. V, 4, pag. 581, l. 15 Kr.

²⁾ M. V, 8, pag. 598, l. 22 Kr.: data . . . id est donativa.

³⁾ Bijv.: in exstasi id est in amentia (M. V, 8, pag. 600 l. 22 Kr.).

⁴⁾ Het citaat komt uit den „haereticorum apostolus”, d. w. z.: „Paulus in Marcionitische lezing”, zegt hij. M. III, 5, pag. 383, l. 1 Kr.

⁵⁾ Pud. 7, pag. 233, l. 28 R. W.

⁶⁾ An. 57, pag. 393, l. 24 R. W.

⁷⁾ Zooals v. Harnack zeer juist opmerkt M. 52*.

sionem populi . . . dicat hoc esse novum Testamentum . . . .
 Wie dit zegt, bestrijdt, dat er voor Christenen een Nieuw Testament bestaat. Het is dus minder waarschijnlijk, dat de woorden: „sive „duae ostensiones”, sicut invenimus interpretatum” slaan op de rechtzinnige Latijnsche bijbelvertaling, die Tertullianus kende. Neen, Marcion was het, die niet van het Oude Verbond naast het Nieuwe wilde weten en daarom sprak van twee ἀποδείξεις ¹⁾.

Opvallend is, dat Tertullianus bij zijn bespreking van den tekst aan de „ostensiones” de beteekenis geeft van „dispositiones” ²⁾. Deze merkwaardige wisseling van terminologie: argumentum = narratio, ostensio = bewijs, (instrumentum), dispositio vertoont een groote onderlinge afwijking: wanneer men aanneemt, dat Tertullianus zelf ἀπόδειξις zoo vertaalde, heeft hij „ostensio” in den tekst letterlijk vertaald, het bij zijn bespreking varieerend met „dispositio” en het in zijn referaat weergevend met „argumentum” (bovendien misschien met „instrumentum”).

Met eenigen goeden wil kan men dit uit ἀπόδειξις halen, moeilijker echter uit „ostensio”, dat naar v. Harnacks opvatting door Tertullianus in de Marcionitische vertaling gevonden werd. Men diene hierbij te bedenken, dat „interpretari” zeer wel „opvatten, verklaren” kan beteekenen (en dat is hier des te waarschijnlijker, omdat Tertullianus met nadruk verklaart, dat Marcion veranderingen in den tekst heeft aangebracht ³⁾), bijv. ⁴⁾: sed mundum non potest et hic pro deo mundi Marcion interpretari ⁵⁾.

¹⁾ Dit blijkt misschien ook uit de merkwaardige woorden van Tertullianus (M. IV, 1, pag. 423, l. 3 Kr.): qua duos deos dividens, propinde diversos ut alterum alterius instrumenti vel, quod magis usui est dicere, testamenti. „Instrumentum”, wat een juridische term is, „bewijs-(stuk)” beteekent en door Tertullianus voor de boeken der Heilige Schrift wordt gebruikt, zou door hem gekozen kunnen zijn om ἀπόδειξις weer te geven, dat Marcion dan ook in zijn zeker in het Grieksch geschreven „Antithesen” gebruikte voor wat meer gebruikelijk het Oude en Nieuwe Testament genoemd wordt.

²⁾ P. 581, l. 27 Kr.

³⁾ Pag. 581, l. 12 Kr.: etsi ex parte convertit.

⁴⁾ M. V, 17, pag. 634, l. 18 Kr.

⁵⁾ Wanneer het „vertalen” beteekent, krijgt het een toevoeging, voor zoover ik zie: M. II, 9: quidam enim de Graeco interpretantes (pag. 345, l. 26 Kr.).

Dus kan men omschrijven: „Want dit zijn de twee διαθήκαι, zooals de rechtzinnige Bijbel zegt — of de twee ἀποδείξεις, zooals het in den Bijbel van Marcion wordt opgevat.”

7) Het is twijfelachtig, hoe Gal. 6, 17 vertaald moet worden.

16. <καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ στοιχήσουσιν, εἰρήνη ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἔλεος, καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ>.

17. Τοῦ λοιποῦ κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω· ἐγὼ γὰρ τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματί μου βαστάζω.

Zahn ¹⁾ vertaalt: „Von dem übrigen (Israel) soll mir niemand Mühe und Belästigung bereiten; denn ich trage die Wundenmale Jesu an meinem Leibe”. Dit is volgens Zahn ook de opvatting geweest van *Marcion*. Volgens Adamantius ²⁾ las deze: τῶν δὲ ἄλλων εἰκὴ κόπους μοι μηδεὶς παρεχέσθω. Waarom heeft de ketter τοῦ λοιποῦ verandert in τῶν δὲ ἄλλων? Hij heeft het gevoeld als bedoeld in tegenstelling tot ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ; deze laatste woorden schrapte hij natuurlijk en schiep door zijn tekstverandering een tegenstelling tot degenen, die zich aan de nieuwe leer houden, die in vers 6 gezegd worden. Die anderen moeten hem niet lastig vallen (over de teekenen der besnijdenis), want hij draagt de teekenen van Christus in zijn lijf ³⁾. Aldus de opvatting van Zahn.

Von Harnack ⁴⁾ is een geheel andere meening toegedaan.

„Tert. schreibt ⁵⁾: „Persecutores vocat Christi: cum vero adjicit stigmata Christi in corpore suo gestare se etc.” Jenes „τῶν ἄλλων” kann nur aus der lateinischen Uebersetzung von: τοῦ λοιποῦ = „de ceteris” entstanden sein, die also den griechischen Text beeinflusst hat. Tert. musz entweder den lateinischen Text „de ceteris” für seine falsche Paraphrase, die hier Feinde Christi findet, vor sich gehabt haben oder den bereits nach dem Lateinischen korrigierten griechischen Text. Das erstere ist viel wahrscheinlicher”.

De eerste opvatting laat de meening toe, dat Tertullianus

¹⁾ Galaterbrief 2e dr. 1907, pag. 285.

²⁾ Dial. V, 22.

³⁾ Zoo is, slechts iets afwijkend, de opvatting van Roensch, N. T. T. pag. 700, die overigens met Zahn overeenstemt.

⁴⁾ M. 54*.

⁵⁾ M. V, 4, pag. 584, l. 5 Kr.

τῶν δ' ἄλλων in M's *Griekschen* Bijbel vond; de tweede opvatting is wel zeer gewrongen. Waarom Tertullianus voor zijn „onjuiste” omschrijving (die in zekeren zin ook door Zahn en volkomen door Roensch wordt beaamd) een *Latijnsch handschrift* voor zich gehad moet hebben, laat zich moeilijk begrijpen: de opmerking over „de ceteris” (?) is mij niet duidelijk.

Toch behoort het niet tot de competentie van schrijver dezes, over deze aangelegenheid een oordeel te vellen. Hier moet de beslissing aan de deskundigen worden overgelaten.

VI. Overeenstemming van onze slotsom met het resultaat van het onderzoek naar Tertullianus' aanhalingen in het algemeen

De strijd over den Bijbel van Tertullianus heeft zooveel stof doen opwaaien, dat men het vraagstuk in de stofwolk welhaast niet meer duidelijk kan onderscheiden en er, zooals dat gaat, niet recht meer over durft nadenken.

Men heeft op een aantal passages gewezen, die bewijzen zouden, 1) dat Tertullianus een Latijnsche vertaling gebruikte, 2) dat Tertullianus een Griekschen Bijbel gebruikte. Sommige van de argumenten die aangevoerd worden zijn waardeloos. Steeds weer bijv. ziet men aangehaald Marcion II, 9¹⁾:
in primis tenendum quod Graeca scriptura signavit, *adflatum* nominans, non *spiritum*. quidam enim de Graeco interpretantes non recogitata differentia nec curata proprietate verborum pro adflatu spiritum ponunt et dant haereticis occasionem spiritum dei delicto infuscandi, id est ipsum deum.

Dit verschil tusschen πνοή en πνεῦμα heeft een lange geschiedenis. Reeds Philo²⁾ wijst op dit verschil³⁾: ook Irenaeus spreekt er over⁴⁾. Hier wordt een opvatting bestreden, die uit de Gnosis bekend is: als Elohim wil opstijgen tot de hoogten

1) Pag. 345, l. 24 Kr.: in Schanz, *Gesch. d. röm. Litt.* 3, 1922, pag. 447. Verdere litteratuur: Aalders, pag. 11.

2) *Legis Alleg.* I, 13.

3) Tertullianus is van hem afhankelijk:

M. II, 9, pag. 346, l. 4 Kr.: *adflatum* minorem spiritu esse, ut *a u r u l a m* eius.

Philo: ἡ δὲ πνοή ὡς ἄν ἀὔρα τις ἐστι.

Wij stellen hier de afhankelijkheid nadrukkelijk vast, maar behouden ons een nader oordeel voor.

4) V, 12, 2.

van den Onbekenden God, laat hij volgens het Baruchboek van Justinus zijn *πνεῦμα* in de menschen achter ¹⁾. Het is ons zeer precies bekend, op wien Tertullianus met zijn uitval doelt: zijn tijdgenoot, den ketter Hermogenes, die zoo vernuftige en gnostisch gekleurde opvattingen over de schepping had. Van hem zegt onze Septimius ²⁾: *ille enim adversus scripturae fidem flatum in spiritum vertit, ut, dum incredibile est spiritum dei in delictum et mox in indicium devenire, ex materia potius anima credatur quam ex dei spiritu*. Heeft Hermogenes nu den geheelen Bijbel vertaald? Onmogelijk. Hij had alleen aandacht voor de eerste hoofdstukken van Genesis en behandelde deze in zijn geschriften ³⁾. Deze plaats, die welhaast een „locus classicus” is geworden, bewijst dus *niet*, dat er al in den tijd van Tertullianus bijbelvertalingen bestonden. Wanneer men echter de andere argumenten beschouwt, die aangevoerd worden voor het bestaan van Latijnsche bijbelvertalingen in dien tijd ⁴⁾, krijgt men den indruk, dat deze er waren en dat Tertullianus ze *gekend* heeft ⁵⁾ (of hij ze gebruikt heeft in zijn werken, is een tweede). Daarnaast kan men op passages wijzen, die waarschijnlijk maken, dat Tertullianus uit het Grieksch vertaalde. Een plaats zij hier vermeld, waarop de aandacht nog niet gevestigd werd.

Ux. I, 8 ⁶⁾ spreekt onze auteur over: „*illius versiculi sanctificati per apostolum: Bonos corrumpunt mores congressus mali*”. Welk een elegante, metrische weergave van den eenigen iambischen senarius uit den Bijbel ⁷⁾: *φθείρουσιν ἡθῆ χρηστὰ ὀμιλίαι κακάι* ⁸⁾. Hier ontleent hij zeker niet aan de Afrikaan-

¹⁾ Hilgenfeld, Ketzer-geschiede, pag. 273.

²⁾ De Anima 11, pag. 315, 6 R. W.

³⁾ Deze waren dus blijkbaar in het Latijn geschreven (dit in strijd met Zahn: Gesch. d. neut. Kan. I, 1, 49, die het tegendeel gelooft): of was het mondelinge voordracht?

⁴⁾ Opgesomd in Aalders, pag. 7 sqq.

⁵⁾ Prax. 5 met de opmerking over 'sermo per simplicitatem interpretationis' schijnt mij nog altijd een sterke aanwijzing.

⁶⁾ Pag. 681 Oehl.

⁷⁾ Tertullianus weet, dat dit bekende regeltje uit de profane sfeer is gehaald: waarschijnlijk wist hij niet, dat het oorspronkelijk van Menander is, want dezen schrijver kende hij nauwelijks (A. d'Alès: Revue des Études Grecques 50, 1937, pag. 333).

⁸⁾ I Cor. 15, 33.

sche bijbelvertaling, die het metrum geheel niet laat uitkomen: *conrumpunt ingenia bona confabulationes pessimae* ¹⁾). Hoe kan Tertullianus, die als rhetor natuurlijk een geoefend oor had voor maat, ontdekt hebben, dat Paulus een tot spreekwoord geworden en ook hem bekenden iambischen senarius aanhaalt, dan aan de hand van het Grieksch?

Deze methode van bewijzen is dus niet waardeloos, maar heeft haar bezwaren en is onvolledig. Zij kan aangevuld worden door een nauwkeurige vergelijking van den tekst der Afrikaansche codices, die bewaard zijn, met de aanhalingen uit den Bijbel, die Tertullianus biedt. Het onderzoek, dat Aalders heeft ingesteld naar den aard zijner aanhalingen uit Mattheus, heeft hem tot de slotsom geleid, dat Tertullianus wel een Latijnsche bijbelvertaling, zooals wij die vinden in den Codex Bobiensis (k) en bij Cyprianus, bezigde, maar dat hij voor zijn persoonlijk gebruik een Grieksch exemplaar volgde.

Hij kende den Afrikaanschen Bijbel wel, maar vertaalde zelf uit het Grieksch: dat is juist de slotsom, waartoe ook wij bij onze bespreking van de taal der Marcionitische aanhalingen uit Paulus in boek V *adv. Marcionem* gekomen zijn ²⁾). Dat wil zeggen, dat Tertullianus in het boek, welks aanhalingen wij bespraken, dezelfde werkwijze gevolgd heeft als in zijn overige geschriften ³⁾.

¹⁾ v. Soden, *Afra*, pag. 98. Toch schijnt de weergave (*Ux. II, 3, pag. 688 Oehler*): „*bonos corrumpunt mores confabulationes malae*” er op te duiden, dat hij deze vertaling wel kende. De vertaling van Hieronymus, waarop Oehler (pag. 681, noot c) wijst: *Corrumpunt mores bonos confabulationes pessimae*” schijnt ook den invloed van een bijbelvertaling te hebben ondergaan.

²⁾ Daarbij hebben wij gepoogd, beide bovengenoemde methodes tot haar recht te laten komen.

³⁾ Na eenige aarzeling volsta ik met de verwijzing naar het interessante artikel van Hans von Soden: „*Der lat. Paulustext bei Marcion und Tertullian, Festschrift Jülicher 1927*”. Ofschoon deze studie er van uitgaat, dat Marcions Paulustekst in het Latijn vóór Tertullianus lag, bevatten zijn opmerkingen veel merkwaardigs. In een aantal gevallen blijkt, dat de woorden in M. V verschillen van die in andere citaten van Tertullianus, bij andere woorden bestaat overeenstemming, weer anders blijkt Tertullianus constant door verschillende uitdrukkingen weer te geven. Een aantal woorden in M. V zijn kenmerkend Europeesch: *baptizare & tinguere, triticum & frumentum, volucris & volatile, mundare & emundare*. (Deze

---

overeenstemming met Europeesche woorden is ook bij Tertullianus aan te treffen volgens v. Soden.) Tegenover Cyprianus, van wien zoo weinig aanhalingen uit Paulus bewaard zijn, komen M. en T. liefst 19 maal overeen. Ook *Afrikaansche* woorden zijn in M. V aan te wijzen.

Dit alles is te vereenigen met de opvatting, dat Tert. de vertaler is: alleen moet ik bekennen, dat ik mij met de wijze, waarop v. Soden zijn stof verzameld heeft, noch met zijn methode van behandeling kan vereenigen. Het zou echter te ver voeren, dit nader toe te lichten.

GERAADPLEEGDE TEKSTEN

- Novum Testamentum Graece et Latine ed. E. Nestle, Stuttgart 1937.
Septuaginta ed. A. Rahlfs, Stuttgart z. j.
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 20, Tertulliani Opera,
pars I, ex recensione A. Reifferscheid et G. Wissowa, Weenen 1890.
Idem, vol. 47, Tertulliani Opera, pars III, ex recensione A. Kroymann,
Weenen 1896.
Tertulliani Opera ed. F. Oehler, tomus I, Leipzig 1853.
Idem, tomus II, Leipzig 1854.
Tertulliani Ad Nationes ed. J. Borleffs, Leiden 1929.
Tertulliani De Anima ed. J. Waszink, Amsterdam 1933.
Tertulliani De Testimonio Animae ed. W. Scholte, Amsterdam 1934.
Tertulliani De Pallio ed. A. Gerlo, Wetteren 1940.
Irenaei Contra Omnes Haereses libri quinque ed. Stieren, Londen 1848.
Theophili Ad Autolyicum libri tres ed. Otto, Jena 1861.
Justini Opera, tomus I, pars II, ed. I. Otto, Jena 1877.
Adamantius ed. W. H. v. d. Sande Bakhuyzen, Leipzig 1901.

De overige geraadpleegde werken zijn in noten vermeld.

INDEX FONTIUM

Adamantius

	Pag.
811a de la Rue	M. IV, 24, pag. 499 l. 28 Kr. 82
814c de la Rue	M. IV, 23, pag. 497 l. 20 Kr. 82

Irenaeus

II, 1, 1, pag. 278 St.	M. I, 11, pag. 304 l. 6 Kr. 23
II, 1, 2, pag. 279 St.	M. I, 15, pag. 309 l. 25 Kr. 23
II, 5, 3, pag. 290 St.	M. I, 22, pag. 302 l. 2 Kr. 27
II, 10, 1, pag. 302 St.	M. I, 9, pag. 301 l. 17 Kr. 25
II, 10, 2, pag. 303 St.	M. I, 9, pag. 302 l. 1 Kr. 25
III, 1, 2, pag. 424 St.	M. I, 21, pag. 317 l. 22 Kr. 29
III, 3, 2, pag. 428 St.	M. I, 21, pag. 318 l. 2 Kr. 29
III, 4, 3, pag. 439 St.	M. I, 21, pag. 318 l. 9 Kr. 29
III, 6, 1, pag. 443 St.	M. I, 7, pag. 298 l. 17 Kr. 29
III, 13, 1, pag. 495 St.	M. I, 20, pag. 316 l. 4 Kr. 29
III, 21, 5, pag. 537 St.	M. III, 20, pag. 411 l. 7 Kr. 60
III, 21, 10, pag. 540 St.	J. XIII, pag. 735 Oehler 69
III, 24, 2, pag. 554 St.	M. I, 25, pag. 325 l. 14 Kr. 27
IV, 1, 1, pag. 561 St.	M. I, 7, pag. 298 l. 26 Kr. 29
IV, 2, 5, pag. 564 St.	M. I, 4, pag. 295 l. 4 Kr. 24
IV, 9, 3, pag. 586 St.	M. I, 5, pag. 296 l. 11 Kr. 25
IV, 33, 2, pag. 666 St.	M. I, 23, pag. 320 l. 27 Kr. 23
IV, 33, 2, pag. 666 St.	M. I, 24, pag. 323 l. 4 Kr. 23
IV, 33, 2, pag. 666 St.	M. I, 14, pag. 308 l. 19 Kr. 26
IV, 37, 4, pag. 695 St.	M. II, 5, pag. 340 l. 12 Kr. 48
IV, 37, 6, pag. 696 St.	M. II, 5, pag. 339 l. 16 Kr. 47
IV, 37, 6, pag. 696 St.	M. II, 6, pag. 341 l. 3 Kr. 49
IV, 37, 6, pag. 696 St.	M. II, 6, pag. 342 l. 14 Kr. 49
IV, 38, 1, pag. 698 St.	M. II, 6, pag. 341 l. 26 Kr. 49
IV, 38, 3, pag. 700 St.	M. II, 5, pag. 339 l. 28 Kr. 47
IV, 39, 3, pag. 705 St.	M. II, 6, pag. 341 l. 1 Kr. 50
V, 4, 1, pag. 726 St.	M. I, 24, pag. 323 l. 19 Kr. 28
V, 9, 2, pag. 738 St.	M. I, 24, pag. 324 l. 9 Kr. 29
V, 17, 1, pag. 762 St.	M. I, 27, pag. 328 l. 20 Kr. 24
V, 17, 3, pag. 764 St.	J. XIII, pag. 735 Oehler 69
V, 27, 1, pag. 790 St.	M. I, 26, pag. 327 l. 11 Kr. 30
V, 33, 3, pag. 808 St.	M. III, 24, pag. 420 l. 20 Kr. 61

Justinus' Dialogus

		Pag.
31, pag. 102 Otto	M. III, 7, pag. 386 l. 27 Kr.	75
66, pag. 234 Otto	J. II, pag. 720 Oehler	76
73, pag. 260 Otto	M. III, 19, pag. 403 Kr.	59
75, pag. 268 Otto	M. III, 16, pag. 403 l. 12 Kr.	67
77, pag. 276 Otto	M. III, 12 en 13 Kr.	58
84, pag. 302 Otto	M. III, 13, pag. 396 l. 27 Kr.	67
87, pag. 318 Otto	M. V, 8, pag. 598 l. 27 Kr.	130
89, pag. 328 Otto	M. III, 19, pag. 409 Kr.	59
90 en 91, pag. 329 Otto	M. III, 18, pag. 407 Kr.	59
91, pag. 330 Otto	M. III, 18, pag. 406 Kr.	59
94, pag. 342 Otto	M. III, 18, pag. 407 Kr.	59
94, pag. 342 Otto	M. III, 18, pag. 407 l. 24 Kr.	65
97, pag. 348 Otto	M. III, 19, pag. 409 l. 21 Kr.	66
97, pag. 350 Otto	M. III, 19, pag. 408 Kr.	59
113, pag. 402 en 404 Otto	M. III, 16 Kr.	59
113, pag. 404 Otto	M. III, 16, pag. 402 Kr.	65
113, pag. 404 Otto	M. III, 16, pag. 403 l. 4 Kr.	68
115, pag. 410 Otto	J. XIV, pag. 740 Oehler	73

Philo

Legum Allegoriae III, 51	M. II, 25, pag. 370 l. 2 Kr.	42
Legum Allegoriae I, 13	M. II, 9, pag. 345 l. 24 Kr.	139

Theophilus' „ad Autolyceum”:

I, 3, pag. 12 Otto	M. II, 16, pag. 357 l. 23 Kr.	42
II, 10, pag. 78 Otto	M. II, 4, pag. 337 l. 13 Kr.	37
II, 10, pag. 78 Otto	M. II, 4, pag. 338 l. 5 Kr.	37
II, 10, pag. 78 Otto	M. II, 27, pag. 373 l. 14 Kr.	45
II, 18, pag. 108 Otto	M. II, 4, pag. 338 l. 6 Kr.	38
II, 22, pag. 120 Otto	M. II, 27, pag. 374 l. 1 Kr.	44
II, 24, pag. 124 Otto	M. II, 4, pag. 337 l. 14 Kr.	39
II, 24, pag. 124 Otto	M. II, 6, pag. 341 l. 2 Kr.	41
II, 25, pag. 124 Otto	M. II, 9, pag. 347 l. 31 Kr.	41
II, 26, pag. 130 Otto	M. II, 25, pag. 369 l. 26 Kr.	41
II, 27, pag. 132 Otto	M. II, 5, pag. 340 l. 12 Kr.	40

INDEX SCRIPTURARUM SACRARUM

	Pag.		Pag.
Genesis		Osee	
1, 26	38	13, 14	133
2, 7	105	Joel	
2, 24	69, 71	3, 1	131
27, 28	61	Amos	
Exodus		2, 12	125
15, 25	69	Jonas	
23, 21	67	4, 2	120
Deuteronomium		Zacharias	
24, 1	120	2, 10, — 3, 2	73
IV. Reges		3, 3—5	57, 73, 74
6, 1—7	56	6, 11	73
Psalmi		Secundum Mattheum	
4, 5	125	2, 7	134
21, 17	59	5, 25	24
22, 17	71	6, 13	120
44, 2	45	6, 24	32
67, 19	130	6, 24 ^a	35
81, 1	29	11, 27	15
95, 10	72, 59	12, 29	32
109, 1	131	23, 3	50
131, 11	60	Secundum Lucam	
Isaias		5, 12	83
2, 19	120	5, 37—38	88
5, 12	125	10, 22	114, 117
7, 14	57, 58, 76, 67	10, 25	89
8, 4	57, 58, 76	Secundum Iohannem	
45, 7	50	6, 38	120
57, 2	66	Ad Romanos	
61, 10	126	1, 25	112
Daniel		11, 33	127
7, 13	75		

I ad Corinthios	Pag.	Ad Galatas	Pag.
1, 20	111	4, 24	119, 136
3, 2	36	5, 1	109
3, 16	119	6, 2	112, 121
5, 7	122	6, 17	138
6, 20	111, 135		
7, 29	111	Ad Ephesios	
9, 19	122	1, 2	108
10, 7	120	1, 12	132
11, 19	113	1, 20	124
15, 11	29	4, 26	125
15, 33	140	4, 8	130
15, 47	106	5, 18	125
15, 52	114	5, 19	125
15, 55	133	6, 17	126
II ad Corinthios		Ad Philippenses	
3, 15	122	1, 18	128
— 3, 19	121	2, 6	113, 128, 129
4, 4	35	— 3, 2	113
4, 5	32		
4, 17	127	Ad Colossenses	
5, 17	123	1, 6	85
		1, 17	132
Ad Galatas		1, 21	127
2, 4	113	1, 24	126
3, 13	109	2, 8	92
3, 26	134		
— 4, 5	209	Ad Thessalonicenses	
4, 8	110	2, 11	107
4, 9	105		

STELLINGEN

I.

Een nieuwe uitgave van de „libri adversus Marcionem” is gewenscht. De bronnen van dit geschrift zijn van groote waarde voor de constitutie van den tekst en toonen herhaaldelijk, dat de tekst niet zulke ingrijpende veranderingen behoeft, als Kroymann in zijn editie heeft aangebracht.

II.

Tert., „adv. Marcionem” II, 27, pag. 373 l. 25 Kr. moet gelezen worden:

sed et penes nos Christus in persona *Dei* accipitur, quia et hoc modo noster est.

(Mss.: in persona Christi.)

III.

Tert., „adv. Marcionem” I, 22, pag. 319 l. 26 Kr. moet gelezen worden:

igitur cum constet in primordio cessasse bonitatem dei — (non) enim a primordio liberavit hominem — et voluntate potius eam quam infirmitate cessasse, iam voluntas suppressae bonitatis *affinis* invenietur malignitatis.

(Mss.: finis.)

IV.

Tert., „adv. Marcionem” III, 6, pag. 384 l. 28 Kr. moet gelezen worden:

sicut propheta testatur: „personam spiritus nostri Christum dominum” —

(Mss.: persona.)

V.

Tert., „adv. Marcionem” IV, 27, pag. 513 l. 6 Kr. moet met de handschriften gelezen worden:

vetat remaledicere, multo magis utique *benedicere*, et „vae” ingerit Pharisaeis et doctoribus legis.

(Kr.: maledicere.)

VI.

Tert., „de Pallio” 2, pag. 66 Gerlo moet met de meerderheid der handschriften gelezen worden:

cum tota illa plaga discidii contentiosos aequorum coitus angustis retorquens novum vitii *mari* imbuit, non expuentis naufragia sed devorantis.

Het participium in den genitivus moet verbonden worden met den dativus „mari”.

VII.

Carmen adv. Marcionitas IV, 42:

talem *se* Paulus zelum *se* scripsit habere
moet niet veranderd worden.

(M. Müller: ipse scripsit.)

VIII.

Het belang van de Latijnsche vertaling van Irenaeus voor de kennis van het vulgair Latijn is aan de aandacht der geleerden ontsnapt.

IX.

De naam „*Ἁγριος* in Hesiodus, Theogonia 1013, zinspeelt op de volksetymologische beteekenis van Campania.

X.

Tzetzes, Schol. in Lycophr. Alex. 1232 moet gelezen worden:

αὐτὸς δὲ ἀπὸ Μακεδονίας ἦλθεν εἰς
Ἰταλίαν, ἢ πρὶν Ἀργεσσα ἐκαλεῖτο.

(Variant: „*Ἀρτεσσα*.)

XI.

Aristophanes, Lysistrata 87:

ναὶ μὰ Δία β ο ι ω τ ί α,

καλόν γ' ἔχουσα τὸ πεδίον.

wordt verklaard door de glosse bij Hesychius:

βωτεῖν · ἀροτριᾶν.

XII.

De veronderstelde etymologische samenhang van *Αἰαίη* (Homerus, Odyssee μ 3) met *ἔως* vormt geen bezwaar tegen de localisatie van dat eiland in het Westen.

XIII.

Ter verdediging van de afleiding van „manalis” in Festus, de Verborum Significatu 128 (pag. 115 Lindsay):

Manalem lapidem putabant esse ostium Orci, per quod animae inferorum ad superos manarent, qui dicuntur manes

van „manes” mag men zich beroepen op de beteekenis van het Semitische naefaeš (grafsteen).

XIV.

Ovidius, Metamorph. I, 82 moet gelezen worden:

quam satus Iapeto mixtam fluvialibus undis
finxit in effigiem moderantum cuncta deorum.

(Fragmentum Bernense: pluvialibus.)

XV.

In Judith 2, 23 heeft de Vetus Latina de oorspronkelijke lezing bewaard:

vastavit omnes filios Thiras et Rasis.

Het is mogelijk, dat in deze woorden geduid wordt op het verblijf der *Τυρσηνοί* of *Ῥασέννα* in Klein-Azië.

XVI.

De wijsgeerige beteekenis van Valentinus wordt miskend.

Rijksoffis voor Psychopaten
te Avereest,

D